

Gyóni Gábor

A Szovjetunió felbomlása és az új Oroszország születése



Gyóni Gábor

A Szovjetunió felbomlása
és az új Oroszország születése

Gyóni Gábor

**A Szovjetunió felbomlása
és az új Oroszország születése**

A kötet megjelenését az Eötvös Loránd Tudományegyetem Oktatási és Képzési Tanácsának tankönyv- és jegyzettámogatási pályázata támogatta.

© Gyóni Gábor, 2026

A borítón szereplő kép AI által generált.

ISBN 978-963-489-926-6 (pdf)



ELTE | EÖTVÖS
KIADÓ
Az ELTE hivatalos könyvkiadója



ELTE | BTK
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KAR

eltebook.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja

Projektvezető: Egresi Nóra

Korrektor: Hoffmanné Arday-Janka Judit

Műszaki szerkesztés: Katona Csaba

Borítóterv: Balogh Katalin

Tartalom

Előszó	7
I. A történelmi háttér	9
A szovjet múlt és öröksége	9
Rövid historiográfia	13
A Szovjetunió kialakulása	24
A Szovjetunió rövid története 1922–1963	35
A „pangás” ideje, avagy „a szovjet aranykor” 1964–1982	47
II. A változás elkerülhetetlensége	55
Intermezzo (?): Andropov és Csernyenko főtitkársága	55
Gorbacsov, a szovjet elit	65
A szövetségesek feladása, új külpolitikai gondolkodás	73
III. A peresztrojka	81
A sorsfordító 1986-os év	81
A pluralizmus megjelenése. Jelcin	92
A bomlás előkészítése	102
1990, választások éve	120
IV. Oroszország a Szovjetunió ellen	135
Gorbacsov lépései a Szovjetunió megszilárdítására	135
A „puccs”	150
A Szovjetunió végnapjai, Ukrajna jelentősége	157
V. Az új Oroszország	165
Epilógus	187

Előszó

Ha jól belegondolunk, legalábbis az újkortól kezdve a legtöbb emberi generáció számára megadatott, hogy valamilyen nagy történelmi változás részese, szemtanúja, netán alakítója vagy elszenvedője legyen. A mi nemzedékünk, az 1980 körül születettek számára, de azt hiszem, a szüleink korosztálya, az 1950 körül született kelet-európaiak számára is ez a nagy változás a rendszerváltás, az államszocialista rendszerek széthullása volt. A modernizáló-egyenlősítő, egalitárius rendszerek hirtelen vége olyan sokszerűen érte a kelet-európai társadalmakat, hogy sokáig fel sem tudtak ocsúdni a változás láttán. A világ, amiben két generáció is elkezdett felnőni, hirtelen megszűnt, véget ért. A kelet-európai társadalmak meghökkenését, de talán az új renddel szembeni ellenállását is jelezte az 1990-es években, hogy rendre visszazavarták a (poszt-)kommunista pártokat, politikusokat: ez történt Észtországban, Litvániában, Lengyelországban, Kelet-Berlinben, Csehországban, Szlovákiában, Magyarországon, Romániában, Bulgáriában, és persze más szovjet utódállamokban is, Belaruszban, Ukrajnában, Moldovában – a legkevésbé talán még Oroszországban.¹

A rendszerváltás így-vagy úgy, de mindenkit érintett. Eleinte csak kevesen lettek nyertei a változásoknak, viszont a társadalmak jelentős része pauperizálódott vagy „lecsúszott”: a korábban nagyjából egalitárius államszocialista társadalmak fragmentálódtak. Az új világ sok előnye (tervgazdaság helyett piacgazdaság, kiterjedtebb magántulajdon, a korlátlan fogyasztás lehetősége, politikai pluralizmus) mellett sok problémát is okozott a rendszerváltás, a már említett pauperizáció mellett elsősorban a népesség drámai csökkenését említve, aminek árnyékában szinte már csak kisebb gondnak tűnik az általánossá vált korrupció vagy a szervezett bűnözői csoportok térnyerése. Kardinális geopolitikai változás volt, hogy a régiókban Ukrajna (ismét, mint már oly sokszor a múltban) nagyhatalmak közötti ütközőzónává, frontierre változott, ami semmi jót nem vetített előre se ennek az országnak, se tágabb környezetének.

¹ Példák a teljesség igénye nélkül. Arnold Rüütel, az Észt SzSzK parlamenti elnöke (1983–1990) 2001-ben már a független Észtország államfője lett. Lettország első választott elnöke (1993), Guntis Ulmanis régi kommunista pártfunkcionárius volt, de ugyancsak párttag múlttal rendelkezett az ország negyedik elnöke, Andris Bērziņš is (2011–2015). 1992 novemberében általános megdöbbenést keltett, hogy a litván parlamenti választásokon elsőprő győzelmet aratott a kommunista utódpártnak is tekinthető Litvánia Demokratikus Munkapártja. 1993 őszén Lengyelországban az egykori állampártból verbuválódott baloldali szövetség kapta a legtöbb szavazatot. Magyarországon 1994 tavaszán az utódpárt Magyar Szocialista Párt (MSZP) aratott fényes győzelmet, s az MSZP 2009-ig az ország legnagyobb politikai ereje maradt. Románia 1990 utáni legjelentősebb politikai ereje, a különböző szervezeti formákban, de a szociáldemokratának nevezett párt is a közép-európai minták szerinti utódpártnak tekinthető. S Bulgáriában is hamar „visszajöttek a kommunisták”, 1994-ben a Bolgár Szocialista Párt nagyarányú választási győzelmével. Belaruszban Alekszandr Lukasenko 1994-es elnökké választása után következett be „visszarendeződés”, Ukrajnában pedig még 1998-ban is Ukrajna Kommunista Pártja nyerte meg a parlamenti választásokat. Moldovában 2000-ben a kommunisták tértek vissza a hatalomba, legnagyobb pártként, és az államfő, Vlagyimir Voronyin személyében is.

Mindez csak azért vált lehetségessé, mert az ún. „jaltai világrendben” Kelet-Európát uralma alatt tartó Szovjetunió a legtöbbek számára váratlanul, 1991-ben felbomlott. S éppen azért, mert a Szovjetunió felbomlása váratlan, a társadalom többségének passzivitása mellett lezajlott, bizonyos értelemben elitista projekt volt, a hirtelenszerű összeomlás, ha nem is azonnal, de alkalmasint késleltetve, erős lökéshullámokat okozott. Így vagy úgy minden 1991 utáni válság, konfliktus és háború Kelet-Európában visszavezethető a Szovjetunió felbomlására, vagyis annak ismerete nélkül nem érthető meg.

Ezek a változások minden családod, minden embert érintettek Kelet-Berlintől Vlagyivosztokig, Kiskunhalastól Sarkadon át Jekatyerinburgig, így e sorok íróját is. E személyes háttér is hajtóerő volt e munka megírásához. S megérteni, ami történt: hogyan lehetséges az, hogy egy szuperhatalom, a Szovjetunió, ami 1980 körül még ereje teljében volt, alig tíz év múlva „békésen” és viszonylag csendesen, egyszerűen kimúljon. Történelmi léptékekkel számítva alig egy pillanat alatt tűnt el a térképről ez a hatalmas ország.

A gyerekkorba visszanyúló személyes érdeklődés mellett a másik tényező, amely e könyv elkészültéhez hozzájárult, a professzionális elkötelezettség. 2015 táján a ruszisztika MA mesterképzésben én vettem át a *Mai orosz politikai rendszer* című tárgyat, aminek lényegi témája – mivel a ma (2024–2025) is fennálló orosz politikai rendszer alapjaiban 1993-ban alakult ki – a Szovjetunió széthullása és az új Oroszország születése volt. Ezt a kurzust később meghirdettem történészhallgatók számára is. A következő évek során élvezettel merültem el a téma irodalmában, historiográfiájában, s bennem is megérlelődött egy saját elképzelés a Szovjetunió széthullásának okairól, lefolyásáról, következményeiről. Ezen mintegy tíz éves munka eredménye az alábbi kézirat.

A munka során elsősorban az orosz nyelvű irodalmat használtam fel, de igyekeztem kitekintéssel lenni a magyar szerzőkre, és a fontosabb nemzetközi munkákra is. A források, kútfők jelentős része kiadott. A Gorbacsov Alapítvány, az oroszországi Demokrácia Alapítvány, az akadémiai intézetek az 1990-es évektől kezdve folyamatosan publikálják a korszak legfontosabb dokumentumait, anyagait. Az események legfontosabb résztvevői is megjelentették emlékirataikat, beszámolóikat, melyeket el tudtam olvasni oroszországi kutatóútjaim során. Néhány olyan problémapont van, ahol jó lett volna levéltári anyagok tanulmányozása (elsősorban az 1989–1991-es választások vonatkozásában, melyek részletes adatai sajnos nem kerültek publikálásra), de ettől a jelenlegi helyzetben kénytelen voltam eltekinteni.

A munkában jórészt az 1985 és 1993 közötti időszakot tekintem át. 1985-ben választották meg a Szovjetunió Kommunista Pártja főtitkárának Mihail Gorbacsovot. A fiatalosnak tűnő Gorbacsovval először egy új hangvétel jelent meg a szovjet politikában, majd 1986-tól reális reformok kezdődtek. 1993 a végpont, az első orosz elnök, Borisz Jelcin „alkotmányos puccsa”, az autoriter, szuperprezidenciális orosz politikai rendszer születése. A végén rövid kitekintést teszünk 1996-ig, amikor is a második orosz elnökválasztásokon – vitatható körülmények között – ismételt győzelmet aratott Jelcin elnök, s ezzel megtörtént az új, autoriter orosz politikai rendszer lényegi konszolidációja. Geográfiai értelemben elsősorban Oroszországra koncentrálunk, mert, mint látni fogjuk, a Szovjetunió felbomlásában az orosz faktor volt a döntő, nem a perifériák.

I. A történelmi háttér

A szovjet múlt és öröksége

Az orosz(országi) birodalom egyik transzformációjának tekinthető Szovjetunió megalakulása (1922, 1917) de felbomlása (1991) is a 20. századi történelem meghatározó eseménye volt, és sokak szerint valamiféle „új világrend” kezdetét, illetve végét jelentette volna.² Ez nemcsak a külső szemlélő álláspontja: a Szovjetunió első alkotmánya szerint deklaráltan globális hatalmi célokat fogalmazott meg, és az egész kapitalista világ kihívójának tekintette magát.³ A kapitalizmust meghaladni kívánó, új, jobb, igazságosabb világrendet hirdető szocializmus léte önmagában kihívást jelentett a nyugati és keleti világ, első-sorban a világháborúban elgyötört és megroggyant, a pénzromlás, a várható életszínvonalcsökkenés elé néző, az 1914 előtti gazdasági/infrastrukturális bázisát (például az orosz gabona- és nyersanyagimport lehetőségét) elvesztő és erős szocialista politikai tradícióval rendelkező Európa vonatkozásában, mint erre John Maynard Keynes is figyelmeztetett már 1919-ben.⁴ A kommunista Szovjetunió példátlanul nagy kihívást jelentett a 16. század óta globálisan is domináns Nyugat számára, főleg az 1930-as évektől, az 1929-es Nagy Válságot követően, amikor Amerikában és Európában is – tulajdonképpen a kapitalizmus megmentése érdekében – fokozottabb szociálpolitika vette kezdetét. Az amerikai New Deal, a német nemzetiszocializmus és a sztálini „forradalom felülről” ugyanazon globális áramlat különböző talajokon szárba szökkenett megnyilvánulásai.

A szovjetek forradalma nemcsak a Nyugatot, hanem a Keletet is megszólította. Leninnél a keleti népek felszabadítását is zászlójukra tűzték, konkrétan megszólítva az Oroszország szempontjából legfontosabb muszlimokat.⁵ A gyakorlati politika szintjén ez például abban nyilvánult meg, hogy a Kaukázus térségében a cári Oroszország hagyományosan örménybarát (kereszténybarát) politikáját feladva Szovjet-Oroszország (a kemáli) Törökországgal kötött szövetséget és inkább Azerbajdzsánt támogatta az örményekkel szemben; kevésbé gyakorlatias módon pedig az új keleti vízió messzenyúló, globális léptékű szándékát jelezte Trockij India „felszabadítására” tervezett hadjárata. De végső soron Kína szuperhatalommá válása is a vörös zászló, sarló-kalapácsos lobogó alatt valósult meg, már a 21. században.

Az 1929-es Nagy Válság és a második világháború kataklizmája mellett a munkavállalói érdekképviseletet felvállaló Szovjetunió aktív (mozgalmi, titkosszolgálati) és passzív

2 Бжежинский З.: *Великая шахматная доска* [Москва, Международные отношения, 1999], 11.

3 *Связи советов РСФСР и автономных республик РСФСР. Сборник документов 1917–1922 гг. Том I* [Москва, Государственное издательство юридической литературы, 1959], 71–72.

4 Keynes J. M.: *A békeszerződés gazdasági következményei* [Budapest, Európa Könyvkiadó, 2000]

5 1918 március, a Kelet és Oroszország muszlim dolgozóihoz intézett felhívás. *Декреты советской власти. Том I* [Москва, Госполитиздат, 1957], 114.

nyomása is szerepet játszott abban, hogy Nyugaton a „jóléti kapitalizmus” rendszere 1945 után még évtizedekig fennmaradhatott, bár a neokonzervatív/neoliberális fordulat már az 1970-es években kezdetét vette, és 1980-tól teljesedett ki politikai szinten is, éppen akkor, amikor a Szovjetunió globális hatalma csúcán állt. A gyakorlatban a Szovjetunió igazi kihívást Amerika, a lényegében 1917 óta USA által dominált világrend számára csak az 1950-es évek végétől 1980-as évek elejéig tartó időszakig jelentett, amikor a felszabaduló gyarmatok jelentős része a szovjet modell szerint képzelte el jövőjét, és Afrika, Ázsia, Latin-Amerika jelentős része „vörösbe borult.”

A Szovjetunió megalakulásának és jelentőségének eme globális dimenziója esetleg azt az illúziót keltheti, hogy az ország kimúlása, felbomlásának oka is a globális környezetben keresendő. Oroszország, az eurázsiai birodalom súlya és jelentősége önmagában véve globális jelentőségűvé teszi az ottani történeket. De mégha a diffúziót az orosz történelem egyik fő hajtóerejének tekintjük is, a külső hatások orosz adaptálása mindig valamilyen „sajátos” eredményhez vezetett, amely folyamatban tehát mégis a belső erők dominánsak. Így születik meg a vlagyimiri nyugatosodásból Andrej Bogoljubszkij despotizmusa, így nem tudja a mégoly jelentős tatár hatás kisiklatni az orosz történelem alapvető fejlődési vonalát, így „torzul” el (orosz szemszögből nézve csak a maga természetes medrében halad) I. Péter westernizáló kísérlete.⁶

A Szovjetunió megalakulása, de felbomlása is, nemcsak az országon kívül, de azon belül is sokak számára váratlan esemény volt. Amikor 1914-ben kirobbant az első világháború, aminek a lángjai elemésztették a régi európai birodalmakat, és aminek a tűzéből végső soron kipattant a Szovjetunió is, még kevesen ismerték az akkor 44 éves Lenin nevét, azt meg még kevesebben tudták volna elképzelni, hogy öt év múlva magukat marxistának mondó kommunisták veszik át a hatalmat a „cár atyuska” konzervatívnak, elmaradottnak tekintett Oroszországában (Dosztojevszkijt – aki az események bekövetkezése előtt évtizedekkel figyelmeztetett *Ördögök* (1871) című regényében – a maga idejében nem vették komolyan, sőt, profetikus regényét letaglózó kritikával illették).

A Szovjetunió 1991-es felbomlása is nagyon hirtelen, váratlanul következett be. Amikor 1982-ben meghalt Leonyid Brezsnyev, egy egész korszaknak nevet adó pártfőtitkár, a Szovjetunió még ereje teljében, befolyása csúcspontján volt (látszólag), mint Amerika mellett a világ másik szuperhatalma: tíz év múlva ez az ország már nem is létezett, úgy, hogy közben semmilyen kataklizma nem történt (illetve maga a Szovjetunió felbomlása volt A kataklizma).

A Szovjetunió felbomlása közkeletű vélekedés szerint „békésen” ment végbe, azonban a „váratlanul” szó inkább kifejezi a valóságot. Maga a bomlás csak azért lehetett „békés”, mert a legtöbbször fel sem ocsúdtak, miközben jóformán „egyik napról a másikra” eltűnt alóluk a hatalmas ország, viszont a Szovjetunió összeomlását követő utórezgések hosszú

6 Szvák Gy.: *Oroszország helye Euráziában. Historiográfiai tanulmányok, 1999–2006* [Pannonica], 24.

7 Захарова О. В.: Спор с Достоевским о «Бесах»: проблема непонимания романа в прижизненной критике in: *Проблемы исторической поэтики* [Петрозаводск, 2012], 143–162. http://poetica.pro/files/redaktor_pdf/1457955610.pdf

évtizedekig eltartottak, és most (2025) is tartanak. A volt Szovjetunió tizenöt köztársaságából hatban (Oroszország, Ukrajna, Moldova, Grúzia, Azerbajdzsán, Tádzsikisztán) tört ki háború 1991 után, az áldozatok száma százezres, s ha a menekülteket is idevesszük, milliós nagyságrendű. A váratlanság elsődleges oka, hogy a Szovjetunió felbomlása, felbomlasztása „elitista projekt” volt – értve ezalatt nemcsak a szűkebb értelemben vett eliteket, hanem ideszámítva a társadalom politikailag aktív részét (ami korántsem jelent többséget) – és kevés kivételtől eltekintve nem járt együtt demokratikus véleménynyilvánítással.

A Szovjetunió felbomlása után tizenöt új állam kezdhette meg az önálló létét. Jelentős részüknek semmilyen állami múltja nem volt. A középkorra visszanyúló államisággal csak Oroszország (Rusz), Litvánia, Grúzia, Örményország rendelkezett, illetve a 20. század elején rövid életű államiságot tudott létrehozni Észtország, Lettország, Ukrajna, Azerbajdzsán, de a többi posztszovjet állam jóformán a „szovjet nemzetépítés” eredménye (ami természetesen nem feltétlen vonatkozik az államot alkotó népekre).⁸

Az egykori szovjet tagköztársaságoknak az államépítés nehéz folyamatát szinte előlről kellett kezdeniük. Ki kellett termelni egy új elitet; meg kellett konstruálni egy, az állam identitását reprezentáló történelemszemléletet; föl kellett építeni az új államok infrastruktúráját a határsorompóktól kezdve az önálló hadseregen és titkosszolgálatokon át a közhivatalokig. Az egykori szovjet elit szerepe még sokáig meghatározó maradt, részben még a balti államokban is, ahol a legradikálisabban törekedtek az 1991 előtti vezetők kiszorítására. Az 1990-es években a balti államokban huszoneves miniszterek tűntek fel, de még a legradikálisabb Észtországban is az első államelnök a szovjet korszakban sikeres értelmiségi pályát befutó író, filmrendező, Lennart-Georg Meri volt, majd őt követte 2001-től Arnold Rüütel, aki az 1980-as években kommunista pártfunkcionáriusként az Észt SzSzK formális feje volt. A balti köztársaságok erőteljes nyugatos irányultsága részeként idővel a tengerentúli emigráció tagjai és leszármazottjai⁹ kezdtek egyre fontosabb szerepet betölteni ezen országok vezetésében, mint például a kanadai migráns Vaira Vīķe-Freiberga, aki Lettország elnöke lett a 2000-es években; az Amerikából Litvánia élére hazatérő Valdas Adamkus; vagy a 2006-tól Észtország elnökévé vált Tomaas Hendrik Ilves – jellemzően ezek a politikusok nagyon erőteljes oroszellenes retorikát folytattak. Más egykori szovjet tagköztársaságokban el kellett telnie egy teljes generációnyi időnek, mire megjelent az elitek első, nem kommunista gyökerű nemzedéke, de ez a fajta „rendszerátalakítás” még a 2010-es években sem fejeződött be.

Az újonnan létrejött posztszovjet államok többsége a szovjet múlttal szemben (majd később fokozatosan Oroszországgal szemben) kívánta meghatározni önmagát, még úgy is (vagy annál inkább), hogy többségük a Szovjetunió „teremténye”. Ez jórészt természetes folyamatnak tekinthető, hiszen a korábbi birodalmi központtal szemben kellett új fizikai és mentális határokat húzni. (S idővel külső erők is abban váltak érdekeltté, hogy a vélt vagy valós ellentéteket mélyítsék Oroszország és a többi szovjet utódállam között.)

8 Gyóni G.: *A történelmi Oroszország népei. Adattár* [Russica Pannonicana], 50–60.

9 A második világháború végén a balti népek lakosságának mintegy tizede emigrációba menekült a szovjethatalom elől, elsősorban Amerikában letek új otthonra.

Az 1990-es évek elején még Oroszország is az erőteljes deszovjetizáció útján indult el. Borisz Jelcin elnöksége (1991–1999) elején betiltották a kommunista pártot, a tömegtájékoztatásban és propagandában a szovjet- és kommunistaellenes diskurzus volt az uralkodó, a szovjet múlt sötét hagyatékának „leleplezése”; de az orosz piaci reformok felemás sikere, az új rendszerből való kiábrándulás, illetve az 1990-es évek elején még szövetségesként elképzelt Nyugattal való konfrontáció (előbb a csecsen konfliktus, majd a jugoszláv háború miatt) következtében a deszovjetizáció megállt, és az inga inkább az ellenkező irányba kezdett kilengeni. Dmitrij Medvegyev elnöksége (2008–2012) idején ismét óvatos „deszovjetizáció”, egészen pontosan „desztalinizáció” volt észlelhető, azonban a Vlagyimir Putyin harmadik elnöki ciklusával (2012) induló konzervatív fordulat levette a napi-rendről ezt is, és épp ellenkező előjelű folyamatok indultak meg (ami a Sztálin-szobrok növekvő számában, és orosz vezetők, miniszterek elejtett megjegyzéseiben nyilvánul meg, de 2015-ben még az is megtörtént, hogy az Orosz Ortodox Egyház feje, Kirill pátriárka magasztalta Sztálint).¹⁰

Harminc évvel a Szovjetunió felbomlása után Oroszországon kívül csak az Alekszandr Lukasenka vezette Belaruszban láthatjuk azt, hogy az állam új reprezentációja, mentális és történelmi térben való elhelyezése *nem* a szovjet múlttal szemben történik (hanem felvállalva a szovjet örökséget).

A *mai Oroszország a Szovjetunió utódállama*, örököse. Nemcsak jogi értelemben – hiszen de jure Oroszország örökölte a Szovjetunió helyét az ENSZ-ben, s némi huzavona után a szovjet atomarzenált, a szovjet államadósságot is – hanem a *lényegét* („antropológiáját”) tekintve is. Néhány fellángolászerű eseményt – mint például a szovjet titkosszolgálat alapítójának, Feliks Dzerzsinszkij szobrának a ledöntése 1991 augusztusában a KGB székháza előtt Moszkvában a Lubjanka téren – és az 1990-es elején egy rövid ideig tartó próbálkozást leszámítva nem történt meg a „dekommunizáció”, a kommunista emlékművek és jelképek eltávolítása, a szovjet múlttal való szembefordulás. A mai Oroszországban a politika, a kultúra, a mindennapi élet szintjén, a közvéleménykutatásokban, a filmekben, a közéleti diskurzusban általában a szovjet kor pozitív öröksége domborodik ki; ami nem azt jelenti, hogy a negatív, elmarasztaló állásfoglalásoknak a politika, a tudomány, a kultúra szintjein ne lenne tere. Ez, mivel az oroszországi lakosság jelentős, sőt, domináns részének értékpreferenciáit tükrözi,¹¹ a népakaratot tükröző jelenségnek tekinthető.

Ezért, noha bizonyos részkérdéseket (elsősorban a második világháború történéseivel kapcsolatban) továbbra is homály fed és az átpolitizáltság légköre mérgez, de Oroszországban a szovjet múlt közéleti megvitatásának lehetősége szabadabb, mint azokban az országokban, ahol a hivatalos emlékezetpolitika, állami identitás része a szovjetellenesség.

A Szovjetunió tehát bizonyos értelemben tovább él a mai Oroszországban (és Belaruszban), *az evolúció* hangsúlyosabb, mint az 1991-es vélt revolúció.

10 Kirill pátriárka a sztálinizmusról in: *Oroszvalóság.hu*, 2015. 11. 05. https://oroszvalóság.hu/?t1=orosz-ország_es_a_posztsovjet_terseg_hirei&hid=5959

11 Лучшая политическая и экономическая система in: *Levada.ru*, 2014. 02. 24. <https://www.levada.ru/2014/02/24/luchshaya-politicheskaya-i-ekonomicheskaya-sistema/>

Rövid historiográfia

2021-es állapot szerint a szovjet felbomlás orosz historiográfiájának nincs monografikus feldolgozása. Ennek nyilván részben az is oka, hogy a Szovjetunió összeomlását követően gigantikus mennyiségű irodalom keletkezett a témában, amit szinte fizikai lehetetlenség feldolgozni. A kutatókon kívül az események alakítói is megörökítették emlékeiket a Szovjetunió széthullásáról. Az elemzői és a szemtanú pozíció olykor összemosódnak.¹²

A kor egyik legfontosabb aktora, a Szovjetunió első és utolsó elnöke, Mihail Gorbacsov különböző visszaemlékezéseiben nem tudott, vagy nem akart magas színvonalú intellektuális választ adni arra, hogy miért bomlott szét az általa vezetett ország. Az 1990-es években megjelent, leginkább részletes visszaemlékezése („Életem és a reformok”) csapongó, szétfolyó, terjengős, „elkenő” iromány – a szerző maga jegyzi meg, hogy legfontosabb iratai, feljegyzései jelentős részét személyesen semmisítette meg 1991 decemberében. Leginkább érdekfeszítő, valóban érdekes, és tényleg őszintének tűnő része az, amiben a volt szovjet elnök gyermek- és ifjúkoráról ír.¹³ Gorbacsov különböző megnyilvánulásaiban rendszeresen visszatérő elem, hogy szerinte a peresztrojka sikeres volt, illetve hogy ő nem tudott azokról a kétése eseményekről, melyek vezetése alatt az országban zajlottak: nem volt köze a tbiliszi, bakui, vilniusi vérengzésekhez; még csak nem is tudott a hírhedt, 1991-es pavlovi „pénzreformról” (amikor egyik napról a másikra kivonták a forgalomból a nagy címletű rubeleket, úgy hogy a lakosság gyakorlatilag nem kapott időt a beváltásra); 1991 augusztusában ő csak ártatlan áldozata volt az ún. „puccsnak”.¹⁴ Gorbacsov témában megjelent írásai nélkülözik a mély analitikus elemzést és lényeglátást, s jórészt nárcisztikus hangvételű önmentegetések (ahol gyakran egyes szám harmadik személyben beszél magáról). Elbeszélése szerint az ország felbomlásáért a „puccsisták” a felelősek, Jelcin orosz elnök, és persze a nép, amely szó nélkül végignézte a Szovjetunió dezintegrációját, míg ő, az ország elnöke, nem tudott semmiről, és csak jót akart.

Egy másik főszereplő, a szovjet miniszterelnök Nyikolaj Rizskov (1985–1991) véleménye szerint a gorbacsovi peresztrojka csak addig volt jó és szükségszerű, amíg az elkerülhetetlenné vált gazdasági reformokat érintette. Viszont a politikai reformok már szükségtelenek és károsak voltak, véleménye szerint kínai típusú átalakulás lett volna kívánatos, meghagyva az egypártrendszert.¹⁵ Az ország és a rendszer felbomlása tehát az elhibázott, túlságosan merész reformpolitika következménye lett volna.

¹² Mint például Jegor Gajdar könyvében.

¹³ Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы*. Кн. 1 [Москва, Новости, 1995]

¹⁴ Lásd például a 2021-ben, a szovjet felbomlás 30. évfordulóján megjelentetett cikkét. Горбачев М. С.: Понять перестройку. Финал «мира миров» in: *Россия в глобальной политике*. 2021. Т. 19. No. 6. С. 18–29.

¹⁵ Gyóni G.: Nyikolaj Rizskov a peresztrojkáról In: *Eurázsia.hu*, <https://www.eurázsia.hu/2010/04/20/nyikolaj-rizskov-a-peresztrojkarol/>

A sokáig Gorbacsov támogatójaként fellépő Jegor Kuzmics Ligacsov Központi Bizottsági titkár (1983–1990) visszaemlékezéseinek már a címe is sokatmondó: Ki árulta el a Szovjetuniót? Az eseményeket „belülről” átélte Ligacsov szerint a Szovjetunió, a szocialista berendezkedés életképes volt, csak emberi árulások, gyarlóságok, gyengeségek okozták a bomlását – a személyes faktor. Ennek ellenére Gorbacsovról inkább semleges tónusban ír, még ha időnként bírálja is némely lépését. Jelcint lényegében meg sem említi. Ligacsov a „peresztrojka atyját” Alekszandr Jakovlevet tekinti minden rossz forrásának, azt ugyanakkor elismeri, hogy a brezsnyevi korszak végére gazdasági-szociális zsákutcába került az ország, és a változások elkerülhetetlenek voltak.¹⁶ Ligacsov könyve ugyanúgy nem nevezhető mélyenszántó elemzésnek, mint a többi fentebb említett munka.

A visszaemlékező egykori szovjet vezetők közül talán éppen Alekszandr Jakovlev volt az, aki mégis a legintellektuálisabb módon tudta áttekintni a peresztrojka és a szovjet felbomlás történetét. Jakovlev művében legalábbis kimutatható egy meghatározott, történelmi léptékű koncepció – sajnos kellőképpen ki nem bontott – nyomvonala. Eszerint Oroszországban két forradalom következett be a 20. században: 1917-ben és 1985-ben. Az 1917-es demokratikus forradalmat még azon év őszén egy ellenforradalom követte, vagyis a bolsevikok hatalomátvétele. A hosszú *ellenforradalmi* időszak 1985 tavaszáig tartott, amikor bekövetkezett Gorbacsov „márciusi-áprilisi forradalma.” A peresztrojka tehát progresszív és össznépi jellegű eseményként értékelhető.¹⁷

Ha a főbb köztársasági vezetők értékeléseit tekintjük át a korszakról, ezek szintén nem intellektuális értékükkel tűnnek ki.

Borisz Jelcin orosz elnök először 1994-ben kiadott visszaemlékezése (*Az elnök feljegyzései*) meglehetősen csapongó stílusú íromány, de rossz írásmódja ellenére némileg eredeti gondolatvezetés olvasható benne a szovjet felbomlásról. Jelcin véleménye szerint a Gorbacsov által elindított reformok sikertelenek voltak, „zsákutcába vezettek”, s a peresztrojka kudarcát törvényszerűen követte volna egy konzervatív visszarendeződés. Az ezzel a veszéllyel szembeni, a társadalom egésze és az elitek egy része által kifejtett ellenállás okozta volna az államszövetség vesztét. A fordulópont az 1991-es augusztusi „puccs” volt. Jelcin tehát kudarcosnak gondolta Gorbacsov politikáját, de úgy ítélte meg, hogy végül is nem a kulisszák mögötti játszmák, hanem a népakarat volt a döntő tényező a szovjet rendszer felbomlásában. Jelcin gondolatvezetésében az is figyelmet érdemel, hogy kiemelte Ukrajna szerepét, mert az ukrán függetlenség kikiáltása tette lehetetlenné azt, hogy egy új államszövetség jöjjön létre a Szovjetunió helyén.¹⁸

Viktor Grisin moszkvai párttitkár (1967–1985) Gorbacsov személyét és „árulását” tartotta a bukás legfőbb okának.¹⁹

¹⁶ Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 15., 89.

¹⁷ Яковлев А. Н.: *Сумерки. Размышления о судьбе России* [Москва, Материк, 2003]

¹⁸ Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 7., 32., 142.

¹⁹ Гришин В. В.: *Катастрофа. От Хрущева до Горбачева* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010]

Jelcinhez hasonlóan Eduard Sevardnadze grúz pártfőtitkár, szovjet külügyminiszter, majd Grúzia elnöke a visszaemlékezéseiben az ukrán függetlenséget tartotta döntőnek a Szovjetunió széthullása szempontjából.²⁰

Ukrajna első elnöke, a pártapparatszikkból váratlanul történelmi személyiséggé vált Leonyid Kravcsuk egészen 2022-es haláláig aktívan részt vett az ukrainai közéletben. Véleménye szerint a szovjet gazdaság eredménytelensége volt az államszövetség bukásának oka, s a politikai válság is végső soron ebből következett. A perszonális faktor jelentősége elhanyagolható.²¹

Ukrajna második elnöke, Leonyid Kucsma az 1980-as években a szovjet ipar egyik legfontosabb objektuma, a nagyhírű Juzsmas gyár igazgatója volt. A 2000-es évek elején született visszaemlékezése (*Ukrajna nem Oroszország*) több helyen is ellentmondásos, ami arra utal, hogy nem kristályosodott ki a szerzőben egy koherens elképzelés a Szovjetunió felbomlásáról. Mert egyfelől arról ír, hogy teljesen váratlanul érte a hatalmas ország felbomlása, s még 1991-ben is úgy gondolta, hogy ez a folyamat éveket vesz majd igénybe, és Ukrajna gazdasági, objektív okok miatt nem fog tudni könnyen leválni Oroszországtól; másfelől viszont azt állítja, hogy a szovjet rendszer 1953 óta válságban volt, életképtelennek bizonyult, a bukása tehát törvényszerű. A felbomlás elsődleges motorja és katalizátora Oroszország volt, ugyanakkor véleménye szerint az orosz szeparatizmus nélkül is széthullott volna az ország. Kucsma sikeresnek ítélte meg a Szovjetunió „békés” feloszlását.²²

A felbomlás korának belorusz vezetője, az eredetileg műszaki értelmiségi, fizikus Sztanyiszlav Suskevics önéletrajzában többet írt egyetemi életéről és nyugati utazgatásairól, mint vezetői tevékenységéről; történeti fejtegetései pedig dilettánsak, nem is adott koherens magyarázatot a Szovjetunió széthullására.²³ Jellemző, hogy egy későbbi interjúban azt mondta, nem értette meg a Szovjetunió megszűnését deklaráló belovezsi egyezmény történelmi jelentőségét az aláírásakor, 1991 decemberében.²⁴

Az eredetileg szintén műszaki értelmiségi Nurszultan Nazarbajev, Kazahsztán első elnöke államfőként előszeretettel merült el történelmi kérdésekben is. A Szovjetunió széthullását vérbeli szovjet funkcionáriusként az adminisztratív apparátus gyengeségével és gazdasági okokkal magyarázta.²⁵

20 Шеварднадзе Э. А.: *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания* [Москва, Европа, 2009], 223.

21 30 лет распада СССР. История в лицах. Леонид Кравчук [Студия Град History Lab, 2021] <https://www.youtube.com/watch?v=tzN8VMfsGeE>

22 Кучма Л. Д.: *Украина – не Россия* [Москва, Время, 2003], 422–423., 440–441.

23 Viszont megvetően írt a szovjet emberekről és tulajdonképpen a saját népéről is, noha nem egyszer tesz utalást arra, hogy fiatal korában maga is rendszer híve volt, szovjet patrióta (1968-tól a Szovjetunió Kommunista Pártjának tagja). Шушкевич С.С.: *Моя жизнь, крушение и воскрешение СССР* [Москва, РОССПЭН, 2012]

24 Гордон Д. И.: *Как развалили Советский Союз. Правда, которой не знал никто. Документальное расследование*, 47. perc. <https://www.youtube.com/watch?v=9HCddaElkxQ>

25 Назарбаев Н. А.: *Эра независимости* [Астана, 2017], 24–34.

E visszaemlékezéseket áttekintve két nagyobb gondolati tábor bontakozik ki. Az egyik szerint a Szovjetunió felbomlása perszonális, emberi tényezőkre (gyengeségre, árulásra) vezethető vissza, idesorolható Rizskov, Ligacsov, Nazarbajev. A másik vélemény tábor (Jakovlev, Jelcin, Sevardnadze, Kucsma) mélyebb, „strukturálisabb” okokat vélt felfedezni a szovjet felbomlás mögött (még ha ezt az álláspontját nem is tudta mindegyikük magas intellektuális színvonalon prezentálni).

A Szovjetunióval rivális szuperhatalom USA vezetői az amerikai pátosznak megfelelően azt a nézetet igyekeztek keltetni, hogy a Szovjetunió felbomlása az ő érdemük lenne. Ronald Reagan amerikai elnök (1981–1989) úgy vélte, hogy ő nyerte meg a hidegháborút. George Bush, akinek elnöksége (1989–1993) idején következett be a Szovjetunió felbomlása, Amerika és a CIA nagy győzelmeként értékelte ezt – ezzel csak táptalajt adva különböző összeesküvéselemeléseknek.²⁶ Ezek értelemszerűen titkosszolgálati, hírszerzési körökben kaptak nagyobb teret.²⁷ A mítoszt, miszerint Amerikának lenne köszönhető a Szovjetunió felbomlása, az 1990-es években aktívan terjesztették a kelet-európai tömegtájékoztatásban, és valóban elterjedt véleménnyé vált.

Ami már a professzionálisabb történetírást illeti, I. Sz. Logvenkov a szovjet rendszer felbomlását vizsgáló korai historiográfia (1990-es évek) három iskoláját különbözteti meg: a „liberális”, a „konzervatív” és a „neutrális” irányzatokat. A „liberálisok” (Zbigniew Brzezinski, Michael Macfaul, V. V. Szogrin, R. G. Pihoja, Sz. M. Sahraj, Jevgenyij Jaszin) szerint a Szovjetunió széthullása elkerülhetetlen volt. A „konzervatívok” (Alekszandr Zinovjev, Szergej Kara-Murza, I. Ja. Frojanov, Sz. V. Csesko) szerint a szovjet rendszer életképes volt, és különböző ármányok vagy perszonális gyengeségek vezettek a bukásához. A „semlegesnek” nevezett kutatók (Olga Kristanovszkaja, V. V. Alekszejev, Sz. A. Nyefjodov) ideológiai irányzattól függetlenül a történesek hogyanját, semmint mikéntjét elemezték.²⁸

B. N. Mironov szerint az 1991 és 2021 közötti orosz történetírásban két nagyobb irányzat különül el. Az első szerint a Szovjetunió felbomlása rossz vezetői döntések, illetve külső körülmények eredménye. A másik irányzat szerint a szovjet rendszer és állam összeomlása objektív történelmi folyamat eredménye, gyökerei a peresztrojka korán túlmutató múltba nyúlnak.²⁹ Ez gyakorlatilag ugyanaz a felosztás, mint Logenkové: a fő kérdés ebben a felvetésben is az, hogy strukturális vagy perszonális okai voltak-e a felbomlásnak.

26 Вдовин А. И.: Причины распада Советского Союза в российской научной и публицистической литературе in: *Мир и политика* 2011/12. <http://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/-12-63-dekabr-2011/13434-prichiny-raspada-sovetskogosoyuza-v-rossijskoy-nauchnoy-i-publicisticheskoy-literature.html>

27 Швейцер П.: *Тайная стратегия развала СССР* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010]

28 Логвенков И. С.: Демонтаж СССР: историография причин, условий и факторов in: *Вестник Московского университета Серия 21. Управление (государство и общество)* 2017/4., 129–145.

29 Мironov Б. Н.: Дезинтеграция СССР в историографии: развал или распад in: *Вестник Санкт-Петербургского университета. История.* 2021. Т. 66. Вып. 1. С. 132–147., 132.

Azok sorában, akik szerint rendszerszintű okai voltak a Szovjetunió felbomlásának, elsőik között azokat kell említeni, akik már az ország széttzilálódása előtt „megjósolták” annak bekövetkeztét, ha nem is ország felbomlását, de a rendszer bukását. Idetartozik mindenekelőtt a neves orosz filozófus, Alekszandr Zinovjev, aki már az 1970-es években úgy vélte, a szovjet rendszer bukása nagy valószínűséggel be fog következni, mert éppen a szovjet elit érdekelt legkevésbé a rendszer fenntartásában, arra törekedvén, hogy privatizálja és demonstrálja javait. Zinovjev nézetei az 1990-es években annyiban finomodtak, hogy akkor már a szovjet rendszer életképességét hangsúlyozta – igaz, továbbra is úgy vélve, hogy az elit magatartásának következménye a bomlás.³⁰ A francia történeti antropológus, Emmanuel Todd a demográfiai adatok, mindenekelőtt a gyermekhalandósági mutatók alapján jutott arra a következtetésre az 1970-es évek végén, hogy a Szovjetunió súlyos válság, felbomlás elé néz.³¹

A novoszibirszki szociológus, Tatjana Zaslavszkaja 1983-ban annak a nézetének adott hangot, hogy a sztálini időszak erőszakos modernizációja nyomán kialakult szovjet rendszer megreformálhatatlan, s éppen azért, mert a modernizáció sikeres volt. A szocializmus évtizedei alatt a társadalom műveltségi, kulturális színvonala, informáltsága, jogi öntudata jelentősen emelkedett. A kvalifikált dolgozók már képesek kritikusan szemlélni a gazdasági és politikai vezetők tevékenységét. A lakosság gazdasági és szociális igényei fokozatosan nőttek az 1930-as évek eleje óta, s ezeket az embereket már nem olyan könnyű irányítani, mint a sztálini korszak analfabétizmusból éppencsak kiemelkedett munkásait, illetve a szovjet rendszer által is vallott erkölcsi alapelvek ellentétesek voltak azzal a gyakorlattal, amivel a sztálini modernizáció megvalósult. Az adminisztratív-centralizált irányítási modell tehát kimerítette tartalékait. Az ugyanis – elfojtva az egyéni kezdeményezéseket – nem képes biztosítani az extenzív után az intenzív gazdasági növekedés feltételeit. Biztosítani kellene tehát a nagyobb egyéni szabadságot.

Az utolsó ötéves terv tapasztalatai viszont azt mutatják, hogy a dolgozók fiatalabb generációira jellemző a diszciplína alacsony foka, a közönyös viszony az elvégzett munkához, a rossz minőségű munka, s az érzet, miszerint a munka nem az önmegvalósítás eszköze, csak kényszer, s mindezzel együtt az erőteljes fogyasztói mentalitás. Úgy vélik, a szovjet társadalomban a felemelkedés alapja nem az elvégzett munka, hanem az engedelmisség, ami a vertikális berendezkedés következménye.

Az állam irányítási rendszerének átépítésére lenne szükség, ebben azonban nem érdekelt a mechanizmust irányító elit, hiszen a reformok végigvitele a már bejáratott rendszer helyett pluszmunkát és magasabb kvalifikációt követelne. Nem érdekelték a reformokban a középvezetők sem, akik „meleg helyeik” elvesztésétől tarthatnak – írta Zaslavszkaja 1983-ban.³²

30 Зиновьев А. А.: *Русская трагедия* [Москва, Алгоритм, 2016]

31 Todd E.: *The Final Fall: an Essay on the Decomposition of Soviet Sphere* [New York, 1979]

32 Заславская Т. И.: О совершенствовании производственных отношений социализма и задачах экономической социологии in: *Социальный механизм развития экономики* [Новосибирск, ИЭПОПП, 1983] https://web.archive.org/web/20090218220221/http://www.unlv.edu/centers/cdclv/archives/articles/zaslavskaya_manifest.html

Az amerikai szociológus, Randall Collins szintén már az 1980-as években előrevezette a Szovjetunió lehetséges összeomlását. Véleménye szerint a Szovjetunió el fogja veszíteni a hidegháborút, mert az USA stratégiai előnyben van erőforrásokat és geopolitikai helyzetét tekintve is. A nyugati világrendben az életszínvonal magasabb, míg a szovjet blokkban túl sok erőforrást szív el a szociális rendszer és a birodalom fenntartása. Miközben az 1980-as évek elejére a Szovjetunió túlterjeszkedett a számára nehezen kontrollálható Afrikában és Latin-Amerikában, hosszú határszakaszán kimerítő defenzívába szorult Japánnal, Kínával, az iszlám világgal szemben. A szovjet birodalom széthullása néhány évtized kérdése – írta Collins, akinek eme téziseit 1984-ben a Szovjetunióban is publikálták.³³

Eme intellektuálisan magas színvonalú „jövőbelátók” ellenére a szovjet felbomlás a legtöbbek számára sokkoló és váratlan volt.

Azt, hogy az 1990-es években még az orosz intellektuális körök is milyen sokkhatás alatt állottak, jól mutatja a reprezentatív orosz történettudományi folyóiratban 1997-ben publikált cikk a Szovjetunió széthullásáról, az amerikanista Vlagyimir Viktorovics Szogrin esszéje. A tanulmány jól jelzi, hogy ekkor még talán nem érett meg az idő a történetek értelmezésére. Szogrin szerint a 20. századi történelem egyik „szenzációja” a liberalizmus győzelme Oroszországban az 1990-es években, bár a liberális politika nem hozta meg a kívánt eredményeket.³⁴

Először 1998-ban jelent meg A. G. Visnyevszkij közgazdász sokat idézett monográfiája a 20. századi orosz, szovjet modernizációról, és ennek eredményeiről. Véleménye szerint a szovjet modernizáció (gazdasági, urbanizációs, demográfiai, kulturális, politikai) kezdetben sikeres volt, de megrekedt a konzervatív társadalmi alapokon. Az adminisztratív, felülről vezérelt szovjet unifikáció-modernizáció még az országon belül sem volt sikeres, a centrumban átütőbb erejű volt, mint a konzervatív perifériákon (Közép-Ázsia, Kaukázus), ami felerősítette a regionális különbségeket, előkészítve az ország felbomlását.³⁵

A történész és etnológus Sz. V. Csesko főleg a nemzetiségi kérdés felől közelítette meg a témát, hiszen a Szovjetunió felbomlását nemzetiségi összetűzések sokasága kísérte. Szerinte a nemzetiségi kérdés valóban akna volt, de „időzítő nélkül”, s hogy a lehelyezett aknák felrobbanjanak, arra speciális körülményekre volt szükség. A peresztrojka kezdetén a Szovjetunió nem volt „halálközeli állapotban.” Az ország felbomlása, vagy inkább felbomlasztása egy elitista projekt volt, amit radikális nacionalisták hajtottak végre, de „nem volt történelmileg szükségszerű.”³⁶

A szovjet felbomlás egyik legnevesebb orosz kutatója, Rudolf Pihoja afféle dominóelvszerű összeomlasként írja le a Szovjetunió bomlását. A központ meggyengülése nyomán

33 Коллинз Р.: Предсказание в макросоциологии: случай советского коллапса in: *Время мира* 1984. Вып. 1., 234–277.

34 Согрин В. В.: Второе пришествие либерализма в Россию (Опыт историко-политического анализа) in: *Отечественная история* 1997/1. 105–117., 105.

35 Вишневский А. Г.: *Серп и рубль* [Москва, ОГИ, 1998], 418–419.

36 Чешко С. В.: *Распад Советского Союза* [Москва, 2000], 197., 220., 369.

az addig látens módon létező, de nem megfelelően kezelt problémák (gazdasági válság, romló külkereskedelmi mérleg, az elitcsoportokban keletkezett szakadás következtében szeparatista tendenciák) kezelhetetlenné váltak és paralizálták az államot. A bukásnak tehát volt egyfajta vaskos, és objektív bázisa, de a kártyavárszerű összeomlás az éppen aktuális hatalmi képlet minőségét jelzi.³⁷ Hasonló gondolatmenet olvasható Vlagyiszlav Zubok monográfiájában.³⁸

A filozófus Alekszandr Zinovjev, aki előre jelezte a rendszer várható bukását, a történetek bekövetkezése után is megpróbálta értelmezni ezt a kataklizmát. Gondolatmenete szerint a sztálini diktatúra után egyfajta reformidőszak következett az ország történetében. Rövid átmeneti periódus (a hektikus hruscsovi kísérlet) után ez a brezsnyevi „kommunista demokráciába” torkollott. A peresztrojka ezt a brezsnyevi modellt bontotta le, ami elkerülhetetlenül ahhoz vezetett, hogy „maffiastruktúrák” kezébe kerüljön a hatalom (az 1980-as évek elején már feltűnő árnyékgazdasági csoportoknak például aranytálcán nyújtott ajándék volt az „alkoholtilalom” bevezetése 1985-ben). Zinovjev szerint még ha voltak is belső problémái a Szovjetuniónak, a rendszer életképes volt, s az ország szétverése elsősorban a Nyugattal együttműködő áruló elitnek tudható be. A Nyugat számára Szovjet-Oroszország kezdetű ellenfél volt, s nemcsak azért, mert a nyugati kapitalizmus kihívójaként lépett fel, hanem azért is, mert 1917 után megszűnt a lehetőség Oroszország gyarmatosítására. A Nyugat (elsősorban az USA) propagandával és manipulációkkal érte el, hogy „demoralizálja” a szovjet elitet, amely már az 1970-es évektől kezdve valójában a nyugati életformára vágyott.³⁹ A hidegháborúval nem ért véget a nyugati–orosz szembenállás, csak egy új fázisa kezdődött. A kapitalizmusra való áttérés és a westernizáció nem népi igény, hanem a későszovjet félmaffia, gazdasági árnyékelit, a javait legalizálni kívánó vezetői elit és a naiv nyugatos értelmiség vágya volt – ezért eleve kudarcra ítéltetett. Sajnos Zinovjev vaslogikával elővezetett esszéje sokszor nincs eléggé mélyen kifejtve, megmarad a kinyilatkoztatások szintjén.⁴⁰

A népszerű orosz politológus Szergej Kara-Murza szerint valamiféle összeesküvés volt a Szovjetunió felbomlasztása, s a szovjet elit mesterségesen idézte elő a katasztrófát. (Műve inkább egy deduktív szellemiségű publicisztika, amiben a szerző minden adata a prekonceptiója alátámasztását szolgálja.)⁴¹

Szintén valamiféle „világkormány” és szabadkőműves összeesküvés művének tartja a Szovjetunió felbomlasztását Igor Frojanov szentpétervári történészprofesszor, aki elsősorban a középkori Rusz kutatásával írta be magát az orosz történettudomány

37 Пихоя Р. Г.: *Советский Союз. История власти 1945–1991* [Новосибирск, Сибирский хронограф, 2000], 632–636.

38 Зубок В.: *Коллапс. Гибель Советского Союза* [Москва, АСТ, 2023]

39 Зиновьев А. А.: *Планируемая история: Запад. Посткоммунистическая Россия. Гибель русского коммунизма* [Москва, Аст, 2009], 219–221., 241., 243.

40 Зиновьев А. А.: *Планируемая история: Запад. Посткоммунистическая Россия. Гибель русского коммунизма* [Москва, Аст, 2009], 249–250.

41 Кара-Мурза С. Г.: *Крах СССР* [Москва, Алгоритм, 2013]

történetébe.⁴² Ligacsov munkatársa, Valerij Legosztajev gördülékeny stílusú könyvében szintén az összeesküvéselemleteket és Gorbacsov állítólagos árulását hangoztatja, művében szinte minden árulás és összeesküvés Brezsnyev halálától kezdve az 1991-es puccsig.⁴³

Ezeknél sokkal színvonalasabb az ismert író, publicista, Roj Medvegyev munkája. A Szovjetunió utolsó éveiről szóló könyve, melyen csaknem másfél évtizedig dolgozott, az egyik legjobb eseménytörténeti összefoglalása az 1985 (1982) és 1991 közötti időszaknak. Medvegyev szerint nem a nemzetiségi kérdés okolható a Szovjetunió szétbomlása miatt. Oroszellenes nacionalizmus csak a Baltikumban és Nyugat-Ukrajnában volt. Ugyanakkor szeparatista tendenciák magában Oroszországban is megjelentek, mindenféle nemzetiségi elem nélkül (mint például az Uráli Köztársaság terve). Másik oldalról, a köztársaságok függetlenségét oroszok is támogatták a Baltikumban és Ukrajnában is. Az is figyelemre méltó, ahogy a nacionalista mozgalmak a litván Sajudistól kezdve az ukrán Ruhig pillanatok alatt omlottak össze a függetlenség első éveiben, amiből az következne, hogy a nacionalista tendenciákat a központi hatalom gyengesége tette lehetővé. A külső nyomásgyakorlás verzió sem meggyőző, hiszen például a kubai rezsim kitartott sokkal erősebb amerikai fenyegetés ellenére is. Éppen hogy Gorbacsov idején, főleg 1987-től csökkent a Szovjetunióra nehezedő amerikai nyomás. Medvegyev Gorbacsov személyében és politikájában találja meg a bomlás okát, tehát a perszonális faktorban.

A Szovjetunió felbomlásának 15. évfordulójára jelent meg az orosz liberális reformok egyik atyja, Jegor Gajdar könyve „a birodalom bukásáról”. A közgazdász szerző egyfajta birodalomelmélet prizmáján át elemezi a Szovjetunió bukását. Viszonylag hosszas történelmi bevezetőben több birodalom és államszövetség bomlását elemzi (Spanyolország, cári Oroszország, Jugoszlávia), arra a következtetésre jutva, hogy a birodalmi rendszerekben nem lehetséges demokrácia, azok csak autoriter módon működhetnek, az autoriter rendszerek viszont minden esetben instabilak, következésképpen a birodalmak felbomlása törvényszerű történelmi folyamat. Ez történt a Szovjetunió esetében is, bár az események konkrét menetét a gazdasági körülmények határozták meg. Az olaj és a gabona. A sztálini időszakban a Szovjetunió gazdasága jórészt izolált volt, az 1960-as évektől viszont az egyre mélyülő agrárválságot Moszkva külső erőforrások bevonásával kívánta orvosolni, vagyis elkezdett gabonát importálni, mivel az 1930-as években erőszakkal kialakított szövetkezeti rendszer annyira rossz hatásfokkal működött, hogy képtelen volt még a saját lakosságot is élelemmel ellátni. Évről évre több gabonát kellett importálni, amit a növekvő olajbevételekből fedeztek. Ennek eredményeképpen a szovjet gazdaság olajárfüggő lett, s amikor hirtelen lecsökkent az olaj ára az 1980-as évek második felében, ez a krízishelyzet az autoriter, ezért megreformálhatatlan szovjet rendszer széthullásához vezetett.⁴⁴ E séma hátránya, hogy önmagában a gazdasági modell válsága még nem jelent választ az ország széthullására, s nem magyarázza meg, hogy ez a rendszer miért is volt képes hetven éven át fennmaradni.

42 Фроянов И. Г.: *Погружение в бездну* [Москва, Алгоритм, ЭКСМО, 2019]

43 Легостаев В.: *Как Горбачев «прорвался во власть»* [Москва, Алгоритм, ЭКСМО, 2011]

44 Гайдар Е. Т.: *Гибель империи. Уроки для современной России* [Москва, РОССПЭН, 2006]

A Szovjetunió összeomlásának huszadik évfordulójára számos könyv, visszaemlékezés megjelent. Ezek egy része adatgazdagságuk okán hasznos, vagy stílusuk miatt éppenséggel sodró erejű, jól megírt, izgalmas olvasmányok,⁴⁵ ám jelentős részük a perszonális tényezőkben, vagy összeesküvésekben véli felfedezni a Szovjetunió bukásának okát.⁴⁶

Az évforduló alkalmat adott historiográfiai összegzésre is. Az oroszországi akadémia Történettudományi Intézetét akkor igazgató Vlagyimir Medusevskij szerint a Szovjetunió széthullását illetően a következő konceptuális teóriák figyelhetők meg: 1) birodalmi, „imperiológiai,” tehát hogy a széthullás a nagy kiterjedésű és multietnikus, polikonfeszszionális, erőszakkal egyben tartott birodalmak történetének természetes kimenetele lenne. 2) Nacionalista, amely a nemzeti kérdést tekinti a szovjet széthullás fő tényezőjének a kommunista ideológia kiüresedése után.⁴⁷ 3) Nemzeti-demográfiai, amely szerint eme súlypontok eltolódása (a birodalmiból a nemzetiállamiság felé, a peremterületek demográfiai erejének megnövekedése) vezetett a krízishelyzethez. 4) Társadalmi-gazdasági (a tervgazdaság alulmaradása a piacgazdasággal szemben). 5) Modernizációs, miszerint a szovjet modell arra ugyan képes volt, hogy sikeres industrializációt hajtson végre, de arra már alkalmatlan, hogy a posztindustrializációs ugrást is megtegye.⁴⁸ (Megjegyzendő, e két utóbbi teória nem veszi figyelembe, hogy a Szovjetunió története során eleve azt deklarálta, hogy lemaradásokat hoz be, illetve saját gazdasági-társadalmi alternatívákat fogalmazott meg, miért éppen hát hatalma csúcsán érte el a halálos válság?) 6) Külső tényezők (összeesküvés, titkosszolgálati játszmák, fegyverkezési verseny). Medusevskij furcsa véleménye szerint nem az az érdekes, hogy a Szovjetunió felbomlott, hanem az, hogy hogyan maradhatott fenn oly sokáig „ez az emberi értelemnek is ellentmondó állam”.⁴⁹

A Szovjetunió széthullásának 30. évfordulóján a reprezentatív *Rosszijszkaja Isztorijá*-ban az a Borisz Mironov írt nagy tanulmányt a kérdésről, aki elsősorban a 20. század eleji orosz történelem, az Orosz Birodalom felbomlásának tanulmányozásával szerzett magának nagy tudományos hírnevet. Mironov a nemzetiségi kérdés alakulásában, egy vélelmezett orosz – nem orosz ellentétben fedezi fel a Szovjetunió bukásának okát. Eszerint jelentős részben a bolsevik nemzetiségi politika teremtette meg a modern nemzeteket a történelmi Oroszország helyén. A szovjet korszakban folyamatosan csökkent az oroszok részaránya a szovjet államszövetség vezető testületeiben. Míg 1926-ban 63% volt a szovjet államigazgatásban és erőszakszervezetekben az oroszok aránya, ez 1989-re 53%-ra csökkent. A Dumákban 1906 és 1917 között 69% volt az oroszok aránya, az 1920-as évek szovjetjeiben 50%

45 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост 91-Д, ФОРУМ, 2011]

46 Швейцер П.: *Тайная стратегия развала СССР* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010]

47 Hosking G.: *Rulers and Victims. The Russians in the Soviet Union* [Cambridge – London, Harvard University Press, 2006]

48 Алексеев В. В. – Алексеева Е. В.: Распад СССР в контексте теорий модернизации и имперской эволюции in: *Отечественная история* 2003/5., 3–20.

49 Медушевский А. Н.: Перестройка и причины крушения СССР с позиции аналитической истории in: *Российская история* 2011/6., 3–30.

körüli, az 1937-es első „sztálini” parlamentben 42%, 1989-ben 38%. Az 1980-as évek végén a központi hatalom gyengülésével a szovjet korszakban „helyzetbe hozott” nemzetiségi eliten nacionalista indítékkal megkezdtek az államszövetség lebontását. Mironov szerint „1989-re a szövetséges köztársaságokban kiszorították az oroszokat a hatalmi struktúrákból, beleértve a pártszerveket is.” Ugyanakkor a hivatalos szovjet politikai gondolkodásban az 1930-as évektől kezdve kisebbsítették a nemzetiségi kérdés jelentőségét, a gazdasági-anyagi tényezőket előtérbe helyezve. Ezért lehet az, hogy Gorbacsov szovjet elnök nem mérte fel például a litván függetlenségi mozgalom valódi jelentőségét, mivel úgy vélte, hogy Litvánia számára gazdasági szempontból nem ésszerű a kiválás a Szovjetunióból.⁵⁰ Mironov szerint tehát a Szovjetunió története egy deruszifikáció története, az államszövetség szétbomlása pedig a nemzetiségi perifériák győzelmét jelenti a centrum felett.

Nézzünk néhány amerikai véleményt.

Richard Pipes nemcsak a CIA Oroszország-szakértője volt a hidegháború idején, de azon kevés nyugati történész közé tartozik, akit az orosz történettudomány is elismert. Nem sokkal a Szovjetunió széthullása után született esszéjében az állam felbomlását az orosz történelem ismétlődő jelenségeként határozta meg. Az ország felbomlása mintegy az orosz történelem algoritmusaként lenne, ezt láthattuk a 17. század elején vagy 1917-ben. Az ismétlődő széthullás oka az orosz politikai rendszer, amelyben a tulajdon és hatalom összefonódott. Mihelyt meggyengül a hatalom, „a társadalom összeomlik.” Mivel a kommunista rezsim a moszkvai hatalmi gyakorlat folytatója volt (tehát nem létezhetett benne a hatalomtól független tulajdon), a szovjetek országának összeomlása is törvényszerű. Amikor Gorbacsovék úgy döntöttek, hogy partnerséget ajánlanak a társadalomnak, „megrémmülve vették észre, hogy nincs is társadalom.” A terrortól való félelem megszűnt, és az emberek azzal fizettek a hatalomnak, amit a hatalom adott a társadalomnak: atomizálták.⁵¹

A titkosszolgálatok világát kutató amerikai szerző, Peter Schweizer 1990-es évek elején megjelent könyvének már a címe is arról árulkodik, hogy az amerikai titkosszolgálati faktortartja döntőnek a Szovjetunió felbomlasztásában. A Reagan-adminisztráció ugyanis nemcsak a nyilvános szövegeiben, hanem titkos nemzetbiztonsági utasításokban is offenzív irányvonalat vett fel a kommunista blokkal szemben, azzal a céllal, hogy a szuperhatalmak összecsapásának a színterét a kelet-európai területekre vigyék át a harmadik világ helyett/mellett. Ezért fokozottabban támogatták Kelet-Európában a szovjetellenes erőket, és titkos operációkkal igyekeztek aláásni a szovjet gazdaságot. Ugyanakkor nem az offenzív amerikai politika okozta a Szovjetunió válságát, hanem az már létező válságjelenségeket ragadott meg, s felfedezve a rendszer réseit, ezekbe tudtak behatolni sikeresen.⁵²

50 Ez a hiba később is megismétlődik, a 2010-es években, amikor az orosz vezetés tévesen úgy vélte Ukrajna kapcsán, hogy a gazdasági szempontok racionalitása felülírja a nemzeti mozgalom erejét. Миронов Б. Н.: От коренизации до суверенизации: как готовилась дезинтеграция СССР in: *Российская история* 2021/6., 3–24.

51 Пайпс Р.: Шанс России in: *Страна и мир* 1992/3 (69), 2–9.

52 Швейцер П.: *Тайная стратегия развала СССР* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010], 2–5.

Zbigniew Brzezinski, az amerikai Demokrata Párthoz köthető rendkívül befolyásos geopolitikai elemző véleménye szerint is az Egyesült Államok politikája okozta a Szovjetunió felbomlását, ugyanakkor ő az ukrán faktor szerepét emelte ki a szovjet birodalom összeomlásában, mondván, az ukránok függetlenségre való törekvése megdöbbentette Moszkvát, és ez tette lehetetlenné egy új szövetségi állam létrehozását.⁵³

Magyarországon Szilágyi Ákos esztéta azt a véleményt fogalmazta meg, még 1991-ben, hogy a Szovjetunió válsága külső okokkal magyarázható.⁵⁴ Később posztmodern ihletésű, a kor konjunktúrája előtt hódoló művében arról ír, hogy „a történelem végébe” illeszthető a Szovjetunió felbomlása, abba a korba, amikor mindent háttérbe szorított a televíziós média mindenhatósága. Az új Oroszország egy posztmodern szimulákrum, a teremtettség valósága birodalma, ahol a tárgyi valóságnál fontosabb a kivetített kép. Történelem nincs, a Szovjetunió bomlásának oka nem a „történelem”, éppen ellenkezőleg, annak tagadása: a televízió képernyőjén át jelentkező „teremtettség”, amikor a Szimulákrum a Történelem fölé emelkedik, és minden a képernyőn dől el.⁵⁵

1993-ban jelent meg az ELTE Ruszisztikai Intézetében a Szovjet Füzetek IX. részeként *A rendszerváltás a Szovjetunióban* című kis kötet, mely kronológiai áttekintést ad 1988 elejétől 1991 végéig.⁵⁶

Krausz Tamás történész szerint az 1980-as években komplex válság bontakozott ki a Szovjetunióban, „az államszocializmus rendszerváltsága”, gazdasági válság, és irányítási-szervezeti krízis. Kiszabadult és kontrollálhatatlanná vált a nemzetiégi kérdés. Az állampárt szétesett, a társadalom bizalma a rendszerben megrendült. A rendszerváltás folyamata valójában már a javak újraosztásának „lejátssza” volt.⁵⁷ Vagyis egy komplex és egymást erősítő általános válsággóc lett úrrá a Szovjetunióban az 1980-as évek közepén.

Sz. Bíró Zoltán filozófiatörténész szerint a gazdasági problémák – a szovjet gazdaság lendületvesztése és lemaradása a Nyugattól az 1970-es évek közepétől, az egyre súlyosbodó agrárválság – által kikényszerített reformok egyre inkább szélesre nyíltak és a gazdaságon túl a politikára is hatással voltak, ami szétfeszítette a rendszert, s ez leglátványosabban a nemzetiégi konfliktusok kiéleződésében nyilvánult meg. A széttartó erők egy idő után kezelhetetlenné váltak, a regionális központok egymást erősítve – Oroszországot

53 Бжежинский З.: Великая шахматная доска [Москва, Международные отношения, 1999], 115.; Бжежинский З.: Еще один шанс. Три президента и кризис американской сверхдержавы [Москва, Международные отношения, 2010], 20.

54 Szovjet füzetek I. A peresztrojka vége? (Kerekasztal-beszélgetés) [Budapest, 1991], 13.

55 „Televízió nélkül nincs „augusztusi palotaforradalom” vagy „dicsőséges orosz forradalom” 1991-ben, nincs „vörös-barna” zendülés vagy „alkotmányos államcsíny” 1993 októberében, nincs Gorbacsov, nincs „Borisz cár”, nincs „Lebegy cár”, nincsen „orosz katasztrófa” és „orosz újjáépülés” s persze Putyin sem. Mert mindezek a fejlemények, változások nem a „történelmi valóságban”, nem az „empirikus világban”, és persze nem is a velük szembeállított „társadalmi tudat” – az ideológiák, mítoszok – világában következtek be és történtek meg, hanem a televízió képernyőjén, amit a történelem esztétikai szimulációjának posztmodern eszköztára tett lehetővé.” Szilágyi Á.: Borisz sztár és a sztárevicsék [Helikon], 66.

56 Szovjet füzetek IX. A rendszerváltás a Szovjetunióban a tények tükrében (1989–1991) [Budapest, 1993]

57 Font M. – Krausz T. – Niederhauser E. – Szvák Gy.: Oroszország története. Egyetemi tankönyv., 617.

is ide értve – felülkerekedtek a szövetségi centrumon, az eredmény nem is lehetett más, mint a szövetségi állam különböző részeinek önállósodása.⁵⁸

Kemény László politológus a Ruszisztikai Könyvek sorozatban jelentette meg a Szovjetunió széthullásáról szóló művét, mely inkább eseménytörténeti összefoglalás, és már az új Oroszország első éveinek történetét is áttekinti.⁵⁹

Ezek a nézetek tehát elvi szinten többnyire rendszerváltsággal (a rendszer alkalmatlansága a gazdasági kihívások kezelésére, a merev berendezkedés megreformálhatatlansága), gyakorlati szinten elsősorban a nemzetiségi kérdés kiéleződésével (illetve a centrum paralizálódása következtében a perifériák megerősödésével) magyarázzák az ország szétesését – amely ilyenén módon törvényszerű és elkerülhetetlen lett volna.

Mi nem temetjük a történelmet, éppen ellenkezőleg, a gyakorlati tapasztalat azt mutatja, hogy csakis a történelem adhat választ a Szovjetunió bukásának kérdésére.

A Szovjetunió kialakulása

Az első világháború következtében széthullottak Európa kontinentális, részben még középkori-koraújkori eredetű dinasztiák által vezetett „birodalmi”, monarchiái: a császári Németország, Ausztria–Magyarország (a Habsburg dinasztia a 13. század második felétől, a dualista rendszer 1867-től), az Oszmán Birodalom (14. századtól) és az Orosz(országi) Birodalom (1721), úgy is, hogy Oroszország a nagy háborúban győztesé váló Antant szövetség tagja volt.

A Központi Hatalmak monarchikus, „antidemokratikus” rendszerei és a cári Oroszország nem élhették túl *(a vesztes)* háborút. A háborúba 1917 tavaszán demokratikus pártosszal belépő Amerikai Egyesült Államok 1918 őszén csak azzal a feltétellel volt hajlandó béketárgyalásokat kezdeni a vesztesekkel (elsősorban Németországgal), amennyiben azok kormányai, úgymond, valóban demokratikusak lesznek, a társadalom többségét képviselik.⁶⁰ Ez a gyakorlatban a fennálló német (osztrák–magyar) politikai rendszerek felszámolásának igényét jelentette.

Woodrow Wilson demokrata elnök a (amerikai) liberális intervencionalizmus első jelentős képviselője volt, s a történelem úgy alakult, hogy az ő elnöksége idején, 1917-től vált Amerika a világ vezető hatalmává. Wilson értelmezése szerint a háborút az autokraták kormányok robbantották ki a demokraták ellen, Amerika pedig csak azért lépett be a konfliktusba, hogy a demokrácia és az emberi jogok nemes ügyét terjessze – és nem holmi öns érdekekért: „*Nem akarunk hódítást, uralmat. Nem előnyöket keresünk a magunk*

58 Sz. Bíró Z.: Miért és miként bomlott fel a Szovjetunió? in: *Világtörténet* 2018/4., 567–588.

59 Kemény L.: *A Szovjetunióból a 21. század Oroszországáig* [Russica Pannonicana]

60 Bihari P.: 1914. *A nagy háború száz éve – személyes történetek* [Kalligram], 475.

számára, nem kérünk anyagi kompenzációt az önkéntes áldozatvállalásért. Mi vagyunk az emberi jogok bajnokai.” – mondta patetikusan háborút megüzénő beszédében, 1917 áprilisában az USA történetének talán leginkább rasszista elnöke.⁶¹ Óhatatlanul adódik az összefüggés látszata Amerika háborúba lépése, illetve néhány héttel korábban az utolsó orosz cár, II. Miklós lemondása, és az orosz liberális Ideiglenes Kormány megalakulása között. A hatalomváltás után Oroszország is névleg a liberális, demokratikus államok sorába került, s Amerika csak ezután mondhatta el azt – miként ezt tette is Wilson a háborús beszédében – hogy a demokráciák harca zajlik az autoriter rendszerek ellen. És 1917 novemberében valóban sikerült is megrendezni egy demokratikus parlamenti választást az akkor már köztársasági államformát is felvett Oroszországban.

Hogy a Központi Hatalmak monarchiái életképesek lettek volna-e (ha nincs háború), a történelem rejtélye marad, de minden bizonnyal háború nélkül is komoly átalakítások, mi több, megrázkódtatások vártak volna rájuk: erre mutatnak például osztrák–magyar vonatkozásban az 1914-ben Szarajevóban meggyilkolt Ferenc Ferdinánd radikális reformtervei, a dualizmus rendszerének válsága, majd már a végórában, 1918. október 16-án I. Károly császár föderatív átalakítási kísérlete.⁶² Törökországban a radikális „ifjútörökök” világi nacionalizmusa (1908-tól már hatalmi pozícióban) egyfajta westernizációnak is tekinthető, ez azonban egy olyan polietnikus és polikonfesszionális kolosszusban, mint az Oszmán Birodalom, csakis tragikus következményekkel járhatott.

Az Orosz Birodalom összeomlása az első világháború idején (következtében?) valósult meg, de a hatalmas ország belső instabilitására utalt már az 1905–1907-es forradalom, aminek eredményeképpen radikális politikai reformok indultak meg: 1906-ban életbe lépett az első orosz alkotmány; visszásságok után, de mégiscsak megkezdte működését az orosz parlamentarizmus, mely első ízben az orosz történelem során hivatalosan reprezentálta a politikai pluralizmust (többpártrendszer); széles körű sajtószabadság valósult meg; óriási energiák szabadultak fel a civil önszerveződés erői számára. A gazdasági fejlődés lenyűgöző volt (főleg 1908 után), s elképesztő mértékű demográfiai robbanás zajlott az országban. 1900 és 1913 között Oroszország népessége a világátlagot kétszeresen meghaladó módon növekedett (évente átlagosan 2%), s jelentősen meghaladta a fejlett nyugati államok átlagát is (1,2%). 1914-re a népesség száma 178 millióra emelkedett (az 1897-es 129 millióról). Intenzíven zajlott Szipéria paraszti kolonizációja. Az ipari termelés globális mutatóit tekintve Oroszország az USA-val együtt a feltörekvők közé tartozott, míg az európai nagyk (Nagy-Britannia, Franciaország, Németország) a 20. század első éveiben

61 Wilson 1917. április 6-án elhangzott háborús beszédében globális háború kirobbantásával vádolta meg Németországot a tengeralattjáróháború kiterjesztése miatt. Wilson szerint az egész emberiség választút előtt áll. Wilson W.: Joint Address to Congress Leading to a Declaration of War Against Germany (1917) in: *Archives.gov*, <https://www.archives.gov/milestone-documents/address-to-congress-declaration-of-war-against-germany>

62 Szász Z.: Egy haragos Habsburg szfinx: Ferenc Ferdinánd, a trónörökös in: *História* 1982/4–5., 15–17.

már teret vesztek. A GDP évi átlagos 3% feletti növekedése meghaladta a fejlett nyugati államokét (a jelentősebbek közül kivéve az USA-t).⁶³

Az 1905-ös forradalom után a westernizációban döntő áttörést hozhattak volna a Pjotr Sztolipin miniszterelnök (1906–1911) által kezdeményezett reformok, melyek az individuális farmergazdaságok meghonosítására irányultak a korábbi paraszti földközösségek (*obcsinák*) helyett. Ezeket a reformokat azonban nem fogadta el az oroszországi parasztság jelentős része. Nem pusztán technikai jellegű volt a nézeteltérés, hanem fundamentális: a faluközösségekben élő oroszországi agrártársadalom többsége ellenezte a *földmagántulajdonlás* intézményét, azt erkölcsstelennek és elfogadhatatlannak tartotta, ami „civilizációs” törésvonalat jelentett azt ezt elfogadó kisebbség és a többség között.⁶⁴ Maga Sztolipin húsz év békét kért ahhoz, hogy reformjai beérjenek (béke; generációváltás; az újonnan felnövekvő, 1900 körül született nemzedék már jobb eséllyel elfogadta volna a farmergazdaságokat, az individuális földtulajdonlást), ez azonban nem adatott meg.

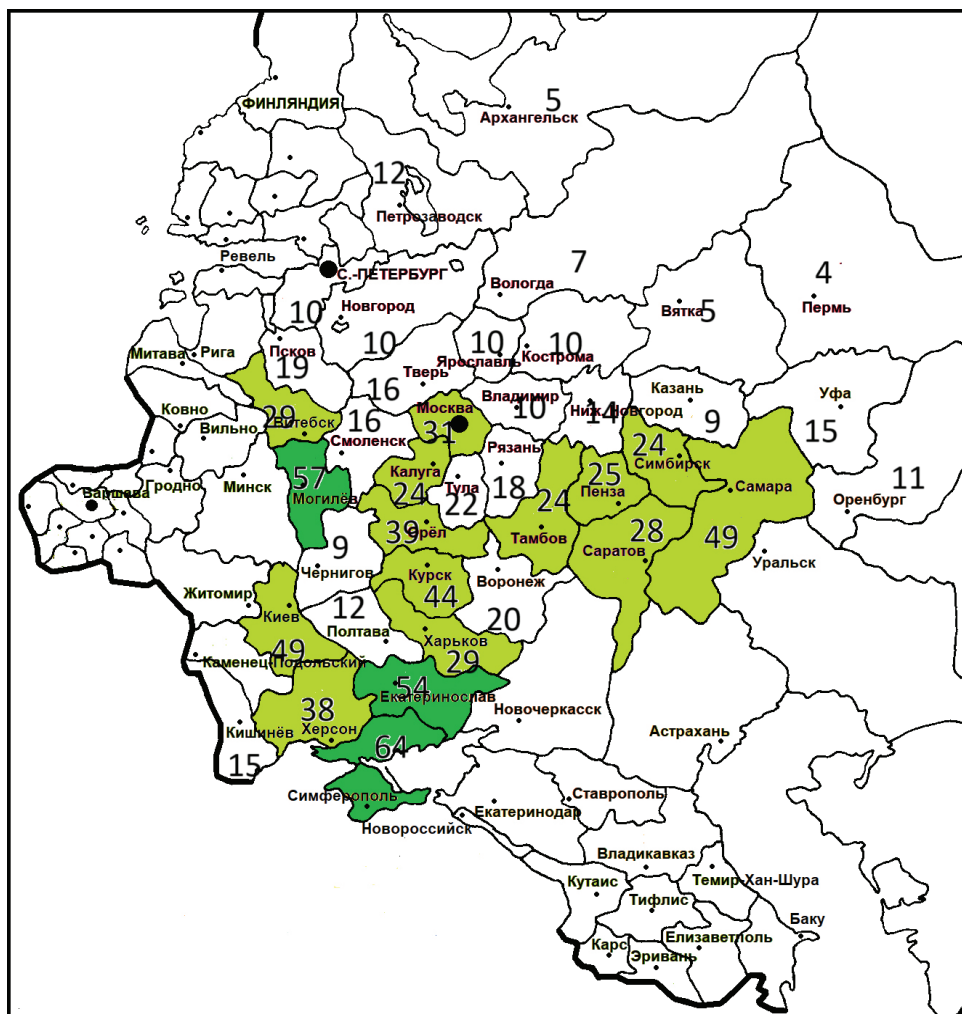
A földkérdés a legfontosabb, fundamentális probléma volt a 20. század eleji, zömmel agrárnépességű Oroszországban: a hatalmas létszámú, de archaikus mentalitású rurális népesség vagy közömbösen viszonyult a „nyugatos” reformokhoz (mint a közjogi változtatások, a „politika” a maga városias-hírlapias formájában), vagy elvetette azokat, mindekelőtt a földmagántulajdonlást. 1915-re csak két olyan kormányzóság volt az európai Oroszországban, a Kijevi (50,7%) és a Mogiljovi (54,8%), amelyekben a magántulajdonú paraszti földek *nagysága* meghaladta az obcsinaföldekét. Ha pedig nem földnagyság, hanem a gazdaságok száma szerint nézzük – ami talán fontosabb – akkor azt látjuk, hogy csak a Jekatyerinoszlávi (54%), Mogiljovi (57%), Tauriai (63%, Krím) kormányzóságokban volt több magántulajdonú gazdaság, mint obcsina. Ez a mutató az orosz Északon jellemzően még az 5%-ot sem érte el; az európai Oroszország átlaga 22% volt.⁶⁵

Megjegyzendő, hogy 1905 és 1915 között, miközben jelentősen megnőtt a magántulajdonú föld nagysága Oroszországban, ideértve a paraszti magántulajdonú földbirtoklását is, de a magánföldek jelentős részét városi lakosok szereztek meg, illetve külföldiek: 1905 és 1915 között 374-szeresére nőtt a nemesi/hivatalnok/katonatisztek által birtokolt föld nagysága; 311-szeresére a külföldiek által megvásárolt föld; és „csak” 34-szeresére a paraszti

63 *Россия 1913 год. Статистико-документальный сборник* [Санкт-Петербург, Блиц, 1995], 51., 65.; Смирнов В. С.: Экономика предреволюционной России в цифрах и фактах in: *Отечественная история* 1999/2.; Болотин Б.: Мировая экономика за 100 лет in: *Мировая экономика и международные отношения* 2001/9., 90–114.

64 A kedvezmények és kormányzati támogatás ellenére csak a paraszti gazdaságok 22%-a lépett ki az obcsinákból. A regionális eloszlás egyenlőtlen volt. Leginkább az Alsó-Volga vidékén és Dél-Ukrajnában mutatkozott igény az önálló parasztgazdaságok megteremtésére. A tulajdonképpen „orosz” területeken ez 10% alatt volt, és heves ellenállásba ütközött. Поршнева О. С.: *Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 гг.)* [Екатеринбург, УРО РАН, 2000], 84–85.

65 Adatok forrása: *Россия 1913 год. Статистико-документальный сборник* [Санкт-Петербург, Блиц, 1995], 65.



A térkép azt mutatja, hogy az európai Oroszország egyes kormányzóságában mennyi volt a magántulajdonú gazdaságok aránya az obscsinajlegűekéhez képest (százalékban). A világos zölddel jelzett területeken az arány meghaladja az európai Oroszország átlagát (22%). A sötét zölddel jelzett területeken többségben voltak a magánbirtokok. A térképet szerkesztette Gyóni Gábor

földtulajdon⁶⁶ – ami jól mutatja nemcsak azt, hogy a városi/polgári elemek és a külföldiek mobilisabbak voltak ebben a tekintetben, de jelzi azt is, hogy a paraszti rétegek számára valamiféle idegen behatolásnak tűnhetett ez a földvásárlási expanzió. Úgy tűnhetett, a város „megszállja” a falut, ám a történet végül azzal ért véget, hogy 1918 után éppenséggel „a falu szállta meg a várost”.

66 Россия 1913 год. Статистико-документальный сборник [Санкт-Петербург, Блиц, 1995], 63.

A földkérdés mellett a másik destabilizáló tényező az Orosz Birodalomban a 19. század végén, 20. század elején kiéleződő nemzetiségi kérdés volt. A modern nacionalizmus fejlődése Oroszországban eltérő pályán haladt, mint a nyugatabbi Európában. A modern nemzettudat az Oroszországi Birodalom nyugatibb népeinél (baltiak, lengyelek, ukránok) és részben a Kaukázusban öltött európai formát, bejárva a klasszikus fejlődési stációkat a szűk értelmiségi körök romantikus költészetétől a tömegeket megszólító szervezett politikai mozgalmakig és minőségileg új identitások megjelenéséig (mint például az ukrán, azerbajdzsán). Az orosz „etnikai nacionalizmus” ehhez képest – mai napig érvényes módon – kiforratlan maradt, illetve más dimenzióban jelentkezett. Alekszandr Puskin sokat idézett megjegyzése szerint „Oroszországban a hatalom még mindig az egyetlen európai.”⁶⁷ Ez igaz volt a nacionalizmus vonatkozásában is. Az Oroszországi Birodalomban a reformer II. Sándor uralkodásától (1855–1881) kezdve kapott szerepet az orosz etnikai nacionalizmus a hatalom eszköztárában. Ekkortól kezdve, és főképpen az 1863–1864-es lengyel–litván felkelés leverése után jelentek meg a szentpétervári politikában az erőszakos ruszifikáló törekvések. Ennek elemei: szervezett orosz betelepítések a birodalom peremterületeire, úgy, hogy előjogokat biztosítottak az etnikai oroszok számára; a nem oroszok diszkriminálása a vezető pozíciókban; az orosz nyelvű adminisztráció agresszív terjesztése (ennek mellékágaként a litván írásbeliség cirillre való áttérítése); a belorusz és főleg ukrán nemzeti törekvésekkel szembeni fellépés; s a III. Sándor uralma (1881–1894) óta gyakorlatilag hivatalossá váló antiszemitaizmus jelentősen hozzájárultak az ország destabilizálódásához.⁶⁸ Az orosz elit erőszakos ruszifikáló törekvései a (etno)nacionalizmus, „nemzetállami” törekvések példáit követték. Elitista, eredetét tekintve „nyugatos” projekt volt a ruszifikáció, miközben az archaikus, prenacionális tudatállapotú falusi orosz(országi) tömegek jelentős része közömbösen vagy ellenszenvvel figyelte a fejleményeket, melyek azonban az ő életét is érintették, hiszen az agresszív oroszosítási törekvések a nem oroszok (nyílt vagy látens) ellenreakcióit váltották ki. Jellemző ebből a szempontból, hogy mely népek állítottak külön nemzetiségi listákat az 1917-es választásokon (nem számítva ide az oroszokat, kozákokat, óhitűeket): a németek⁶⁹, „muzulmánok”⁷⁰, ukránok⁷¹, zsidók⁷²,

67 Puskin ezt nem sokkal a halála előtt, 1836 októberében fogalmazta meg egy Csaadajevnek végül el nem küldött levélvázlatban, amely tehát az utókor számára vált általánosan elismertté. Пушкин А. С.: *Полное собрание сочинений в 10 т. Т. 10. Письма* [Ленинград, Наука, 1979], <http://pushkin-lit.ru/pushkin/pisma/is-chernovikov-740.htm>

68 Дякин В. С.: Национальный вопрос во внутренней политике царизма in: *Вопросы Истории* 1996/11–12., 39–53.

69 Altaj, Jekatyerinoszláv, Kijev, Szamara, Szaratov, Tauriai, Harkov város.

70 Ami persze nem etnikum. Asztrahán, Vjatka, Kaukázusontúli terület, Kazany, Nyizsnyij-Novgorod, Orenburg, Perm, Szamara, Szimbirszk, Tauriai, Tobolszk, Ufa, Fergana.

71 Kisinyov város, Zsitomir, Voronyezs, Jekatyerinoszláv, Kijev, Kamenyec-Podolszk, Poltava, Amur vidék, Szaratov, Tauriai, Vlagyikavkaz város, Harkov, Herszon, Csernyigov.

72 Kisinyov város, Vityebszk, Zsitomir város, Jekatyerinoszláv, Batumi város, Kijev, Minszk, Mogiljov, Gomel, Kamenyec-Podolszk, Poltava, Tauriai, Harkov város, Herszon, Csernyigov.

beloruszok⁷³, lengyelek,⁷⁴ lettek,⁷⁵ moldovánok/románok⁷⁶, cseremiszek⁷⁷, burjátok⁷⁸, örmények⁷⁹, grúzok⁸⁰, csuvasok,⁸¹ kazahok/kirgizek,⁸² baskírok,⁸³ észtek,⁸⁴ finnek⁸⁵, tatárok⁸⁶, csecsenek.⁸⁷ Ezek tehát azok a népek, közösségek, amelyeknél a nemzeti ébredés folyamata már legalábbis a politikum szintjén észlelhető volt a 20. század elején. Persze ezek között is éles különbségek voltak, az ukrán nemzettudat például fejlettebb volt, mint a belorusz⁸⁸, a belső oroszországi területeken pedig csak a modern nemzettudat első csírái szökkentek szárba (cseremiszek/marik, csuvasok).

A 20. század elején tehát e két kérdés körül sűrűsödtek az Oroszországi Birodalom problémái: a földkérdés és a nemzetiségi kérdés vonatkozásában.

A Szovjetunió megszületése tulajdonképpen válasz volt erre a két kérdésre – és a felbomlása is jelentős részt ezzel lesz majd összefüggésben, tehát hogy az e kérdésekre adott szovjet válasz nem állta ki az idő próbáját.

1917. március 15-én (a Julian-naptár szerint március 2-án) a környezete által magát elárulva érző II. Miklós cár a pszkovi vasútállomáson lemondott az orosz trónról fivére, Mihail javára, de mivel ő is gyorsan lemondott, Oroszországban sokak nagy meghökkenésére megszűnt a Romanov-ház 304 éves uralma. Hogy mi készítette az uralmát kimonddottan konzervatív szellemiségben kezdő, de 1905 után jelentős reformokat végrehajtó imperátort a lemondásra, nem tartozik tárgyunkba, de végül is minden közvetlen ok, intrika – „körben gyávaság, árulás és ármány”, ahogy az utolsó cár írta naplójában⁸⁹ – szála visszavezethető az orosz szempontból csalódást keltően alakuló világháborúra.

Az 1914-es kelet-poroszországi offenzíva kudarca után Németországgal szemben defenzívába került Oroszország, és még a gyengébbnek ítélt Ausztria–Magyarországgal sem bírt el a hatalmas birodalom. Noha 1914-ben sikerült elfoglalniuk Kelet-Galíciát

73 Vityebszk, Kaluga, Gomel.

74 Vityebszk, Zsitomir város, Kijev, Minszk, Mogiljov, Gomel, Kamenyec-Podolszk.

75 Vityebszk, Lívland, Pszkov.

76 Besszarábia.

77 Vjatka.

78 Bajkálön túli terület, Irkutszk.

79 Kaukázusontúli terület.

80 Kaukázusontúli terület.

81 Kazany.

82 Szemirecsje, Sztjepnoj, Turgaj, Uralszk.

83 Orenburg, Szamara, Ufa.

84 Petrográd, Esztland.

85 Petrográd.

86 Szemipalatyinszk város, Omszk város.

87 Vlagyikavkaz város.

88 Talán mert az ukránok egy része nem Oroszországban, hanem Ausztria–Magyarországon élt, s mindkét hatalom igyekezett a maga javára kijátszani az „ukrán kártyát.” Az sem elhanyagolható körülmény, hogy az ukránok által lakott területeken három egyetem is működött már a 18. század vége (Lemberg), illetve a 19. első fele óta (Harkov, Kijev), s kialakult egy erős ukrán értelmiség mindkét birodalomban.

89 *Дневники императора Николая II 1894–1918. Том II Часть 2, 1914–1918* [Москва, РОССПЭН, 2013], 296.

Lemberg, sőt, az orosz seregek még Magyarországra (Máramarosszigetre) is betörték, de a taktikai sikerek nem hoztak stratégiai áttörést (az eredeti cél az lett volna, hogy kijussanak a magyar Alföldre, mintegy kettétörve a Monarchiát); sőt, 1915 tavaszán a gorlicei áttörés visszanyomta az orosz csapatokat majdnem a határig, bár Bukovina és Tarnopol továbbra is orosz kézen maradt. 1915-ben Oroszország végleg elvesztette a Varsó (Lengyelország) és Litvánia feletti ellenőrzést: ezek a területek német uralom alá kerültek. Nem hozott érdemi változást az 1916 nyarán az ismét az osztrák–magyar frontvonalat célba vevő, sikeresen induló, de aztán megakadó ún. Bruszilov-offenzíva és Románia ezt követő hadbalépése sem (bár ennek következtében az orosz csapatok megjelentek a magyar Keleti-Kárpátok tövében is). Sőt, a híres-neves Bruszilov-offenzíva eredménye még csak meg sem közelítette az 1914-es orosz előrenyomulás mértékét.

1917 tavaszán a liberális Ideiglenes Kormány Petrográd vállalt kötelezettségeinek megfelelően a háború folytatása mellett nyilatkozott, annak ellenére, hogy az oroszországi tömegek egyre inkább értelmetlennek és hiábavalónak, céltalannak tekintették a küzdelmet. A cári rezsim összeomlása után lényegében azonnal kezdetét vette az Oroszországi Birodalom strukturális bomlása, ennek talán legnyilvánvalóbb eleme az ukrán öngazgatási és alternatív hatalmi szerv, a Központi Rada megalakulása volt 1917 tavaszán Kijevben. Az Ideiglenes Kormány némi huzavona után nyáron kénytelen volt elismerni az ukrán Radát legitim hatalmi szervként. Részben az „ukránkérdés” jelölte ki a háborút folytató Oroszország következő, a világháború idején már utolsó csapásirányát 1917 júliusában, 1914 és a Bruszilov-offenzíva után ismét Ausztria–Magyarország ellen. A Rada a lojalitásáért cserébe ugyanis azt várta, hogy a támadás eredményeképpen az Ausztriától és Magyarországtól elcsatolni remélt „ukrán” területek (Kelet-Galícia, Bukovina, Kárpátalja) az irányítása alá kerülnek majd. Az ún. Kerenszkij-offenzíva azonban a sikeres kezdet ellenére kifulladás, még annyit sem ért el, mint a Bruszilov-támadás, sőt, az orosz csapatok kiszorultak az utolsó, 1914 óta megszállva tartott ausztriai területekről (Tarnopol) is. Ezt követően a frontvonal viszonylag hosszú időre, bő fél évre megmerevedett keleten. A sikertelen támadás és a hadseregben eluralkodó zűrzavar ellenére egyelőre nem omlottak össze az orosz seregek.

Az Ideiglenes Kormány liberális reformok sorozatát vezette be, eltöröltek minden, a cári rendszerből még megmaradt vallási, nemzetiségi kirekesztő intézkedést; 1917 szeptemberében köztársasággá kiáltották ki Oroszországot; korabeli mércével szinte példátlanul széles társadalmi részvételt lehetővé tévő választási rendszert alkottak meg (ami szerint minden 20 év feletti férfi és nő választójoggal rendelkezett). Az Ideiglenes Kormányának átmenetileg sikerült a forradalmias baloldali (a július eleji bolsevik puccskísérlet), és a rendpárti (a Kornyilov-lázadás augusztus végén) támadásokat is visszavernie.

Miközben az új legitimitást teremtő választásokat csak november végére írták ki; a legitimációs űrt egyre inkább a szervezett formát öltő Munkás- Paraszt- és Katonatanácsok (szovjetek) töltötték ki (jellemzően baloldali politikai túlsúllyal). A legfontosabb tényező viszont mégiscsak az volt, hogy az oroszországi társadalom többsége elutasította, értelmetlennek tartotta a háborút, s 1917 második felére a bolsevikok és – a júliusi puccskísérlet után menekülésre kényszerülő – Lenin a béke és a földosztás letéteményeseként tűnt fel.

Az emberek úgy vélték, a tömegek tudatában, nyilván az erőteljes propaganda hatására, abban a történelmi pillanatban úgy rögzült, hogy Lenin és a bolsevikok hozzák el a békét is, és felosztják a földesúri földeket. Lenintől várták, hogy békét és földet hoz.⁹⁰ A történelmet végső soron a „tömegek akarata” mozgatja, s különösen egy olyan helyzetben válik ez szembetűnővé, amikor a pillanatnyi hatalmi vákuumban az örvények kaotikus sodrása irányadó, 1917-ben Oroszországban *csak* az az alternatíva lehetett győztes, amely a tömegek akaratának megfelelően békét és földet ígért.

1917 november elején a bolsevikok hatalomátvétele, az Ideiglenes Kormány minisztereinek letartóztatása Petrográdban csekély ellenállásba ütközött (Moszkvában azonban csak intenzív harcok után sikerült a bolsevikoknak megragadniuk a hatalmat). Az Ideiglenes Kormány tényleges vezetője, Alekszandr Kerenszkij 1918 nyarán brit titkosszolgálati támogatással elhagyta Oroszországot (Amerikában halt meg 1970-ben). A bolsevik hatalomátvétel „rugalmasságát” biztosította, hogy az új (önjelölt) hatalom garantálta a november végi „alkotmányozó nemzetgyűlési” (*Ucsregyityelnoje Szobranijje*) választások megtartását, és azt, hogy elismeri annak eredményeit.

1917 novemberében valóban sor kerülhetett a többpárti választásokra, melyek előre haladott, demokratikus szellemiségben kerültek lebonyolításra. A választások a baloldali szociálforradalmárok (*eszerek*) óriási győzelmével végződtek (40%), az akkor már a hatalmat átvett bolsevikok csak a szavazatok 24%-át kapták meg. (A választásokon minden kormányzásban külön listák voltak, és a hadsereg frontjai is külön listákon szavaztak, tehát nem volt országos lajstrom.)

Az *eszerek* az akkor még zömmel falusi Oroszország paraszti népességének érdekeit és értékeit képviselték, programjuk fontos eleme a magántulajdonú földbirtoklás ellenzése volt (továbbá demokratikus szocializmus, föderalizmus). Érdekes, hogy az „orosz” eszerek győztek a tulajdonképpeni orosz területeken kívül a Krímben, a Herszoni kormányzóságban (a későbbi Dél-Ukrajna) és Besszarábiában is. Viszont a nagyobb városok közül csak Penzában, Szimbirszkben és Ufában tudtak győzni – jelezve ezzel is a városiak és vidékiek közti szakadékot.

A bolsevikok győztek a két legnagyobb városban, Petrográdban és Moszkvában, valamint a Moszkva környéki orosz „etnográfiai törzsterület” magjában, Moszkva, Vlagyimir, Tver, Kaluga, Szmolenszk kormányzóságokban, illetve a balti (észti, lett) és belorusz területeken. És nagyon jól szerepeltek a bolsevikok a nagyobb városokban is, győztek a későbbi Ukrajna területén Nyikolajevben, Jekatyerinoszlávban, Harkovban; délen Taganroiban, Rosztovban, Jekatyerinodarban, Sztavropolban, Vlagyikavkazban, Asztrahányban; a Volga-Urál vidéken Tambovban, Szaratovban, Szamarában, Kazanyban, Orenburgban, Permben, Jekatyerinburgban; Északon Pszkovban, Jaroszlavlban, Kosztromában, Arhangelszkben; Szibériában Omszkban, Barnaulban, Vlagyivosztokban.

90 Поршнева О. С.: *Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период первой мировой войны (1914 – март 1918 гг.)* [Екатеринбург, УРО РАН, 2000], 284.

Az orosz liberálisok, a magántulajdon és az orosz birodalmiság hívei, a kadétek bázisa a közepes nagyságú, vidéki orosz városokban volt. Ők nyertek Novgorodban, Vologdában, Vlagyimirban, Arjolban, Kurszkban, Voronyezsben, Nyizsnyij-Novgorodban, Vjatkában, Tobolszkban, Tomszkban, Blagovescsenszkben, Habarovszkban.

Az ukrán eszerek tudtak győzni Zsitomir, Kamenyec-Podolszk, Kijev, Csernyigov, Poltava, Harkov, Jekatyerinoszláv kormányzóságokban, de a nagyobb városok közül csak Kijevben (és vélhetően Poltavában) arattak sikert. A mai Észak-Kazahsztán területén a kirgiz/kazah listák győztek. Különböző zsidó listák pedig Gomelben, Minszkben, Csernyigovban, Kisinyovban, Odesszában arattak diadalt.

Mandátumokat tekintve (az ismert adatok alapján), pártok szerint az eszerek 321, a bolsevikok 185, az ukránok (különböző pártokban) 82, a muszlimok (különböző pártokban) 26, a kadétek 14, a kozákok 13, a mensevikek 12 képviselőt küldhettek az alkotmányozó gyűlésbe, és rajtuk kívül számos csoportosulás kapott néhány képviselői helyet.⁹¹

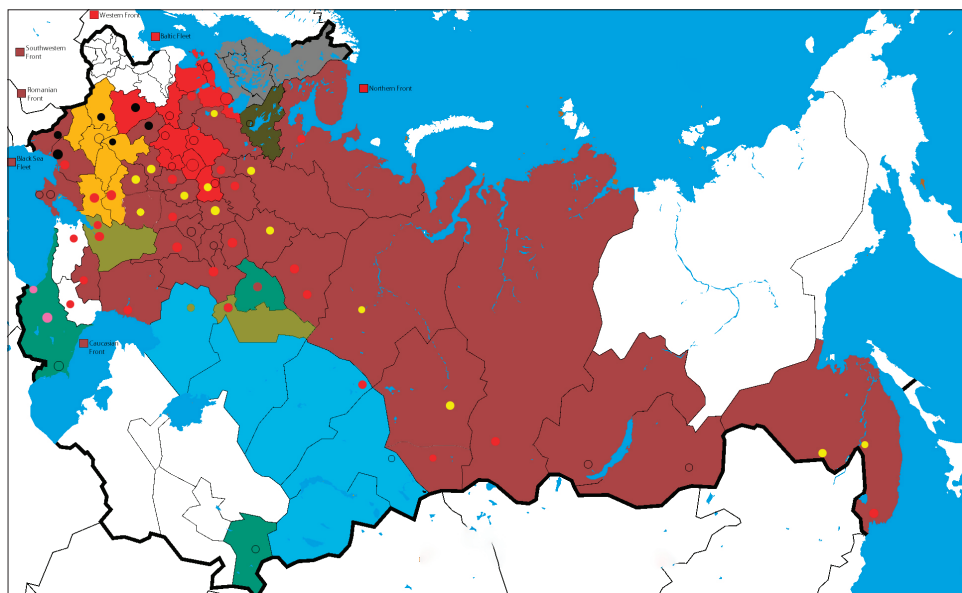
A bolsevikok, ígéretükkel szemben, végül nem ismerték el a választásokat legitim hatalomformáló tényezőnek. Az 1918 januárban Petrográdban összeülő „alkotmányozó nemzetgyűlést” szétkergették, a választott testület védelmére demonstrációt tartó tömegbe belélttek. Lényegében ezzel vette kezdetét a polgárháború, amely több fronton négy évig húzódott, kolosszális anyagi és emberi áldozatokat követelve az egykori Oroszország lakosságától. Eltérő becslések vannak ugyan a veszteségekről, de mind egyetértenek abban, hogy az oroszországi polgárháborúban többen haltak meg, mint azt megelőzően a világháborúban (Oroszország embervesztesége 1914 után a háború végéig halottakban kb. 800 000–1 millió ember lehetett; a polgárháborúban, 1918 és 1922 között *legalább* 10 millió fő).⁹² A polgárháborút végül a bolsevikok (vörösök) nyerték meg, annak köszönhetően, hogy végül is többen támogatták a szovjethatalmat, mint a „fehéreket.” 1919-ben körülbelül 3 milliós volt a zömében földművesekből álló Vörös Hadsereg létszáma, miközben a különböző fehér hadseregek céljai érdekében csak 0,6 millió ember volt kész fegyverhez nyúlni.⁹³ A „tömegek akarata” döntött, s a polgárháborús győzelem adta a valódi legitimitást a szovjethatalomnak.

E támogatás egyik oka, hogy Leninék valóban „békét hoztak” azzal, hogy gyakorlatilag kiléptették Oroszországot az általuk imperialista háborúnak nevezett világégésből, még azon az áron is, hogy óriási területi engedményeket tettek a Németország vezette Központi Hatalmak számára. A breszt-litovszki békében (1918. március 3.) Szovjet-Oroszország lemondott a Baltikumról, Belorussziáról, Ukrajnáról, a Kaukázusról. A breszt-litovszki megállapodás értelme nemcsak abban volt, hogy „békét hozott”, legalábbis kiléptette

91 Moldovánok 5, kereszténydemokraták 1, baskírok 5, észtek 2, munkáspártiak 3, lengyelek 1, cseremiszek 1, örmények 6, burjátok 1, csuvasok 3, zsidók 4, lettek 1 mandátumot kaptak (politikai szervezetek szerint természetesen). Adatok forrása: Спирин Л. М.: *Россия 1917 год. Из истории борьбы политических партий* [Moskva, «Мысль», 1987], 273–328.

92 *Россия в мировой войне 1914–1918 года (в цифрах)* [Moskva, ЦСУ, 1925], 30.; Жиромская Б. В.: *После революционный бурь: население России в первой половине 20-х годов* [Moskva, Берлин, 2019], 9.

93 *Атлас. Отечественная история XX век* [Moskva, АСТПресс, 2001], 10.



Az 1917-es oroszországi Alkotmányozó Nemzetgyűlési választások (ismert) eredményei kormányzóságok szerint és a nagyobb városokat tekintve. Barna: eszerek. Vörös: bolsevikok. Sárga: kadétok. Narancssárga: ukránok. Kék: kirgizek/kazahok. Zöld: muszlimok. Fekete: zsidók. Sötétzöld: parasztpárt (Onyega). Mustárszínű: kozákok (Don, Orenburg). Rózsaszínű: mensevikek (Tbiliszi, Batumi).
A térképet szerkesztette Gyóni Gábor

Oroszországot az „imperialista háborúból”, s ezzel a bolsevikok hátszínét biztosította a belső háborúhoz, hanem abban is, hogy általa Szovjet-Oroszország nemzetközi elismerést nyert a Központi Hatalmak részéről. A Központi Hatalmak novemberi összeomlása után a szovjetek azonnal felmondták a breszti békét, és offenzívába kezdtek, a kaotikus kelet-európai helyzetben a nyugati határt végül az újjászülető Lengyelországgal kötött rigai béke (1921. március) jelölte ki, miközben Moszkva 1920-ban – miután sikertelen bolsevik hatalomátvételi kísérletek zajlottak ezekben az országokban – elismerte a megszülető balti államok, Észtország, Lettország és Litvánia függetlenségét is. A déli határvonalat a Törökországgal 1921-ben megkötött moszkvai megállapodás jelölte ki, Azerbajdzsán (1920 tavasza) és Örményország (1920 vége) szovjetizálása után (ami Grúziát illeti, Moszkva először elismerte a függetlenségét, de 1921 tavaszán mégis megtámadta, bekebelezte és szovjetizálta ezt a kaukázusi országot is).

A bolsevik politika másik fontos elemeként, összhangban az orosz paraszti társadalom többségének mentális kíváncsiságával, a szovjethatalom megtiltotta a magántulajdonú föld- és ingatlanbirtoklást.

A bolsevik politika harmadik fontos eleme a nemzetiségi kérdésre vonatkozott. A szovjethatalom deklarálta a nemzetiségek önrendelkezését. 1918 januárjában kezdetét vette Oroszország föderalizálása. Egyetértve Vlagyimir Buldakovval, a bolsevikok, noha

őszintén kívánták Oroszország föderatív átalakítását, az adott helyzetben sodródtak, illetve igyekeztek kontroll alatt tartani az egykori Oroszországi Birodalom nemzetiiségi alapon történő bomlását,⁹⁴ esetenként úgy is, hogy ők maguk kreáltak új nemzeteket (mint például a modern üzbég nemzetet).⁹⁵ A nemzetiiségi autonómiák természetesen csakis a szovjethatalom kontrollja alatt valósulhattak meg (a szovjethatalmat elvető nemzetiiségi törekvéseket pedig, mint amilyen az ukrán vagy baskír volt, leverték).

Mindezeket az elveket rögzítette az 1918. július 10-én Moszkvában elfogadott első szovjet-orosz alkotmány. Ez Oroszországot a szovjetek köztársaságává alakította, „szabad nemzetek” föderatív államává (elismerve Finnország függetlenségét), ahol tilos a föld magántulajdona, a termelő üzemek feletti kontrollt munkástanácsok veszik át, a bankokat államosítják, a cári kölcsönöket nem fizetik vissza, és általános munkakötelezettséget vezetnek be. Ez az alkotmány – beváltva mintegy „a megváltó Oroszország” középkorra visszanyúló eszmeiségét – az „egész emberiséget” szólította meg, felhagyva a titkos diplomácia politikájával, a gyarmatok és Ázsia nevében szembeszállva a „burzsoá civilizációval”.

Az első szovjet-orosz alkotmány kimondta, hogy a nemzetiiségi alapokon szerveződő tanácsok szabadon szerveződhetnek területiális alakulatokká, az állam és az egyház elválasztásra kerül.

Az új állam megfőbb törvényhozó és hatalmi szerve a Legfelső Tanács (ennek ülései között – egy évben legalább kétszer kellett összehívni – egy „ideiglenes végrehajtó bizottság” gyakorolja a hatalmat, de a tényleges ügyvezetés a Népbiztosok Tanácsa kezében összpontosult). A Legfelső Tanácsba 25 ezer városi lakos és 125 ezer falusi lakos után küldhettek egy képviselőt – a városi lakosság tehát felülreprezentált volt.

Az alsóbb szinteken a területi tanácsokba 5000 városi és 25 ezer falusi lakos után lehetett egy képviselőt delegálni. A városi tanácsokba ezer lakosonként lehetett egy képviselőt küldeni. A képviselőket vissza lehetett hívni.

Minden 18 év feletti személy szavazhatott, a nők is választójogot kaptak, de korlátozó intézkedéseket is bevezettek: megfosztották a szavazati jogtól a „nem munkából élőket”, a klérus tagjait, a volt rendőröket, az uralkodóház tagjait, az örülteknek nyilvánított személyeket.⁹⁶

Az első „összoroszsországi” tanácsüléseken még létezett némi, korlátozott politikai pluralizmus is. Az 1918 novemberére és 1922 decemberre között tartott üléseken, persze zömmel 90% feletti bolsevik túlsúly mellett, de részt vettek még eszerek, mensevikek, és más pártok képviselői is. Többpártrendszer formálisan létezett, még ha a gyakorlatban nem is működött, s a rivális politikai képződmények a represszió áldozataivá váltak (a liberális kadét pártot nyilvánították hivatalosan először a „nép ellenségévé,” 1917 decemberében).

94 Булдаков В. П.: *Хаос и этнос. Этнические конфликты в России, 1917–1918 гг. Условия возникновения, хроника, комментарий, анализ* [Москва, Новый хронограф, 2010]

95 Ильхамов В.: Археология узбекской идентичности in: *Этнографическое обозрение* 2005/1., 25–47.

96 *Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР. Сборник документов 1917–1922 гг. Т. I.* [М., Государственное издательство юридической литературы, 1959], 70–84.

A Szovjetunió megalakulását is deklaráló 1922. decemberi X. Összoroszországi Tanácsülés volt az utolsó, amelyen részt vettek nem a bolsevikokhoz, hanem más pártba tartozó delegáltak is: cionisták, anarchisták, grúz föderalisták – összesen 5 fő a 2215 képviselőből.⁹⁷

A Szovjetunióval tehát egy olyan ország jött létre, amely nemcsak elutasította a westernizációt, de kihívást is intézett a Nyugat („kapitalizmus”) által dominált világrend felé; teljesen új típusú politikai rendszert hozott létre, elutasítva a nyugati típusú parlamentáris demokráciákat, de amelyben a hagyományosan alacsonyabb származásúnak tekintett társadalmi csoportoknak igyekezett részvétet biztosítani, tehát ebben az értelemben valóban néphatalom volt; és amely bár a régi Oroszországi Birodalmat összeroppantotta, de kitöltve a hagyományos orosz földrajzi és politikai teret, az orosz eszmeiség és az új – és minden korábbinál sikerebb – orosz birodalmiság letéteményesévé vált.

A Szovjetunió rövid története, 1922–1963

Az egykori Oroszországi Birodalom helyén 1922 decemberében jött létre az Oroszországi, az Ukrán, a Belorusz és a Kaukázusontúli Szovjet Szocialista Köztársaságok szövetségeként a Szovjetunió. 1924-ben alakult meg és nyert felvételt a Szovjetunióba a Türkmen és az Üzbég SzSzK (nagyjából az egykori cári vazallusállamok, Buhara és Híva helyén), 1929-ben jött létre a Tádzsik SzSzK (az Üzbég SzSzK-ból kiválva), 1936-ban nyert tagköztársasági státuszt a Kazah és a Kirgiz SzSzK (az Oroszországi SzSzK-ból kiválva); ugyanebben az évben bomlott fel a kaukázusontúli föderatív köztársaság a ma is létező Grúziára, Azerbajdzsánra, Örményországra. Már a második világháború árnyékában, 1940-ben hozták létre a Karél-Finn SzSzK-t (1956-ban visszaminősítették autonómiává), ugyanebben az évben a Szovjetunió bekebelezte a balti államokat, megszerezte a Prut és a Dnyeszter közti területet, ahol létrehozta a Moldáv SzSzK-t. A második világháborút a Szovjetunió jelentős területgyarapodással (és kolosszális emberveszteséggel) zárta, megszerezte végleg a Baltikumot, a két világháború közti Lengyelország keleti, keleti szlávok által lakott területeit, Kárpátalját, Észak-Bukovinát, sikerült visszafoglalnia Romániától Besszarábiát.

1924-ben elkészült az első szovjet alkotmány, amely deklarálta, hogy a Szovjetunió célja egy világméretű szovjetköztársaság létrehozása. A Szovjetuniót szabad köztársaságok társulásaként definiálta, a szövetségből elvileg bármelyik tagállam kiléphetett, de ennek mikéntje nem volt meghatározva.

Az alkotmány lefektette a szovjet politikai rendszer alapjait, bonyolult képviseleti formulát vezetett be. A legfőbb hatalmi szerv a Tanácsok Ülése (*Szjezd Szovjetov*), és a Központi Végrehajtó Bizottság lett (*Centralnij Iszpolnyityelnij Komitet*). A Tanácsok

97 Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР. Сборник документов 1917–1922 гг. Т. I. [М., Государственное издательство юридической литературы, 1959], 212.

Ülésébe az 1918-as formula szerint 25 ezer városi és 125 falusi lakos után lehetett egy képviselőt delegálni, de a választás nem közvetlen volt, hanem kormányzósági, köztársasági szovjet gyűléseken választották meg a szövetségi törvényhozás delegátusait. A Központi Végrehajtó Bizottság két kamarából állt, a Szövetségi Tanácsból és a Nemzetiségi Tanácsból. A Szövetségi Tanácsban 414 képviselő volt, a lakosság számával arányosan az egyes köztársaságokból. A Nemzetiségi Tanácsba a tagköztársaságok és az autonóm területek küldhettek képviselőket. Ötöt a tagköztársaságok, egy-egy képviselőt az autonóm területek. A törvények csak akkor léphettek életbe, ha azokat elfogadta a Tanácsok Ülése és a Központi Végrehajtó Bizottság mindkét háza.

A gyakorlati irányítás és az alkotmány védelme az ún. Prezigiyum, egy kollektív vezető testület kezébe került. A Prezigiyum egy 21 fős testület volt, 7-7 tagot választottak bele a Tanácsok. A Prezigiyum ellenőrizte és felülbírálhatta a kormány munkáját, a Tanácsok üléseinek döntéseit – vagyis ebben a testületben összpontosult a reális hatalom.⁹⁸ Így nézett ki kezdetben a „szovjet demokrácia.” A szovjet tanácsüléseket 1925 és 1936 között hat alkalommal tartották meg (1925, 1927, 1929, 1931, 1935, 1936), általában a küldöttek 70-80%-a volt párttag.⁹⁹

Az 1920-as években az egyes szovjet köztársaságok maguk is létrehozták a saját alkotmányukat, melyek a föderalizmus elég magas szintjéről tanúskodtak, bár a politikai rendszer tekintetében a szövetségi modellt utánozták.

Nemzetiségi tekintetben a szovjet vezetés az 1920-as években az ún. *korenizáció* (az orosz *korenny* 'gyökér' szóból) politikáját folytatta. Elsődleges feladatként deklarálták a „nagyorosz sovinizmussal” való szakítást (ennek jegyében kitelepítették Közép-Ázsiából a megelőző évtizedekben oda érkezett orosz telepesek jelentős részét), célként tűzték ki, hogy a nemzetiségi régiókban minél több helyi kádert hozzanak helyzetbe, a nemzetiségi köztársaságokat és autonóm területeket az adott nép jellegéhez igazítsák. Ez a helyi, kis nacionalizmusokat erősítette. Ennek jegyében az 1920-as években erőltetett ütemben zajlott például Ukrajna „elukránosítása”, vagy Grúzia „elgrúzosítása” és így tovább.

Az 1930-as évekre a szovjet nemzetiségi politikában (is) fordulat következett be. „Rehabilitálódott” az „oroszság”, a hagyományos orosz történelmi gondolkodás, sőt mi több, azt sem túlzás kijelenteni, hogy – a kultúrában, a történelmi emlékezetben – az orosz birodalmiság tradíciója. Ha az 1920-as években még lendületes korenizáció zajlott, az 1930-as években a hatalom által egyre nyíltabban felvállalt ruszifikáció és központosítás került előtérbe.

Mindez összefüggésben állt az 1930-as évek „nagy áttörésével”, melynek eredményeképpen a régi, falusias orosz társadalom helyén létrejött a városias, urbanizált szovjet társadalom.

98 *Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР. Сборник документов 1922–1936 гг. Т. III.* [М., Государственное издательство юридической литературы, 1960], 40–55.

99 *Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР. Сборник документов 1922–1936 гг. Т. III.* [М., Государственное издательство юридической литературы, 1960]

A bolsevikok hatalomra jutása után, a polgárháborús idején az ún. „hadikommunizmus” körülményei uralkodtak az oroszországi falvakban. Ez gyakorlatilag a falvak lerablását jelentette, a mezőgazdasági termények szinte ellenérték nélküli elvételét, miközben az új törvények szerint mindenki köteles volt dolgozni (megjegyzendő, hogy már az első világháború idején életbe léptettek Oroszországban rekvirálási szabályokat. A későbbi tervgazdaságra emlékeztető ún. *prodrazvjorsztkát*, vagyis nyomott áron történő kötelező terménybeszolgáltatási kvótát még a cári kormányzat vezette be 1916 decemberében). Tekintettel a világháborúra, ami frontzónává tette Oroszország nyugati területeit; az egész országra kiterjedő polgárháborús helyzetre; a gazdasági tevékenységgel hagyományosan foglalkozó férfinépeség tömegeinek kiesésére; valamint az erőszakos rekvirálásokra; nem meglepő, hogy nem sokkal a szovjethatalom bevezetése után éhínség alakult ki számos oroszországi régióban, elsősorban a Volga mentén, de Dél-Ukrajnában, a Dél-Urálnban és Kazahsztánban is. A szovjethatalom ekkor külföldi segítséget is kért, és maga is tett erőfeszítéseket az éhínség leküzdésére (az egyházi kincsek eladásával). A hadikommunizmus egy idő után fenntarthatatlanná vált, és a polgárháború megnyerése után már nem is feltétlen volt szükség a rekviráláshoz hasonló kemény eszközökre, ezért 1921 márciusában Lenin kezdeményezésére bevezették az ún. „új gazdaságpolitikát” (*Novaja Ekonomicseskaja Polityika* – NEP). Az „új gazdaságpolitika” sok tekintetben a régihez való visszatérést jelentette: a NEP elismerte a piac (ilyetén módon a vállalkozások) létjogosultságát (ahol a kereslet-kínálat a gazdaság hajtóereje), jelentősen csökkentették a parasztság adóterheit – de a szovjet rendszer egyik alapvető fundamentuma, a magántulajdonú földbirtoklás tilalma nem változott. Eredményeképpen megszűnt az éhínség, azonban a „baloldal” kezdettől fogva csalódásként tekintett a NEP-re, azt visszalépésként, engedményként, vagy egyenesen kapitalista restaurációként értelmezte.¹⁰⁰

1927-től, majd fokozott ütemben 1929-től a szovjet vezetés megkezdte a mezőgazdasági viszonyok teljes átalakítását, a kollektivizációt, vagyis – mivel a lakosság túlnyomó része falun élt – az orosz/szovjet társadalom átformálását. Ennek lényege, hogy termelőszövetkezeteket hoztak létre, majdnem teljesen – de nem teljesen – megszűnt az individuális gazdálkodás¹⁰¹, és gépiesítették a mezőgazdaságot. Bevezették a tervgazdasági mechanizmust – a „parancsutasításos rendszer” terminus talán jobban kifejezi a dolog lényegét – vagyis a termelőszövetkezeteknek a felülről előírt normákat kellett teljesíteniük, a kolhoz- és szovhozparasztoknak¹⁰² a korábbi szabad gazdálkodás helyett alkalmazottként kellett tevékenykedniük az előírás szerint. A termelőszövetkezetek vezetői felelősséggel tartoztak az előírt norma előállítására tekintetében, s ha nem tudták prezentálni a központ által követelt,

100 *Как ломали НЭП. Стенограммы пленумов ЦК ВКП(б) 1928–1929 гг. 5 томов* [Москва, 2000]

101 Egyéni gazdák, ún. *jegyynolicsnyikek* továbbra is voltak, de nem érte meg egyéni termelőnek lenni, egyrészt a nagy adóterhek miatt, másrészt az egyéni gazdálkodói forma a terrorral végigvitt kollektivizáció közben és utána maga volt a nem kívánatos nonkonformizmus.

102 A szovhozok állami tulajdonú és szervezésű szövetkezetek voltak, a kolhozok elvileg önkéntes paraszti társulások, melyek az állami földet használták.

alkalmasint abszurd mutatókat, valószínűséggel felelősségre vonták őket. Ez a gyakorlat határozott vertikális szisztémát feltételez, kizárva az alulról való kezdeményezést.

A mezőgazdaság gépesítése nyomán hatalmas munkaerőtömeg szabadult fel, falusiak milliói zúdultak a hirtelen felduzzadó, vagy az újonnan létrejövő, a semmiből kinövő teljesen új városokba (mint például Magnyitogorszk a Dél-Urálban).

A mezőgazdaság kollektivizálása nem ment könnyen. A parasztság ellenállása – amit a centralizált szovjet tömegtájékoztatásban természetesen eltitkoltak – lényegében polgárháborús helyzetet idézett elő, vagy inkább utolsó fellángolása volt az 1917 (1905) óta tartó polgárháborúnak. A termelőszövetkezetekkel szembeni ellenállás különösen azokon a területeken öltött kiterjedt és elkeseredett formát, ahol nagyobb hagyományai voltak az individuális gazdálkodásnak és a piacra termelésnek, mint Ukrajna (a 20. század elején a világpiacon kijutó „orosz gabona” jelentős részben az ukrainai területekről származott, és az odesszai kikötőben rakodták be), a volgai német területek. A szovjethatalom némi ingadozás (ezt az ingadozást fejezte ki Sztálin nevezetes, *Akiknek fejükbe szállt a siker* című írása 1930 tavaszán) után repressziókkal, megtorlással, kitelepítésekkel válaszolt a paraszti ellenállásra. A parasztság egy részének aktív vagy passzív ellenállása, a NEP viszonyaihoz leginkább illeszkedni tudó módosabbá vált parasztok, az ún. kulákok üldözése a hatalom részéről, a tömeges deportálások, a tradicionális gazdasági rendszer hirtelen és erőszakos átalakítása, és az új szövetkezetek alacsony hatásfoka, szóval mindez ahhoz vezetett, hogy 1932-ben, majd különösen 1933 elején tömeges éhínség alakult ki a Szovjetunióban. A hatalom ezúttal igyekezett eltitkolni a több millió emberáldozatot követelő éhínségnek még a tényét is (1946-ban és 1947-ben megismétlődött az éhínség a Szovjetunióban, azt is igyekeztek eltitkolni, holott akkor is, becslések szerint, akár a milliós nagyságrendet is elérhette az áldozatok száma).¹⁰³ 1945, a nagy véráldozattal kivívott világháborús győzelem után a szovjet emberek abban reménykedtek, hogy a terrorpolitika enyhülni fog, és sokan abban bíztak, hogy a kolhozokat megszüntetik (1941-ben, amikor a németek megtámadták a Szovjetuniót, sokan azért üdvözölték a megszállókat, mert a kolhozrendszer felszámolását várták tőlük). Miközben odahaza szörnyű éhínség szedte áldozatait, a szovjet kormány birodalmi politikája áráként 25 millió tonna gabonát szállított a moszkvai érdekszférába bevonni kívánt kelet-európai államoknak, Bulgáriának, Romániának, Csehszlovákiának, Lengyelországnak.¹⁰⁴ Az éhínség után, 1934-ben engedélyezték a saját művelésű háztáji földek használatát a szövetkezeti tagoknak, ezeket a területeket szabadon vehették művelés alá szabadidejükben, s az ott megtermelt javakat is szabadon értékesíthették a „kolhozpiacokon” (ahol az állami/bolti áraknál drágábban, de valóban lehetett élelmiszert venni).

A szovjet termelőszövetkezetek (is) más gazdasági egységekhez hasonlóan a nyers kényszerítés árnyékában működtek, de így is rendkívül alacsony hatásfokkal. A termelőszövetkezetek alacsony termelékenységé mellett a központi-adminisztratív elosztás

103 Зима В. Ф.: *Голод в СССР в 1946–1947 годов: происхождение и последствия* [Москва, ИРИ РАН, 1996], 170.

104 Евсеева Е. Н.: СССР в 1945–1953 гг.: экономика, власть, общество in: *Новый исторический вестник* 2002/6., 179–214.

anomáliái is hozzájárulhattak ahhoz, hogy a Szovjetunióban permanens élelmiszerhiány alakult ki az 1930-as évek eleje óta. Az 1930-as években a szovjet mindennapi élet része volt hajnali sorbanállás az élelmiszerüzletek előtt, az általános deficit, illetve ennek következtében a feketekereskedelem.¹⁰⁵ A hiány orvoslására a hatalom nem volt hajlandó – de adott korban talán nem is lett volna lehetősége – külső (import) erőforrásokat bevonni.

1953 után megszűnt a tömeges represszió, enyhült a terrortól való félelem, ami bizonyos válságszerűnek is nevezhető jelenségeket idézett elő, ami elgondolkodtató a terror szerepét illetően, de nem azt jelenti, hogy a szovjet korszak minden eredményét a terror magyarázná. Az akkor létrejött művészeti, tudományos, ipari alkotások létrejöttét elsősorban a társadalom és annak kiemelkedő alakjainak passzionaritása szülte. De mindenesetre mégis jellemző, hogy az 1950-es években, a GULAG kényszermunkatáborrendszer felszámolásával egyidőben, illetve a korábbi nyers kényszerítő mechanizmusok enyhülésével zavargások sorozata kezdődött a Szovjetunióban. 1956-ban Tbilisziiben zajlottak megmozdulások, formálisan azért, mert a grúzok Hruscsov antisztálinista kurzusa ellen tiltakoztak; nemzetiségi konfliktusok pattantak ki Tartuban, Groznijban, Kazahsztánban; a GULAG-ról haza- vagy a nagyobb városokba özőnlő egykori rabok nehezen tudtak adaptálódni a civil életbe, megnövekedett a bűnözés.¹⁰⁶

1959-ben a hadsereget kellett bevetni a kazahsztáni Temirtauban, ahol azért lázadtak fel a sztyeppe feltörésére vezényelt orosz fiatalok, mert elviselhetetlen körülmények között kellett lakniuk (sátrakban, barakkokban, s még raktárak sem voltak, ahol az élelmiszert vagy építőanyagot tárolhatták volna), az elementáris emberi szükségleteket nélkülözve.¹⁰⁷ 1962-ben a déloroszországi Novocserkasszkban a húsárak emelése miatt tört ki munkásfelkelés, amit véres sortűzzel vertek le – a peresztrojka koráig ez volt az utolsó jelentős megmozdulás a Szovjetunióban.

Az önálló érdekeltségeket nélkülöző szövetkezeti rendszer még jobb korszakában is csak nagyon szerény ellátást tudott biztosítani a Szovjetunió lakossága számára. A kereslet-kínálat törvényei helyett a tervhivatalokban összeállított normák jelölték ki a kívánatosnak tartott javak összességét. Érdekes, hogy az 1920-as évek végén a szovjet propagandában

¹⁰⁵ Az ipari üzemek sem a kereslet-kínálat törvényei szerint működtek, hanem a nyers kényszerítés által. Mégis, a sztálinizmus korában megteremtett ipari komplexum sokkal eredményesebb volt, mint a mezőgazdaság. Ennek egyrészt az lehetett az oka, hogy az ipari üzemek jelentős része hadiipari tevékenységet végzett, tehát a patrióta érzelmeket is lehetett mozgósítani a termelés során, és ezt a termelő tevékenységet a „jelentőségteljes titoktartás” aurája lengte körül. A városokban a kontroll is könnyebben érvényesíthető, mint vidéken. Másrészt a szovjet ipari, hadiipari komplexum tényleg jelentős részben új volt.

A mezőgazdaság esetében viszont már volt egy létező kultúra, gyakorlat, tradíció, hagyomány, ami a maga módján nem is működött rosszul, s ezt kellett felváltani valami ismeretlennel és olyan újjal, amiről kiderült, hogy gyatrábban működik, mint a régi modell – amihez viszont már objektíve nem lehetett visszatérni.

¹⁰⁶ Gyóni G.: A GULAG felszámolása és következményei in: *ИПМ* 2022/5., 82–88.

¹⁰⁷ Соломенцев М. С.: *Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убрал «врагов перестройки»* [М., ЭКСМО, 2011], 39–41.

a tervgazdaságot népszerűsítették úgy, hogy a piacgazdaságnak rótták fel azokat az anomáliákat, amik később a tervgazdaságot jellemezték: az áruhiányt, a deficitet, a monopóliumot, és persze a spekulációt, drágaságot, igazságtalanságot. Egy korabeli propagandaanyag szerint a piacgazdaságban a cipőgyárosok monopolhelyzetben vannak, visszafogják a termelést, utcára teszik a munkásokat, drágítják az árut, amihez csak a gazdagok jutnak hozzá. A tervgazdaság viszont, amikor állami hivatalban döntenek el, hogy mennyi cipőre van szükség, elhozza a bőséget és igazságosságot.¹⁰⁸

Az élelmiszerhiány problémája szinte mindent áthatott a szovjet mindennapokban. A sztálinizmus korában a Szovjetunió presztízsokokból nem folyamodott gabonaimport-hoz (az ismert, még a cári időkre visszanyúló orosz mondás szerint: „inkább éhen halunk, de akkor is kivisszük gabonát”). A hatalom megközelítése szerint belső erőforrásokból kellett pótolni a hiányt, a szövetkezetek dolga, hogy élelmiszerekkel ellássák a lakosságot, s ha ez nem megy, akkor marad a hajnali sorbanállás a kenyérbolt előtt. Az 1960-as években változott a helyzet, főleg azt követően, hogy felfedezték a nyugat-szibériai kőolaj és földgázmezőket és megindult az energiahordozók exportja. Ezt követően a Szovjetunió elegendő pénzhez, valutához jutott, hogy gabonát vásároljon, bár kezdetben Nyikita Hruscsov pártfőtitkár is belső erőforrásokból igyekezett orvosolni a permanens élelmiszerhiányt – a kukoricatermesztést erőltetve. De mivel ez is sikertelennek bizonyult, maradt az import. A szovjet, vagy kommunista vezetők számára, mivel a szövetkezetesítések általában tönkretették a mezőgazdaságot, és a „kenyérkérdés” mindig problémaként merült fel, hangsúlyos elem volt az ennivaló, a rendelkezésre álló élelmiszer demonstrálása. Ebben volt az értelme Rákosi Mátyás nevezetes búzatáblás képének, vagy Nicolae Ceaușescu román boltokban tartott kenyérellelőrző vizitjeinek.

A szovjet pártvezetők számára elsőrangú volt a „kenyérkérdés.” A kortársak által „kukoricásnak” csúfolt Hruscsov pontosan tisztában volt azzal, hogy a mezőgazdaság a Szovjetunió legnagyobb rákfénije¹⁰⁹ – bár éppen ő maga volt az, aki elmélyítette a szovjet agrárválságot, amikor baloldali ihletésű rendelkezéssel, a „magángazdasági szemlélet” elleni harc jegyében 1956-tól ellehetlenítette a jószág tartást az 1934-ben engedélyezett háztáji földeken. Alekszandr Jakovlev visszaemlékezése szerint Hruscsov 1954-ben egy zártabb körű találkozón úgy nyilatkozott, hogy régen, amikor nem volt szocializmus, akkor még volt burgonya. „*Felépítettük a szocializmust, és nincs burgonya.*” – mondta.¹¹⁰ Amikor 1966-ban a Szocsiba utazó Leonyid Brezsnyev pártfőtitkár Rosztovban találkozott az akkor megyei pártvezetői tisztséget ellátó Mihail Szolomencevvel, a fő érdeklődési köre az volt, hogy van-e elég élelem a boltokban, lesz-e jó termés? Brezsnyev más útjain is rendszeresen érdeklődött arról, hogy van-e elég hús, van-e elég kenyér a boltokban.¹¹¹ Mindenesetre akkor Szolomencev jó eredményekről számolt be, s a rosztovi élelembőség

108 О хозяйственном положении СССР in: *Правда* 1928. 09. 28.

109 *Политическое руководство Украины 1938–1989* [Москва, РОССПЭН, 2006], 259–266.

110 Яковлев А. Н.: *Сумерки. Размышления о судьбе России* [Москва, Материк, 2003], 267.

111 Соломенцев М. С.: *Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убрал «врагов перестройки»* [М., ЭКСМО, 2011], 81.



A szovjet korszakban vált elterjedtté az orosz nyelvben a „harc a termésért” (*bitva za urozsaj*) kifejezés, jelezve az agrárkérdés kiemelt jelentőségét. A korszak emblematikus képei a pártvezetők ábrázolásai búzatáblákbán. Jelen esetben Rákosi Mátyás és Nyikita Hruscsov. Bass Tibor felvétele ill. foto-history.livejournal.com

(szovjet mércével) megnyitotta számára a felfelé vezető utat (1971-től már orosz miniszterelnök). A déli agrárszektorból érkező Mihail Gorbacsov karrierjének felívelésében is szerepet játszott az, hogy a Sztavropoli területen viszonylag jó volt az élelmiszerellátás.

A szövetkezeti rendszer erőszakos bevezetése megsemmisítette a „falusi orosz civilizációt”, az évszázadok óta szinte változatlan¹¹², tradicionális orosz(országi) falusi életet. Másfelől a szövetkezetek révén valóban gépésítették a mezőgazdaságot, bekövetkezett egy technikai ugrás, s a szövetkezetek el voltak látva kulturális intézményekkel (könyvtár, kultúrház), s általuk vidéken is megvalósult a női emancipáció (mivel a nők is egyenjogú tagok voltak, és sokan vezető pozícióba kerültek).

A szövetkezetek azonban nem működtek jól. 1982-ben a Szovjetunióban az ipar által előállított javak értéke 715 milliárd rubelt tett ki, a mezőgazdasági javaké 125 milliárd rubelt – jól mutatva a szovjet mezőgazdaság hatékonyságát.¹¹³

Az 1930-as években lendületes urbanizáció és industrializáció (modernizáció) zajlott a Szovjetunióban. Az industrializáció azonban jelentős részt katonai célokat szolgált, a nagy erőműépítések, bányászati projektek, technológiai fejlesztések a hadiipar igényeit elégítették ki, már 1941-re kolosszálisa duzzasztva a Munkás-Paraszt Vörös Hadsereg technikai kapacitását és képességeit.¹¹⁴ Még az amúgy civil ipar számára tevékenykedő üzemek is elláttak honvédelmi kötelezettségeket (például a harkovi traktorgyár a traktorok mellett tankokat is előállított). Az ipar ilyen fokú militarizálása nem lehetett közbeszéd tárgya,

112 Ez azért egy kicsit csalóka megfogalmazás, mert a 19. század utolsó harmadától az orosz falusi életben is megindult egy lassú erjedés, modernizáció. Egyértelműen láthatóak a szekularizáció jegyei, gyorsan növekedett az iskolák száma. Миронов Б. Н.: *Российская империя: от традиции к модерну* [Санкт-Петербург, Санкт-Петербургский Государственный Университет, СИИ РАН, 2014], 505–645.

113 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 124.

114 *Великая отечественная война в двенадцати томах* [Москва, Кучково Поле, 2012], 531–532.

s a szovjet polgárokat arra nevelték, hogy ne fecsegenek (különösen külföldiekkel ne), a konspiráció légköre, a „kémfrász” az egész társadalmat átszötte. A szovjet ipar militáns jellege végig megmaradt, a Sztálin utáni korszakban sem változott, bár technológiailag fejlődött. Egyes számítások szerint 1945 után is a Szovjetunió katonai célokra költötte GDP-je mintegy 40%-át (az USA-ban ez az érték kb. 10% volt).¹¹⁵

Az új, vagy hatalmasra növekvő szovjet városokba sok új (falusi) lakó érkezett, de a lakáskörülmények roppant szűkösek voltak (mint ezt olyan emlékezetesen ábrázolta Mihail Bulgakov *A Mester és Margarita* című regényében). Az 1920-as, 1930-as években a városi szovjet emberek többsége ún. kommunális lakásokban (*kommunalka*) élt. Mivel a szovjethatalom eltörölte az ingatlanmagántulajdont (a városokban), a városi lakások közösségi tulajdonná váltak. A városi lakásokat felmérték, megállapított lakóterület vagy szobák alapján felosztották (*uplotnyenyije*) – többnyire úgy, hogy egy szobába egy család költözhetett. Az uplotnyenyije, a városi lakóterek egyenlő felosztása mentálisan ugyanaz a jelenség, mint a falvakban a földek igazságosnak tartott, egyenlő felosztása volt. Ebben van az értelme a fentebb említett mondatnak, miszerint az 1917 előtti években a város hatolt be a faluba, 1917 után viszont a falu szállta meg a várost (míg az orosz városok eredeti népessége deklasszálódott, emigrált vagy elveszett). A kommunálkának megvolt az az előnyük, hogy nem kellett új lakásokat építeni, másrészt az emberek jobban szemmel tarthatták egymást, harmadrészt a Szovjetunióban úgyszólván a közösségi nevelést és életformát preferálták az individualizmus helyett. Ebben a közegben magánszféra gyakorlatilag nem létezett. Ebben a tekintetben viszont a szovjet társadalom inkább archaikus képlet volt, hiszen a modern és tradicionális társadalmakat az különbözteti meg egymástól, hogy az előbbiben széles tere van a magánszférának (egy archaikus társadalomban adott személy szexualitása, vallási hovatartozása, politikai meggyőződése stb. nem magánügy, hanem mindenki tud róla, „közügy”). A szovjet kommunálkák a 21. századi európai komfortból nézve aligha jelentenek vonzó életkörülményeket, de az 1930-as években az átlag szovjet polgár számára a normális élet alapfeltételének tűnt a szoba egy városi lakásban. Hiszen sokaknak még ennyi sem jutott: a városokba özönlő, munkát kereső falusiak közül sokan kezdetleges barakkokban, tömegszállásokon, netán kapualjakban húzták meg magukat. (A 20. század elején egy közönséges falusi házban, *izbá*ban akár féltucatnyiian aludtak a kemencepadkán. Alekszandr Zinovjev, a szegényparaszti sorból származó orosz filozófus, elmondása szerint életében akkor aludt először egyedül ágyon, amikor börtönbe csukták.)

A sztálini Szovjetunióban természetesen épültek lakások, nagy, kényelmes, elegáns otthonok is, ezek azonban az elitnek jutottak. Az 1917-es forradalom nagyrészt megsemmisítette a régi orosz elitet, de a szovjethatalom hamar kitermelte a saját maga vezető rétegét, eleinte a pártfunkcionáriusok köréből („nómenklatúra”), majd az elit tagjai lehettek a hatalmat támogató pártonkívüli, de befolyásos emberek, művészek, tudósok, vagy éppen fizikai munkások is. Mivel a Szovjetunió deklaráltan kommunisztikus-egalitárius

115 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 125.

társadalmat épített, az elit számára a reprezentáció lehetősége behatárolt volt, de az előjogok így is érvényesültek.

A szovjet elit tagjai a számukra kialakított „zárt boltokban”, vagy inkább „elosztókban” (*zakritije raszpregyelityeli*) szinte „mindenhez” hozzájuthattak, akár import árukhoz is, nyomott áron, esetenként ingyen. A szovjet elit tagjai részére rendelkezésre állt az állam infrastruktúrája a közlekedéstől kezdve a jó oktatásig vagy a tengerparti nyaralásig. Jó állások, magas fizetés, hozzáférés a hiánycikk árukhoz és szolgáltatásokhoz, szolgálati gépkocsi, sofőr, nyaraló, „saját” (természetesen nem magántulajdonú) lakás. Miközben a szovjet emberek többsége kommunálkákban élt, az elit tagjai, pártvezetők, akadémikusok, a rendszer mellett elköteleződött híres művészek 5-6 szobás, minden korabeli luxussal felszerelt lakásokat kaptak használatra. Ez a berendezkedés Sztálin idején nyert végleges formát, és az 1970-es évekre már kiöregedő későszovjet elit zömmel még az 1930-as, 1940-es években kezdte meg közéleti működését – amikor a terror széles utat vágott a feltörekvő ifjak elé. Az (orosz) autoriter rendszerek örök sajátossága az elit rotálása, az egy személyben végződő vertikális struktúrát elvben ugyanis fenyegethetné egy állandó elit, ezért Sztálin idején (is) periodikus repressziókkal „megtisztították” (*csisztka*) a szovjet vezető réteget. Az áldozatok „kiválasztása” alkalmasint véletlenszerű volt, s azt a célt szolgálta, hogy a teljes kiszolgáltatottság atmoszféráját teremtsen meg.

A szovjet elit tagjai zömmel „felkapaszkodott”, jó eséllyel falusi származású emberek voltak, akiknek a szülei valószínűleg még írni-olvasni sem tudtak. Falusi muzsikokból, perifériális kisvárosok szülöttjeiből és az ő fiaikból, lányaikból lettek országos szintű vezető emberek, igazgatók, tanárok, tudósok, hírszerzők, mérnökök, majd úrhajósok. A szovjet pártvezetők közül Lenin (Uljanov) egy vidéki orosz városban született, Sztálin a nemzetiségi periférián, Hruscsov falusi származású volt, Brezsnyev egy ukrain kivárosban sírt fel először, Andropov a sztavropoli kozák határvidék egy kicsiny falujában, Csernyenko egy szibériai faluban látta meg a fakó napvilágot, Gorbacsov pedig Andropov földije volt.

A szovjet rendszer első évtizedeiben sikerült teljesen felszámolni az írástudatlanságot, kiépíteni a teljes körű iskolahálózatot, új egyetemek jöttek létre, megvalósult a női emancipáció. Az emberek (1940-ig) 7 órás munkanapokon dolgoztak, az állam ingyenes egészségügyi ellátást biztosított. Sok faluban mozi és könyvtár épült.

Az 1930-as években a politikai rendszer is átalakult. Az 1936-ban elfogadott és 1977-ig érvényben maradt „sztálini” alkotmány elvben az összes demokratikus alapjogot deklarálta, mint például a gyülekezési szabadságot, sajtószabadságot, a véleménynyilvánítás szabadságát – de mindez a gyakorlatban nem érvényesült. Ez az alkotmány az összes korábban meglévő korlátozást törölte, megvalósítva a szovjet polgárok származástól független jogi egyenlőségét.

A politikai rendszert átalakította, a legfelső szovjet törvényhozó testületet, a Legfelső Tanácsot (tkp. parlament – *Verhovnij Szovjet SzSzSzR*) általános és közvetlen választás útján jelölte ki. A Legfelső Tanácsnak két kamarája volt, a Szövetségi Tanács és a Nemzetiségek Tanácsa. A Szövetségi Tanácsot közvetlenül választották, a lakosság számával arányosan, 300 ezer lakos küldhetett egy képviselőt. A Nemzetiségi Tanács tagjait is választották,

meghatározott kvóták szerint (a tagköztársaságok 25-25, az autonóm köztársaságok 11-11, az autonóm területek 5-5, a nemzetiségi körzetek 1-1 képviselőt küldhettek a Nemzetiségi Tanácsba). A törvények csak a Legfelső Tanács jóváhagyásával léphettek életbe.¹¹⁶

Ugyanakkor az alkotmány azt is deklarálta, hogy csak azon személyek választhatók, akiket a bolsevik párt, vagy a hozzá kötődő szervezetek jelölnek, ami biztosította a politikai struktúra egypárti jellegét. A sztálini alkotmány szerinti első „választásokra” 1937. december 12-én került sor. Eleinte fölmerült a többes jelölés lehetősége is, miszerint minden választóközletben egy párttag és egy pártunkívüli jelölt induljon, de a szovjet vezetés végül azt a koncepciót fogadta el, hogy a párt és a nép egységét legjobban az demonstrálja, ha csak egy jelöltre lehet szavazni (igennel vagy nemmel). A szovjet parlamentekben a pártunkívüliek általában a képviselők 20-30%-át tették ki. A választásokon minden 18 év feletti állampolgár részt vehetett (a gyakorlatban részt *kell*ett vennie), bármilyen nemi, faji, politikai korlátozás nélkül. Pártlisták természetesen nem léteztek, a mandátumok egyéni képviselői helyekből álltak. Ez a „választási” metódu

s egészen 1989-ig fennmaradt a Szovjetunióban. A sztálini alkotmány tehát papíron széles körű jogokat garantált a szovjet állampolgárok számára, de mintegy fél évvel az alaptörvény elfogadása után, 1937 nyarán kezdetét vette egy újabb terrorhullám, ami később a „Nagy Terror” elnevezést kapta. 1937–1938-ban csaknem hétszázezer embert végeztek ki előre összeállított listák alapján, mintegy a tervgazdálkodási metódu

sok szerint. A „Nagy Terror” célja – az adott rendszer kereteiben értelmezhető racionális indítóoka – ma is viták tárgyát képezi a kutatók között: valószínű oka az lehetett, egyrészt, hogy az alkotmány ne keltsen illúziókat senkiben, másrészt pedig – ahogy később Vjacseszlav Molotov is állította – már a háborúra való felkészülést szolgálta, amennyiben azt tudatosította, hogy az egyetlen „túlélési stratégia” a teljes engedelmesség.¹¹⁷ Az 1930-as évek nagy kirakatperei a korábbi bolsevik vezetői ellen irányultak – leszámolás volt ez a lenini régi gárdával, azokkal, akik német segítséggel kerültek hatalomra 1917-ben. Ebben a vonatkozásban figyelemre méltó, hogy a vádlottak egy részét, Grigorij Zinovjevet, vagy a korábban a Szovjetunióból száműzött Lev Trockijt „német-fasiszta” ügynököknek nevezték. Nyilvánvaló, hogy Zinovjev és Trockij nem lehettek náci ügynökök: ez a címkézés inkább utalás lehetett 1917-re, arra, hogy Zinovjev, Kamenyev, Radek és mások akkor német segítséggel tevékenykedtek.¹¹⁸ A terror bedarálta a szovjet erőszakszervezetek (az állambiztonsági szervek és a hadsereg) vezetőségének jelentős részét is, azokat az embereket, akik a szovjethatalom hajnalán, vagy az 1930-as évek elején a tömeges repressziók végrehajtói voltak, szinte a teljes szovjet állambiztonsági vezető apparátust. Aztán, a rendszer jellegéből adódóan általában azok is követték őket, akik 1937–1938-ban a Nagy Terror vagy a későbbi terrorhullámok végrehajtói voltak. Csak

116 *Съезды Советов РСФСР и автономных республик РСФСР. Сборник документов 1922–1936 гг. Т. III.* [М., Государственное издательство юридической литературы, 1960], 228–245.

117 *Сто сорок бесед с Молотовым. Из дневника Ф. Чуева* [Москва, Терра, 1991], 205.

118 Különös ízt ad a történeteknek, hogy a fővádlok ezekben a perekben az az Andrej Visinszkij volt, aki 1917-ben aláírta Lenin letartóztatási parancsát.

a „jó cár” Sztálin személye maradhatott változatlan (a különböző terrorhullámok természetesen Sztálin tudtával és beleegyezésével, legtöbbször kezdeményezésére történtek).¹¹⁹

A Szovjetunió a második világháborút kolosszális, 26,6 millió embervesztéssel nyerte meg (az áldozatok többsége a németek és szövetségeseik által meggyilkolt civil volt). Az újonnan szerzett nyugati területek integrálása nem ment könnyen. A Baltikumban az Erdei Testvérek partizánmozgalma, Nyugat-Ukrajnában az Ukrán Felkelő Hadsereg egészen az 1950-es évek elejéig folytatta a fegyveres ellenállást. Ez az ellenállás a sztálini politikának szólt: amikor a Szovjetunió 1939–1940-ben megszerezte ezeket a területeket, nem volt felkelés (sőt, Rigában vagy Nyugat-Ukrajnában alkalmasint nem kevesen lehettek, akik eleinte még üdvözltek a szovjethatalmat),¹²⁰ azonban a sztálini represszív politika, több tízezer ember deportálása, a magántulajdonosi viszonyok azonnali felszámolása a szovjethatalommal szembeni aktív ellenállásra készítette ezen területek lakosságát, azt követően is, hogy a német seregeket kiverték, és még azt követően is, hogy a felkelők tisztában voltak azzal: semmi esélyük nincs.

Sztálin 1953-as halálát követően az „enyhülés” időszaka vette kezdetét a Szovjetunióban. Egy ideig úgy tűnt, a rettegett szovjet belügyminiszter, Lavrentij Berija radikális reformprogramja, – amely lehetővé tette volna Németország újraegyesülését, megszüntette volna a politikai repressziókat, „teljes szuverenitást” adott volna a szövetséges köztársaságoknak, lehetőséget adott volna a farmergazdálkodásra,¹²¹ – valósulhat meg, ám az ő letartóztatása (1953 június) és kivégzése (december) után az óvatosabb Nyikita Hruscsov kezébe került a hatalom.

A Hruscsovi „enyhülés” fontos reformintézkedéseket hozott, rehabilitálták a második világháború során deportált népeket, amnesztiában részesítették a politikai foglyok jelentős részét, felszámolták a kényszermunkatáborrendszer (a GULAG) javát, úgy általában véve enyhült a represszív politika, a tudományban és művészetekben valóban nagyobb lett a szabadság. 1956-tól, a XX. Kongresszustól¹²² antisztálinista kampány vette kezdetét, elítélve „a személyi kultusz korának” visszaéléseit, de főleg, ám nem kizárólag perszonális jelleggel (éppen ezért is volt jelentősége a második világháború idején deportált szovjetunióbeli népek rehabilitálásának 1956-ban, mert az már a hatalmi mechanizmus elvi működését ítélte el legalább egy területen), tehát a rendszer alapjait meghatározó visszaélésekről, a kollektivizáció rémségeiről nem lehetett beszélni (bár azt időnként megjegyezték, hogy

119 Jellemző, hogy amikor 1930-ban Sztálin nevezetes, „Akiknek fejükbe szállt a siker” című cikkében nyilvánosan elhatárolódott a kollektivizáció visszaéléseitől, azokért az alsóbb rangú pártfunkcionáriusokat felelőssé téve, ugyanekkor – nem nyilvánosan – ő maga utasította ezeket az alsóbb pártszerveket keményebb fellépésre. Ивницкий Н. А.: Введение (Развертывание «сплошной коллективизации») in: *Трагедия советской деревни. Документы и материалы Том 2. Ноябрь 1929 – декабрь 1930* [Москва, РОССПЭН, 2000], 7-28., 21–22.

120 1939 őszén aligha erőszakkal kellett kihajtani a lvivi utcákra azt a sok ezer embert, akik Ukrajna egyesülését ünnepelték.

121 Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [М., ЭКСМО, 2010], 26.

122 Hruscsov „leleplező” beszédét néma csendben, megdöbbenéssel hallgatták a küldöttek. Соломенцев М. С.: *Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убрал «врагов перестройки»* [М., ЭКСМО, 2011], 35.

a szövetkezetesítés „túlkapasokkal” zajlott), Hruscsov elsőként a szovjet vezetők közül ellátogatott az USA-ba. Megalkották a következő évtizedeket hivatalosan meghatározó „jó Lenin”, kevésbé jó, vagy egyenesen „rossz Sztálin” képét.

A hruscsovi „enyhülés” korának talán legjelentősebb eleme a nagyszabású lakásépítési program volt. Az ekkor épített csupasz téglafalú, általában nem túl nagy alapterületű, 2-3 szobás, „hruscsovkanak” nevezett lakások esztétikailag nem nyújtottak épületes látványt, viszont most először a szovjet emberek tömegei költözhetek *saját lakásba* (nem tulajdonosi értelemben). A saját lakás egyben a *magánélet* (intim szféra) megjelenését is jelentette. Az orosz nyelvben ma is ismert a „konyhai beszélgetés” (*kuhonnije razgovori*) kifejezés, amely ekkor született meg, és egyfajta szabadságképzet kapcsolódik hozzá. A saját lakásokban élő emberek a szűk családi körben szokásos „konyhai beszélgetéseik” során most már nyíltabban, bátrabban megnyilvánulhattak, mint a régi kommunákban. Az emberek lehetőséget kaptak, hogy magukra maradjanak. A szovjet társadalom modernizációja tekintetében semmi sem játszott olyan nagy szerepet, mint az igénytelen küllemű „hruscsovák” (saját lakás nem mindenkinek jutott, sokan éltek továbbra is kommunálkákban, de a lakásépítések folyamatát már nem lehetett megállítani).

A politikai rendszer alapjait megváltoztató reformokra nem került sor, ám amikor ennek a lehetősége komolyan felmerült, Hruscsovot puccsszerűen leváltották (1964 október). Hruscsov idején egy alkotmányreformterv került kidolgozásra (1964), amely a Szovjetunió új politikai konstrukciót adott volna.

A tervezett, de aztán soha meg nem valósult „hruscsovi alkotmány” szerint a Szovjetunióban a párt politikájának köszönhetően megvalósult a szocializmus, a népek közötti egyenlőség. A proletariátus diktatúrája meghaladottá vált, a Szovjetunió immáron „népi állam”. A hatalom kizárólagos forrása a nép. Az alkotmány preambuluma gyakran használja a „szovjet nép” kifejezést és „az egész emberiséget” szólítja meg, kilátásba a helyezve, hogy a Szovjetunió támogatni fogja az „elnyomott népek harcát.” A Szovjetuniót a szabad nemzetek szövetségéként határozta meg ez az alkotmány is, de megjegyezve, hogy az ország szocialista nemzetei összeolvadnak.

A hruscsovi alkotmány megváltoztatta volna a Szovjetunió politikai szerkezetét. A Legfelső Tanács helyét ún. Népi Tanács vette volna át. A Népi Tanácsi választásokra *bármely* társadalmi szervezet jelölhetett volna, ami előrevetítette volna a politikai pluralizmus megjelenését, még ha korlátozott formában, az egypártrendszer körülményei közepette is. Előírt módon minden választás alkalmával a Népi Tanács tagjainak legalább harmadát rotálni kellett volna. Egy ember legfeljebb három ciklusnyi időtartamra lehetett volna képviselő. Az alkotmánytervezet szövege arra utal, hogy a választások a Népi Tanácsokba alternatív módon zajlottak volna (115. cikkely, az a jelölt tekinthető megválasztottnak, aki a szavazatok legalább felét szerzi meg). A megválasztott képviselőt visszahívhatják a polgárok. A megválasztott képviselő mentelmi jogot kap, de köteles állandó kapcsolatot tartani a választópolgárokkal. Bevezette volna a közvetlen visszacsatolást ún. népi gyűlések formájában. Ezeken lehetőség lett volna a törvények megvitatására, és referendumok kezdeményezésére.

Jelentősen megnövelték volna a tagköztársaságok jogköreit. Az alkotmány deklarálta, hogy a tagköztársaságok *szuverén államok*. A tagköztársaságok saját diplomáciai, kulturális, és kereskedelmi kapcsolatokat építhettek volna külföldi országokkal, és saját fegyveres testületeket állíthattak volna fel.¹²³ Az alkotmánytervezet ugyan nem került bevezetésre, de jelezte, hogy az 1960-as évek elején már komolyan felmerült a szovjet rendszer érdemi reformjának a lehetősége.

A nyílt terror háttérbe szorulása után a mezőgazdaság problémáira más, a nyers kényszerítésen kívüli eszközöket (élelmiszerimport) keresett a szovjet pártvezetés, ami viszont az egész rendszer további „fellazulását” eredményezte (kényszerű, fokozottabb bekapcsolódás a világkereskedelembé).

A „pangás” ideje, avagy „a szovjet aranykor” 1964–1985

■ *„A gabonaimport problémája olyan mértéket öltött, hogy az már az ország sorsát érinti.”*
(Mihail Gorbacsov a Politbüro ülésén 1986. július 11-én)¹²⁴

Valószínűleg igazságtalan „pangásnak” nevezni a hosszú brezsnyevi időszakot (1964–1982). Ez az elnevezés 1985 után, a gorbacsovi években vált elterjedtté a hivatalos szovjet kommunikációban is, azzal a céllal, hogy meghaladandó periódusként ábrázolja a megelőző húsz évet – amely ténylegesen a szovjet korszak legnyugodtabb, nagyobb belső meg-
rázkództatások nélküli időszaka volt, s amelyben az emberek többségének életminősége jelentősen javult.

A Szovjetunió lakossága folyamatosan nőtt 1959 és 1989 között, minden köztársaság népessége. 1959-ben 208,8 millió lakosa volt az országnak, 1989-ben már csaknem 287 millió – a növekedés különösen a közép-ázsiai köztársaságokban volt látványos.¹²⁵

Ebben az időszakban folytatódott és kibővült a tömeges lakásépítési program, az 1970-es évektől kezdve a zömmel ötemeletes „hruscsov-kákat” felváltó modernebb küllemű és felszereltségű kilencemeletes „brezsnyevkákkal”. Az 1970-es években 20,5 millió lakás épült a Szovjetunióban, majd 1981 és 1985 között további 10 millió. Az 1970-es években épült lakások átlagos nagysága nem érte el az 50 négyzetmétert, az 1980-as években épültek átlagosan már 50 négyzetméter fölött volt. A lakások mintegy 40%-a kétszobás volt, harmada háromszobás, ötöde egyszobás, s csak néhány százalék négyszobás.¹²⁶

123 Пыжиков А. В.: *Хрущевская «оттепель»* [М., «ОЛМА-ПРЕСС», 2002], 291–314.; Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [М., ЭКСМО, 2010], 35.

124 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 64.

125 Gyóni G.: *A történelmi Oroszország népei. Adattár* [Russica Pannonica], 95–98.

126 *Народное хозяйство СССР в 1988 г.* [Москва, «Финансы и статистика», 1989], 153–154.

Ekkor épültek ki a szovjet városokban a gigantikus lakótelepek (mint például a Gldani Tbilisizben, a Namiv Nyikolajevben, a Lasnamäe Tallinnban, a hatalmas moszkvai lakótelepek mint a Cserjomuski, Jugo-Zapadanaja), sok család jutott korszerűnek mondható „saját” lakáshoz. Az egykori szovjet városok építészeti arculatát többé-kevésbé szinte a mai napig meghatározza az 1960-as, 1970-es évek jellegzetes, Brezsnjev-kori stílusa, amely elsősorban közművelődési intézményekben és középületekben (vasútállomások, buszpályaudvarok, sportlétesítmények) érhető tetten.

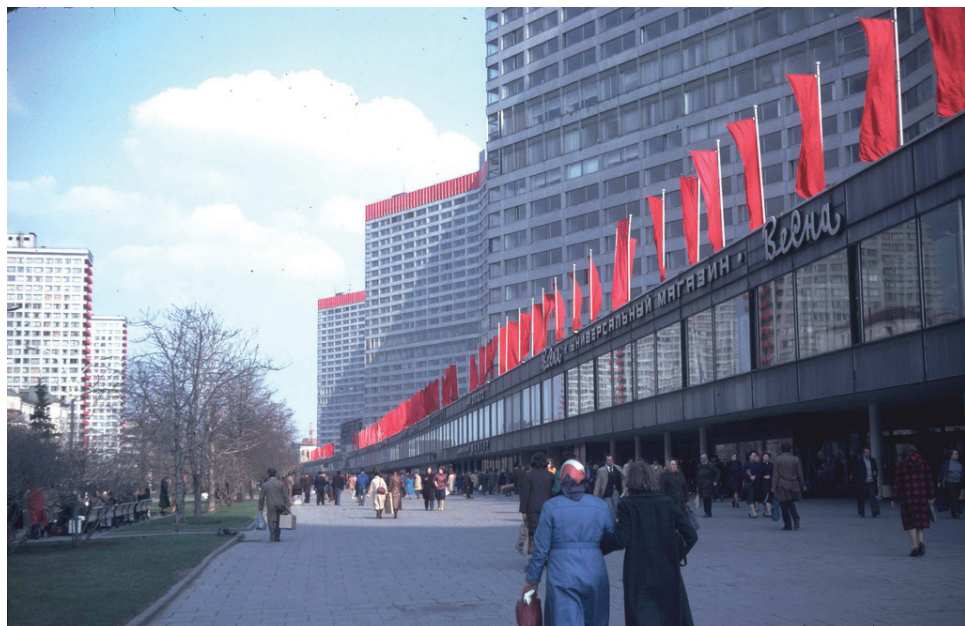
Már a sztálini korszak utolsó éveiben megnyílt a lehetőség a lakosság számára, hogy saját tulajdonú személygépkocsit vásároljon (korábban szinte az összes jármű üzemi tulajdonú volt). 1946-tól kezdtek tömegesen gyártani Moszkvában a Moszkvics-400 típusú személygépkocsit, ami nagyrészt az 1936-os német Opel Kadett lemásolása volt; Nyizsnij Novgorodban a Pobeda gépkocsikat, s ezekből több mint félmillió darabot készítettek. A lakosság motorizációja azonban csak az 1970-es évektől indult be igazán.

A szovjet autóipar zászlóshajója a Volga menti Togliattiban kialakított VAZ-gyár lett, melyet olasz segítséggel hoztak létre 1966-ra, s amely tömegesen ontotta az olasz Fiat-licenc (Fiat-124) alapján gyártott Zsigulikat, melyek népivé, tömegessé válását bizonyítja a márka beceneve: kopejka. A VAZ-2101 gyári nevű konstrukcióból összesen csaknem 5 millió darabot gyártottak 1988-ig. A korrupcióval is mételyezett szovjet terv- és hiánygazdaságban persze továbbra sem egyszerű gépkocsihoz jutni, de mégis, az 1970-es években jelentős előrelépés következett be a *magántulajdonú* gépkocsik birtoklását illetően. 1970-ben 123 ezer gépkocsit adtak el az országban, 1975-ben már 964 ezret, 1980-ban 1,19 milliót¹²⁷ (a legszámasabb a Zsiguli, a legelőkelőbb modell a hatalmas méretével a korabeli amerikai autókra emlékeztető Volga, a legkevésbé becsült jármű az ukrán Zaporozsec volt). Az 1970-es évek közepétől a Szovjetunióban évi 1 millió fölé emelkedett a legyártott személygépkocsik száma, de így is jelentősen lemaradt a fejlett kapitalista országoktól e tekintetben (Japán: 5-7 millió, USA: 5-9 millió, NSZK: kb. 4 millió, Franciaország: 3 millió, Olaszország kb. 1,5 millió legyártott személygépkocsi évente). A Szovjetunióban az 1980-as években is csak az emberek néhány százaléka rendelkezett saját gépkocsival, s ebben jelentősen elmaradt a fejlett kapitalista országoktól (a szovjet korszakban a saját tulajdonú gépjármű nagy presztízsértékkel bírt).¹²⁸

A brezsnjevi időszakban a vasúti járműpark is kicserélődött, modernizálódott. Nagyobb számban gyártottak tartós fogyasztási cikkeket a lakosság számára, elterjedtté váltak a televíziók, hűtőgépek, magnetofonok stb., és megjelentek, szűkösen ugyan, de a külföldi áruk is (nagyobb számban a kelet-európai szocialista országokból, és igazi presztízscikkeknek számítottak a Nyugatról származó termékek, a francia kölni, az amerikai cigaretta, farmer stb.). Kiterjedtté vált a polgári felhasználású atomenergia alkalmazása, de más erőművek is nagy számban épültek.

127 Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 102.

128 Калабеков И. Г.: *СССР и страны мира в цифрах* [Москва, К17, 2015], 48.



A Moszkva központjában az 1960-as években felépített Novij Arbat új sugárút és épületei 1982-ben.

Forrás: foto-history.livejournal.com

Szigorú kontroll mellett ugyan, de ezekben az években vált lehetővé a szovjet állampolgárok számára, hogy turistaként külföldi utazásokon vegyenek részt, akár Nyugaton is. Akik el tudnak jutni ilyen utakra, és szembesülnek a valósággal, sokként élik meg, hogy mennyivel magasabb az életszínvonal a nyugati országokban, és főleg azt, hogy mindent lehet kapni a boltokban, szemben a szovjet hiánygazdaság realitásaival, ahol „blattolás” (azaz a „pult alól” való kiszolgálás) van, még a jobb időkben is csak szerény kínálat, az árudeficit lehetőségeit maximálisan kihasználó durva bolti személyzettel.¹²⁹

A gazdaság „húzóágazata” persze továbbra is a hadiipar volt. A szovjet ipari kapacitás jelentős része a Sztálin által megteremtett módon jórészt a hadseregnek termelt, ha kellett, ha nem. Az 1970-es években valóban megújult technikailag, felszerelésében az egész szovjet hadsereg.¹³⁰

1965-ben Alekszej Koszigin szovjet miniszterelnök irányításával gazdasági reformintézkedések kezdődtek melyek bizonyos „piaci” ösztönző elemeket is bevezettek volna: a decentralizációval, a parancsutasításos rendszer enyhítésével, és azzal, hogy nyereség realizálására serkentették a vállalatokat. Hiába volt biztató a reform, 1966 és 1970 között a legsikeresebb öt éves tervet produkálva, a szovjet vezetés csendesén visszakozott – részben

129 A szocialista Magyar Népköztársaság, ahol legalábbis az élelmiszer- és ruhaüzleteket tekintve nem volt deficit, már majdhogynem a Nyugatnak számított a szovjet emberek számára.

130 Авторханов А.: *Сила и бессилие Брежнев* [Frankfurt, Посев, 1980], 39.

nyilván azért, mert az ipar jelentős hányadát kitevő hadiipar vesztese lett volna az új szabályoknak, a versenyhelyzetnek, amely azzal a kockázattal járt, hogy a „rentábilisabb” vállalatok elhúztak volna a nehezekebb, kizárólag a belső állami megrendelésektől élő üzemektől, és az egyenlőtlenség nőtt volna. A „koszigin reformok” elfojtása után viszont semmilyen érdemi változás esélye nem merülhetett fel az adott keretekben.

A pangás szó azt is kifejezi, hogy a szovjet emberek élete, esetleg úgy tűnhet, meglehetősen egysíkú tartományban mozgott: mindenki nagyjából ugyanazt az életutat járta be (iskola, katonaság, szülés, évtizedekig ugyanaz a munkahely), s a rendszer ugyan nagyfokú szociális biztonságot garantált, de emiatt is „unalmasnak”, kiszámíthatónak és szürkének tűnhettek a mindennapok, mindenki tudta, hogy mire számíthat egy, öt, tíz év múlva: ugyanarra, és az előre kijelölt pályán nem nagyon volt mozgástér. Sokan úgy érezhették, egy „örök államban” élnek, amiben nincs semmi változás, hatalmi és kulturális értelemben minden mozdulatlan, és ugyanúgy marad, ahogy volt.¹³¹ Ezt az érzetet erősíthette, hogy a sztálini korszakban rendszeres „tisztogatások” és a rotáció elmaradása után, és mivel a hatalomátadásnak továbbra sem alakult ki bejáratott rendje (például alternatív választások útján), a szovjet elit sem nagyon változott, akár évtizedekig ugyanazok az emberek töltötték be a vezetői, pártvezetői funkciókat, kialakítva a „gerontokráciát”.

A szovjet gazdaságban mégis jelentős változás következett be az 1960-as évektől. A Szovjetunió *kényszeren* volt feladni izolációját, és bekapcsolódni a világkereskedelembé. Jól jött, hogy az 1960-as évek elején fedezték fel Nyugat-Szibériában a hatalmas kőolaj- és gázmezőket. A kőolaj és földgáz (tehát tulajdonképpen „nyersanyagok”) világpiacra juttatásával a Szovjetunió jelentős valutabevételekhez jutott. Ezeket részben *kényszeren*, méghozzá egyre növekvő mértékben gabonavásárlásra fordítani.

A szovjet gazdaság alapvető problémája, a mezőgazdaság válsága nemcsak, hogy megoldatlan, de tovább mélyül az 1960-as, 1970-es években. A lendületesen növekvő lakosságú szuperhatalom *évről évre* több gabonát kényszerül importálni, elsősorban Argentínától és legfőbb riválisától, az Amerikai Egyesült Államoktól. A Szovjetunió 1970-ben 2,2 millió tonna gabonát importált, 1975-ben már 15,9 milliót, 1980-ban 29,4 milliót, 1985-ben 45,6 milliót. Közben a két szuperhatalom egymást fenyegette a hidegháborúban, a szovjet gazdaság arra is képtelen, hogy a saját lakosságát etesse. Az évszázad végére már a Szovjetunió a világ legnagyobb gabonaimportőre (1981-ben gabonaszükségletei több mint 40%-át fedezte külföldi behozatalból).¹³² Ezek a szovjet szempontból rémisztő adatok persze akkoriban nem voltak ismertek, legfeljebb a csúcsvezetés néhány embere lehetett tisztában velük.

131 Юрчак А.: *Это было навсегда, пока не кончилось* [Москва, ИЛО, 2014], 30. Magam is beszéltem olyan emberekkel, akik a brezsnyevi időszakban abban a tudatban éltek, hogy az a szovjet világ örök és mozdulatlan, s nemcsak politikai értelemben, hanem mentális/kulturális tekintetben is.

132 Sz. Bíró Z.: Politikatörténeti vázlat a késői Szovjetunióról in: *Peresztrojka és tulajdonát helyezés. Tanulmányok és dokumentumok a rendszerváltás történetéből a Szovjetunióban (1985–1991)* [Budapest, Magyar Ruszisztikai Intézet, 2003], 11–51., 12.; Гайдар Е. Т.: *Гибель империи. Уроки для современной России* [Москва, РОССПЭН, 2006], 174–175.; Соломенцев М. С.: *Зачистка в Политбюро. Как Горбачев убрал «врагов перестройки»* [Москва, ЭКСМО, 2011], 124.

A szovjet vezetés Brezsnyev főtitkársága idején is próbálkozott azzal, hogy a mezőgazdaság válságát valahogyan kezelje, bevezették a kolhoztagok nyugdíjazását, kiváló teljesítmény esetén soron kívül kaphattak gépkocsit stb.. A mezőgazdaság kitüntetett helyzetére mutat, hogy a kései Brezsnyev-korban olyan embereket igyekeztek helyzetbe hozni, pozícióba tenni Moszkvában, akik a mezőgazdasági területen voltak viszonylag sikeresek. Jegor Ligacsovot 1983-ban hozták fel Moszkvába, miután a szibériai Tomszk megye agráriumában tudott sikereket felmutatni – megyei párttitkárként elérte, hogy Tomszk agrár önellátóvá vált, és nem szorult külső behozatalra.¹³³ A sztavropoli származású Mihail Gorbacsov az 1970-es évek végén a mezőgazdasági ügyeket felügyelte (már felnőttként, az 1960-as években agronómus végzettséget is szerzett). Jellemző, hogy országos karrierje kezdetén a legismertebb *kép* az volt róla, hogy kombájnt vezet, vagyis a civil élet legfontosabb frontján próbál helyt állni. Gorbacsov kimondottan úgy emlékszik, hogy a sztavropoli mezőgazdasági sikerei miatt figyeltek fel rá Moszkvában.¹³⁴ Igaz, ő maga technológiai problémaként tekintett a mezőgazdaság válságára (trágyázás, technika, szakemberek képzése).¹³⁵

Az egyéni érdekeltség hiánya mellett elvben *esetleg* (?) tömeges represszió alkalmazásával lehetett volna elérni azt, hogy a szövetkezetek jobban működjenek, de a szovjet vezetés az 1970-es években már nem vállalkozott, és a társadalom modernizálódása miatt nem is vállalkozhatott arra, hogy a legnyersebb kényszerítés eszközével ösztönözzön több millió embert munkára. Ezért maradt a „pangás”, az olajból és földgázból származó extra-jövedelmek gabonavásárlásra mentek el, illetve jelentős részben ebből lettek finanszírozva a korszak nagy projektjei (az 1980-as moszkvai olimpiától az újonnan épített repülőtereken és pályaudvarokon át az ambiciózus külpolitikáig), és még arra is maradt, hogy nyugati árucikkeket vásároljanak – ezek persze nagy értékű presztízscikknek számítottak, és jóformán csak az elit juthatott hozzájuk, de jelzésértékű, hogy a szovjet elit számára a *nyugati áru* birtoklása demonstrálta a kiváltságos társadalmi helyzetet.

Ezen gazdasági fejlemények hatására a Szovjetunió „olajfüggővé” vált, egyre inkább az olajdollárokból érkező jövedelmekre szorult rá. A földcsuszamlásszerű átalakulást mutatja, hogy 1970-ben a szovjet export 15,6%-át adták az energiahordozók, 1980-ban már 46,9%-ot (s ez 1985-re további 52,7%-ra nőtt). Eközben egyre nőtt a gépipari és élelmiszerimport mértéke (1970: gépipari import az összes behozatal 35,6%-a, 1987-ben már 41,4%. Az élelmiszerimport az összes behozatalon belül 1970-ben 15,8%, 1980-ban már 24,2%).¹³⁶ Vagyis a szovjet gazdaság a hatalmas ipari kapacitásai ellenére is az 1970-es években archaizálódott – nyersanyagot exportált, készterméket importált, és mivel a legalapvetőbb szükségletekkel, elsősorban élelmiszerrel nem tudta ellátni magát, sebezhető, agyaglábbon álló óriásra hasonlított.

133 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 6.

134 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 17.

135 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 64.

136 *Народное хозяйство СССР в 1988 г.* [Москва, «Финансы и статистика», 1989], 647–648.

Az 1970-es évek olajárrobbanása a Szovjetunióknak is jól jött, olyannyira, hogy a függetlenné váló „harmadik világ” országainak jelentős része Afrikában (Angola, Mozambik, Zimbabwe, Etiópia), Ázsiában (Dél-Jemen, Vietnám, Afganisztán), Közép-Amerikában (Nicaragua, Kuba) a szovjet/marxista modell szerint képzelte el jövőjét, miközben a Nyugat látszólag válságba került: az 1973-tól kezdődő olajárrobbanás a Nyugat sebezhetőségét üzentte; a vietnámi háború az USA katonai és erkölcsi vereségét jelentette; 1974-ben egyidőben a nyugati világ vezető országaiban, Nagy-Britanniában, az NSZK-ban, az USA-ban, Japánban is hatalomváltás következett be. 1979-ben az Egyesült Államok elveszítette egyik legfontosabb szövetségesét, Iránt (ahol az 1960-as évektől kezdve látványos westernizáció zajlott). 1979–1980 körül egy pillanatra úgy tűnhetett, a Szovjetunió nyeresre áll a hidegháborúban.

Amikor viszont az 1980-as évek közepén bezuhant az olaj ára, az a Szovjetuniót is érzékenyen érintette. 1980-ban átlagosan 80 dollár volt az olaj ára barrellenként, 1983-ban már csak 30 dollár. 1985-ben 26 dollár, 1986-ban 15, 1987-ben már csak 12 dollár. Eközben a szovjet olajexport évi 170 millió tonnáról 200 millióra nőtt, de a valutabevételek 50%-kal estek vissza, ráadásul ebben az időszakban a dollár is jelentősen devalválódott, még inkább leértékelve a szovjet bevételeket.¹³⁷

A szovjet (mező)gazdaság helyzete tehát teljesen kilátástalanul alakult. 1982 nyarán egy „élelmezési programot” fogadtak el, s ebben először ismerték be, hogy problémák vannak az ellátással, nem kerül elég élelmiszer az üzletek polcaira. Szintén jelzésértékűnek tekinthető, hogy 1981-ben megjelent az első irodalmi mű, amely elítélően szólt a kollektivizációról, Mihail Alekszejev *Harcosok* című írása a *Nas Szovremennjyk* folyóiratban.¹³⁸

A szovjet emberek nem voltak tisztában azzal, hogy milyen katasztrofális állapotok uralkodnak a mezőgazdaságban. Végül is a boltok a brezsnyevi „aranykorban” megbízhatóan prezentálták a szerény kínálatot: kenyeret, halkonzervet, vodkát, savanyú cukrot, időnként még többet is. Az 1980-as moszkvai olimpia azért is volt sokáig emlékezetes esemény, mert a játékok idejére a fővárosi boltok megteltek soha nem látott nyugati árukkal, az ízlésesen csomagolt hústermékek, csokoládék, szívdúsítás rostos italok, dobozos sörök és egyéb csodák ámulattal töltötték el azokat, akik ezt láthatták.

A hivatalos statisztikák szerint a Szovjetunióban 1988-ban átlagosan évi 64 kilogramm húst fogyasztott egy átlagpolgár, ami alacsonyabb volt a többi szocialista ország mutatóihoz képest is, nem beszélve a nyugati országokról. Az USA-ban átlagosan dupla annyi húst fogyasztott egy polgár, mint a Szovjetunióban. (Viszont a szocialista országok közül az NDK-ban és Magyarországon a húsfogyasztás nemcsak hogy megfelelt a nyugati átlagnak, de a legtöbb kapitalista országét meg is haladta.)¹³⁹

Úgy is fogalmazhatunk, az 1960-as évektől váratlanul beérkező olajbevételek jó húsz évnyi haladékokat adtak a Szovjetunióknak. A körülmények a konzervációnak és „pangásnak”

137 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Moskva, АСТ, 2010], 106.

138 Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [Moskva, ЭКСМО, 2010], 147., 269.

139 *Народное хозяйство СССР в 1988 г.* [Moskva, «Финансы и статистика», 1989], 666–667.

kedveztek. Csak kevesek, mint például a zseniális bárd, Bulat Okudzsava látták, vagy inkább érezték, hogy a zenitjén levő „birodalom” valójában már hanyatlik. Okudzsava *A Római Birodalom a hanyatlás idején* című költeménye nyilvánvalóan reflexió a brezsnyevi Szovjetunió „pangására.” A „valóságot feltáró” tudományos élet képviselői közül kevesen látták, vagy merték látni a tényleges helyzetet a „pangás” álomba ringató idejében. A bátor kevesek közé tartozott Tatjana Zaslavszkaja novoszibirszki szociológus, aki 1983-ban figyelmeztetett a létező szocializmus kiúttalanságára (előadásának csak egy rövid változata jelenhetett meg 1985-ben, teljes terjedelmében először Amerikában adták ki 1989-ben). Zaslavszkaja nemcsak a szovjet gazdaság lassuló teljesítményére és lemaradására hívta fel a figyelmet, de konstataulta, hogy ebben a szigorúan centralizált és parancsutasításos gazdasági rendszerben az ország további lemaradásra kárhoztatott. Elemzése azért is figyelemre méltó, mert bár következtetései gazdasági jellegűek, magyarázatában helyet kaptak kulturális antropológiai, szociológiai érvek is. A szovjet industrializáció első szakaszában még „falusi”, könnyen irányítható, alig a nyomorszint fölött tartott, szinte katonai diszciplínával fogott munkástömegek álltak a hatalom rendelkezésére, az 1970-es évekre azonban a dolgozók élet- és kulturális színvonala jelentősen emelkedett. Megindult egyfajta „középosztályosodás”, az emberek több egyéni önállóságot akartak, elvárásként megjelent az életkörülmények fokozatos javítása. Ennek következtében is a diszciplína ereszteni kezdett, a munkamorál és a teljesítmény csökkent. A terrorhoz visszatérni már nem lehet, az esetleges reformok viszont elkerülhetetlenül aláássák a rendszer alapjait – vagyis a rendszer ebben a formájában nem tud hosszú távon működni.¹⁴⁰

Nagyjából ugyanekkor, 1982-ben egy fiatal közgazdász, Grigorij Javilinszkij Zaslavszkájához hasonlóan arra a következtetésre jutott, hogy a szovjet gazdaság teljes válságba került. A megoldás: vagy a visszatérés a sztálini terrorhoz; vagy piaci reformokkal a megélvő, működésképtelen rendszer elengedése.¹⁴¹

Az 1960-as évektől az orosz közgondolkodásban a hivatalos marxizmus-leninizmuson kívül megjelent a falusi próza (Vaszilij Belov, Valentyin Raszputyin, Vaszilij Suksin művei), amely a régi orosz falusi élet egyfajta „idealizálásával” – egyelőre még – kimondatlanul is a kollektivizációt bírálta. Az SZKP Nemzetközi Osztálya ugyanakkor a „nyugatosok” gyülekezőhelye lett. Noha Lev Gumiljov történész műveit 1962 után nem adták ki, rajta keresztül óvatosan beszivárgott az eurázsiai gondolat is.¹⁴²

Politikai téren az 1977-ben elfogadott ún. „brezsnyevi alkotmány” jelentett változást. Az új alkotmány igazán lényeges reformot nem hozott, de 6. cikkelye rögzítette, hogy a Szovjetunió Kommunista Pártja a szovjet társadalom „magja” (*jadro*) és vezető ereje.

140 Заславская Т. И.: О совершенствовании производственных отношений социализма и задачах экономической социологии in: *Социальный механизм развития экономики* [Новосибирск, ИЭПОПП, 1983] https://web.archive.org/web/20090218220221/http://www.unlv.edu/centers/cdclv/archives/articles/zaslavskaya_manifest.html

141 Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 145.

142 Хоскинг Д.: *Правители и жертвы. Русские в Советском Союзе* [Москва, Новое литературное обозрение, 2012], 413–421.

Újdonság volt, hogy a párt szerepét ilyen módon alkotmányosan is bebetonozzák, bár hasonló passzus már szerepelt az 1964-es hrucsovi alkotmánytervezetben is. Deklarálta, hogy létrejött a „szovjet nép”, és lehetővé tette a referendumokat, ami szintén szerepelt az akkor el nem fogadott 1964-es tervezetben. Viszont a választási rendszert nem liberalizálta, továbbra is csak az SZKP, a szakszervezetek, a Komszomol és „más társadalmi szervezetek” jelölhettek képviselőket és a köztársasági jogkörök szélesítése terén sem történt változás.¹⁴³

Ugyanakkor éppen a brezsnyevi alkotmányhoz köthető a kései Szovjetunió történetének egyik legérdekesebb eseménye. A Grúz SzSzK-ban nagy demonstrációk mellett zajlott az új alkotmány megvitatása, a tüntetők azt követelték, hogy a köztársaság alkotmányába kerüljön be: a Grúz SzSzK államnyelve a grúz. A grúz pártvezetés, melynek élén akkor Eduard Sevardnadze állt, támogatta a megmozdulásokat. Ennek is köszönhetően a szovjet történelemben példátlan módon a békés tüntetéssorozat eredményesnek bizonyult: a Grúz SzSzK „brezsnyevi” alkotmányába valóban bekerült, hogy a köztársaság államnyelve a grúz. Grúzián kívül csak az Örmény SzSzK-nak sikerült elérnie, hogy alkotmányában feltüntessék a helyi „tituláris nemzet”, azaz az örmények nyelvét államnyelvként. A többi szovjet tagköztársaság alkotmányában hasonló megjelölés nem kapott helyet.¹⁴⁴

¹⁴³ *Constitution.garant.ru* https://constitution.garant.ru/history/ussr-rsfsr/1977/red_1977/5478732/?ysclid=m8adl48ldu599287795

¹⁴⁴ *Конституция СССР и Конституции СССР* [Москва, Юридическая литература, 1978], 24., 486.

II. A változás elkerülhetetlensége

Intermezzo (?): Andropov és Csernyenko főtitkársága

Leonyid Iljics Brezsnyev 1982. november 10-én halt meg, két nappal a Nagy Októberi Szocialista Forradalomra emlékező november 7-i parádé után. Brezsnyev készült a lehetséges utódlásra, és a jelek szerint az ukrán pártfőtitkárt, Vlagyimir Scserbickijt szerette volna a Szovjetunió élén látni.¹⁴⁵ Scserbickij nemcsak a „földije” volt az ukrainai, dnyeprodzerzsinszki születésű Brezsnyevnek, hanem az 1970-es években a szovjet elitben domináns pozíciót szerző „dnyepropetrovszki klán” képviselője. Brezsnyev és Scserbickij mellett a „dnyepropetrovszki klánhoz” szokás sorolni a harkovi születésű, dnyepropetrovszki iskolázottságú Nyikolaj Tyihonov szovjet kormányfőt (1980–1985), korábban hosszú ideig miniszterelnökhelyettest (1965–1980); a Brezsnyevvel együtt a zaporozsjei pártvezetőségéből előlépett Andrej Kiriljenko párttitkárt (1966–1982); Nyikolaj Scsolohov belügyminisztert (1966–1982).¹⁴⁶

Scserbickij utódként való előkészítésére utal, hogy 1982 májusában Vitalij Fjodorcsuk, az ukrainai KGB vezetője került a titkosszolgálatok élére, míg Andropovot, a korábbi igazgatót a Központi Bizottság titkárságba helyezték át. Fjodorcsukkal együtt „dnyepropetrovszkiak” árasztották el a KGB vezető pozícióit.¹⁴⁷ Jevgenyij Szipicin, elemmezve Brezsnyev életének utolsó heteit, hónapjait, arra a következtetésre jutott, hogy a főtitkár Scserbickijnek akarta átadni a hatalmat, ő maga pedig egy újonnan létrehozott, tisztán formális pártelnöki pozíciót kapott volna.¹⁴⁸ A későbbi, Andropov környezetéből származó beszámolók, miszerint Brezsnyev a halála előtt őt, Andropovot nevezte volna meg utódjául, utólagos misztifikációk lehetnek. Grisin moszkvai pártvezető, Scserbickij özvegye, Lukjanov szovjet parlamenti elnök, Fjodorcsuk KGB-igazgató, Legosztajev (Ligacsov bizalmasa) visszaemlékezései mind azt állítják, hogy 1982 novemberében került

145 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 202.; Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 155–156.; Гришин В. В.: *Катастрофа. От Хрущева до Горбачева* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010] 47.

146 A brezsnyevi-scserbickiji évek alatt kiemelkedett „dnyepropetrovszki klán” 1991 után a független Ukrajna egyik erős érdekcsoportja lett/maradt – tulajdonképpen Ukrajna legjelentősebb és legfontosabb politikai iskolája: innen került ki Leonyid Kucsma, Ukrajna második, és legsikeresebb elnöke; Julija Timosenko, Petro Lazarenko miniszterelnökök; Alekszandr Turcsinov ideiglenes elnök és mások; akik bár kommunista és oroszajkú politikusokként kezdték pályafutásukat, mégis az új ukrán nacionalizmus előmozdítói lettek. A dnyepropetrovszki elitcsoport újabb generációjához tartozik Volodimir Zelenszkij is, Ukrajna hatodik elnöke, aki bár krivoj rogi származású, és sokáig Moszkvában, Kijevben élt, de a dnyepropetrovszki oligarcha, Igor Kolomojszkij támogatásával realizálhatta politikai ambícióit.

147 Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 683–684.

148 1988 májusában pontosan ez történt Magyarországon. Kádár János pártelnök lett, a tényleges irányítást jelentő pártfőtitkári pozíciót pedig Grósz Károly vette át.

volna sor a hatalomátadásra Scserbickij javára.¹⁴⁹ Ezt akadályozta meg Brezsnyev november 9-én bekövetkezett halála.

1982 nyarát Brezsnyev a Krímben töltötte, s ezalatt Andropov támadásba lendült. Az ő kezdeményezésére, botrányos körülmények közepette váltották le a korrupcióval vádolt Szergej Medunov krasznodari pártfőtitkárt. 1982 júliusában jelentés készült a krasznodari pártszervezetet elborító korrupciós ügyekről, aminek során nyilvánosságra került az ún. „halmaffia” (kaviárcsempészet), és a szovjet üdülőparadicsom, Szocsi-Krasznodar területén elterjedt visszaélések (korrupció, vesztegetés, sikkasztás, prostitúció stb.). Az érintettek súlyos büntetéseket kaptak, beleértve a halálbüntetést is. A „szocsi-krasznodari ügy” azt demonstrálta, hogy Andropov a KGB-s igazgatói pozíciója elvesztése ellenére is a hatalom „erős embere.”¹⁵⁰

Brezsnyev utolsó napján, 1982. november 9-én még dolgozott, kollégái közül utoljára Andropovval találkozott, aznap este a Kremlben, mielőtt a Zavidovo dácsára hajtatott Moszkvától nyugatra. Itt megvacsorázott, majd másnap reggel 9 óra körül halva találták. A dácsára legelőször Andropov érkezett.¹⁵¹ A temetés megszervezését is Andropov vette magához, s ezzel világhíressé is vált, hogy ki lesz az utód.

Az 1980-as évek elején sorra hullottak ki az élők sorából a megöregedett szovjet vezetők. (Gorbacsov visszaemlékezései szerint az akkor KGB-főnök Andropov már 1975-ben aggodalmát fejezte ki a szovjet vezető garnitúra elöregedése miatt.)¹⁵² 1982 januárban Szemjon Cvigun (a KGB igazgatóhelyettese), majd a sokak által „szürke eminenciásnak” tartott Mihail Szuszlov¹⁵³ „főideológus” távozott az élők sorából. Szuszlovot a Vörös tér „fő” helyén temették el, díszsírhelyet kapott. Az 1960-as években még impulzív Brezsnyev egészségi állapota 1976-tól rendült meg látványosan. Innentől kezdve mindenhol tekintélyes orvosi csapat kísérte az évről évre romló egészségi állapotú pártfőtitkárt. Brezsnyev egészségi állapota olyan súlyos volt az 1970-es évek végétől, hogy már viccek tárgyává is lett, még a Szovjetunióban is.

A brezsnyevi kor egyik sajátossága, hogy a „rotáció” elmaradása azzal a következménnyel járt, hogy az Oroszországon kívüli szovjet tagköztársaságokban saját elitiek tudtak megszilárdulni. Ukrajnában Vlagyimir Scserbickij (1972–1989), Azerbajdzsánban Gejdar Alijev (1969–1982), Üzbegisztánban Saraf Rasidov (1959–1983), Kazahsztánban Dinmuhamed Kunajev (1964–1986) évtizedes távlatokban „uralkodtak” – és például

149 Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 688.

150 Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 685.

151 Azok, akik úgy vélik, hogy a volt KGB főnöknek, Andropovnak is köze lehetett Brezsnyev halálához, azt feltételezik, november 9-én közönlötte a főtitkár Andropovval a tervezett hatalmi tranzitot, s hogy Scserbickij lesz az utód. E verzió szerint – amit Jevgenyij Szpicin is megengedhetőnek tart – a Kreml orvosa, Csazov is közreműködhetett Brezsnyev túlvilágra szenderítésében. Csazov 1967 óta volt a Kreml orvosa. Közte és Andropov között bizalmas viszony volt. Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 692–693.; Легостаев В.: *Как Горбачев «прорвался во власть»* [Москва, Алгоритм, ЭКСМО, 2011], 75., 93., 105.

152 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 22.

153 Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 670.

Azerbajdzsánban vagy Ukrajnában lényegében még ma is (2025) az akkor kiemelkedett elitcsoportok vannak vezető pozícióban. Ezek a köztársasági vezetők nem keveset tettek azért, hogy függetlenedjenek a moszkvai központtól (már amennyiben ez lehetséges volt szovjet viszonyok közepette). Ukrajnában például a cserbickiji időkben vette kezdetét az atomerőműépítési program, melynek eredményeképpen az Ukrán SzSzK a világ egyik legfejlettebb atomipari komplexumát tudhatta magáénak (amit később beárnyékolta a csernobili tragédia¹⁵⁴). Az atomerőművek fejlesztése ugyan nem tette semmissé az Ukrán SzSzK orosz energiahordozóktól való függését, de jelentősen csökkentette azt. Sikeres vezetője volt az Azerbajdzsán SzSzK-nak Gejdar Alijev, aki elérte azt, hogy Oroszország mellett Azerbajdzsán legyen a Szovjetunió egyetlen donor köztársasága, s nemcsak az olajiparnak köszönhetően, hanem mezőgazdasági beruházások révén is (például Azerbajdzsán jelentős bortermelővé vált, 1970 és 1980 között megháromszorozódott a szőlőtermesztés a köztársaságban, 466 ezer tonnáról 1,481 millió tonnára. Ezzel Azerbajdzsán – ez a muszlim köztársaság – lett az egész Szovjetunió legjelentősebb szőlőtermesztő tagállama).¹⁵⁵

Az állandóság érzetével összefonódott Brezsnyev halála akaratlanul is a változások esélyét vetítette előre. Végül nem Scserbickij, hanem Jurij Andropov lett a szovjet pártfőtitkár – a Politbüro és a KB egyhangú döntésével. Scserbickij Kijevben maradt. Még korábban, 1980-ban lett autóbaleset áldozata a belorusz pártvezető Pjotr Maserov (1965–1980), akit szintén lehetséges utódként tartottak számon. Nemcsak összeesküvéselemletekben, hanem komoly irodalomban is felbukkanó verzió, hogy a KGB, Andropov állt Maserov kiiktatása mögött.¹⁵⁶ Ha ez igaz, az úgy is értelmezhető, hogy Andropov és környezete meggátolta, hogy a provinciális, nem orosz (belorusz, ukrán) vezetők kerüljenek a Szovjetunió élére, s ez bizonyos értelemben már az „orosz szeparatizmus” csírájának tekinthető. Végül is tehát 1982-ben a Szovjetunió élére nem ukrán, belorusz vagy azerbajdzsán (Alijev) vezető került, hanem az orosz Andropov.

A késő szovjet korszakban a KGB-nek kialakult egy olyan nimbusza, miszerint az általános „pangás” idején ez maradt volna az egyetlen olyan szervezet, amit még nem enyészített el a korrupció. E nimbusz meghatározta az Andropovról kialakított képet. Szintén talán a KGB-s imidzs miatt Jurij Andropovot Nyugaton is a legintelligensebb szovjet vezetőnek tartották (a *Time* magazin 1983-ban Ronald Reagan amerikai elnökkel együtt „Az év emberének” választotta).¹⁵⁷

Andropovot az utókor inkább rejtélyes alakként tartja számon, s ma sem igazán ismert, hogy mit is akart valójában. Vannak, akik szerint, átlátva a szovjet rendszer valós helyzetét, reformokban gondolkodott, mások úgy vélik, erőszak szervezeti mentalitású konzervatív volt.¹⁵⁸

154 Maga Gorbacsov is járt Csernobilban 1989 februárban. *Правда*, 1989. február 24.

155 *Народное хозяйство СССР 1980* [Москва, Финансы и статистика, 1981], 237.

156 Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 670.

157 *Исторические хроники с Николаем Сванидзе. 1983 год* [ВГТРК, 2010], 2–6 perc

158 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 6.

Andropovnak, ha voltak is reformtervei, nem jutott idő ezek realizálására: 1982 novemberében került a szovjet párt élére, s 1984 elején már el is temették. A súlyos veseproblémákkal küszködő pártvezető 1983 ősze óta cselekvésképtelen volt, 1983. szeptember 1-jén jelent meg utoljára a Politbüro ülésén (ekkortól a tényleges ügyvezetést a Központi Bizottság titkára, Konsztantyin Csernyenko vette át). A szovjet elitben már 1983 májusában híre ment, hogy „Andropov veséje leállt”, és rendszeresen vérátömlesztésen kell átesnie. Érdekes, hogy 1983 nyarán és 1984 januárban amerikai orvosok is részt vettek Andropov kezelésében – egy ilyen rendkívül szenzitív eljárásban.¹⁵⁹ A Kreml főorvosa, Jevgenyij Csazov szerint 1983 szeptemberében a szovjet orvosi kar számára már nyilvánvaló volt, hogy Andropov menthetetlen.¹⁶⁰ Mivel a pártfőtitkár 1983-ban a november 7-i parádén sem jelent meg, akkor az egész ország sejthette, hogy Andropov egészségi állapota rendkívül súlyos. Még budapesti nagykövetsége idején megismert bizalmasa, Vlagyimir Krjucskov szerint maga Andropov is 1983 decemberében tisztában volt azzal, hogy már csak hetei vannak hátra.¹⁶¹

Andropov rövid „országálása” alatt mégis fontos változások indultak meg a Szovjetunióban.

Egyik első intézkedéseként eltávolította az 1966 óta belügyminiszter Solokovot, régi ellenlábását, és a szintén ukrán Fjodorcsukot a KGB éléről (aki elfoglalhatta a belügyminisztériumi tisztséget) – ezzel az „ukrán párt” pozíciói gyengültek. A szovjet ipar egyik legnagyobb óriásvállalata, a szverdlovski Uralmas gyár korábbi igazgatóját, Nyikolaj Rizskovot kinevezte gazdasági ügyekért felelős titkárrá. Utasítást adott neves közgazdászoknak, Sztanyiszlav Satalinnak, Oleg Bogomovolnak, hogy készítsenek jelentést a szovjet gazdaság valós állapotáról. Ezen lépések mögött egy potenciális gazdasági reformra való hajlandóság sejlik föl.

Az viszont valóban „konzervatív” jellegű intézkedés volt, hogy szigorították a diszciplína ellenőrzését. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy ellenőrizték a munkavállalókat, diákokat, hogy a munkaidőben, tanulási időben munkahelyen, iskolában tartózkodnak-e, a hatósági emberek fodrászszalonokban, kocsmákban, fürdőkben tartottak „rajtaütéseket”, és meggyőződtek arról, hogy a vendégek „jogosan” tartózkodnak-e ezeken a helyeken. Ezek az intézkedések nemcsak azért nevezhetők „konzervatívak”, mert a hatalom jelenléte érezhetőbbé vált mindenki számára a mindennapi életben, hanem azért is, mert abból indultak ki, hogy a rendszer jó, az emberek „rosszak”. Nem a rendszert kell megreformálni, hanem az embert kell a rendszerhez igazítani. Az is az adminisztratív-parancsutasításos rendszer kelléke volt, hogy Andropov 1982 decemberében a KB ülésén javaslatot tett

159 Пихоя Р. Г.: *Москва. Кремль. Власть. Том второй 1964–1985* [Москва, Новый Хронограф, 2009], 202.; Krjucskov visszaemlékezése szerint Andropov már 1983 elején panaszkodott egyre romló egészségi állapotára. Крючков В. А.: *Личное дело* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм-Книга, 2003], 272–273.

160 Чазов Е. И.: *Рок. История России от первого Президента СССР до первого Президента России* [Москва, ГЭОТАР-МЕД, 2001], 109.

161 Крючков В. А.: *Личное дело* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм-Книга, 2003], 273.

az ötéves terv irányszámainak 1%-os emelésére, mindemellett a teljes önköltség 0,5%-os csökkentésére (amit egyhangúan elfogadtak).

Ami a legfontosabb nevezhető Andropov rövid „regnálása” idején, hogy az ekkor indított, nagy nyilvánosságot kapott büntetőügyek újradefiniálták a hatalom és a párt viszonyát. A Szovjetunióban a párt tagjának lenni a belépés lehetőségét jelentette az elitbe (1991-ben az SZKP-nak 16 millió tagja volt, azaz a lakosság kb. 5-6%-a volt párttag, ami arányaiban kisebb, mint a közép-európai szocialista országokban).¹⁶² A párttagság megszerzése hosszadalmas procedúra eredménye volt, s ennek során a jelöltnek nemcsak a marxizmus-leninizmus ismeretéről kellett számot adnia, nemcsak közéleti tevékenységével kellett „rászolgálnia” a párttagkönyvre, de erkölcsi-magánéleti ellenőrzésen is keresztül kellett esnie. A párt igyekezett kontrollálni tagjai magánéletét is, elfojtani az „erkölcstelenséget”. A szovjet hivatalos ethosz szerint a párttagok a szovjet társadalom kiválóságai voltak nemcsak közéleti, de erkölcsi-morális tekintetben is. Valósággal feddhetetlen személyek. Az SZKP szabályzata a Szovjetunió fennállásának végéig előírta a párttagok számára a megfelelő morális viselkedés szabályait is. Még az 1986-os XXVII. pártkongresszus is rögzítette, hogy a kommunista ember számára a kollektivitás („*Mindenki egyért, egy mindenkiért!*”), a humanizmus (jóakarát, becsületesség, egyszerűség a magán- és a társadalmi életben egyaránt) a legfőbb erkölcsi imperatívuszok. A párttag kötelessége a „tudományos-materialista” nevelés és világlátás elveihez való ragaszkodás, „a vallási előítéletek leküzdése, de nem megsértve a hívők érzéseit.” A párt szoros kontroll alatt tartja tagjait: „*Egyetlen pártszervezet, egyetlen pártmunkás sem maradhat ellenőrzés nélkül.*” A pártban tilos mindenféle frakcionizmus. Az SZKP tagja köteles: érvényesíteni a párt általános irányvonalát; harcot folytatni a burzsoá ideológiai a magántulajdonosi viselkedés, és a vallási előítéletek és erkölcsök ellen; a társadalom érdekeit saját egyéni motivációi felé helyezni, a társadalom előtt szerénynek kell mutatkoznia; patriótának kell lennie; a népek közötti békét kell hirdetnie; és „fejlesztenie kell a kritikát.”¹⁶³ A párt jelszava ez a lenini lózung volt: „*A Párt korunk esze, tisztessége és lelkiismerete.*”

Ebben a kontextusban jelentőségteljes, hogy, mint láttuk fentebb, már a brezsnyevi periódus utolsó időszakában nagy visszhangot kiváltó büntetőpercek indultak magas beosztású *pártvezetők* ellen korrupciós vádakkal. Az ekkor kirobbant „halügyben” kiderült, hogy az 1976-ban létrehozott Óceán „halszupermarketeknek” szánt készletek jelentős részét illegálisan értékesítették, s az orosz kaviár Belgrádon át a nyugati piacokra került. A korrupciós botrányban érintett volt Vlagyimir Ritov halászati miniszterhelyettes, akit 1982-ben kivégeztek. Ennek az eljárásnak a továbbgöngyöltése volt a szocsi-krasznodari ügy, amibe belebukott Szergej Medunov.

Még ennél is aggasztóbb volt az Üzbég SzSzK-ban 1983-tól indult eljárás. A nyomozás során kiderült, hogy az üzbég köztársasági és pártszervek totálisan korrumpáltak. Mindenre

¹⁶² Справка о наличии организаций КПСС в союзных республиках и ее составе in: *Известия ЦК КПСС* 1991/6, 46. (Romániában a lakosság kb. 15%-a, Bulgáriában és Csehszlovákiában kb. 10%-a volt párttag, Magyarországon kb. 8%-a, Lengyelországban kb. 5%).

¹⁶³ *Материалы XXVII съезда КПСС* [Москва, Политиздат, 1986], 164–190.

kiterjedő manipulációk és csalások pókhálója szőtte át keresztül-kasul az Üzbég SzSzk legfontosabb terménye, a gyapot *beszolgáltatása* körüli folyamatot. Mint kiderült, sok esetben egyszerűen csak beírták a beadandó mennyiséget. Ez a gyakorlat amúgy nem volt újdonság, és nemcsak Üzbegisztánban.¹⁶⁴ Tulajdonképpen érthető is, hogy a beszolgáltatási rendszerben ez a megoldás alakult ki, hiszen a felelős pozíciókban levő vezetőknek mindenképpen teljesítményt kellett felmutatniuk. Az Üzbég SzSzk-ban ezen felül a pártvezetők hatalmas illegális vagyonokat halmoztak fel a rejtett korrupciós csatornákon keresztül. Az üzbég maffia ügye 1983 áprilisában kezdődött, amikor a buharai pártvezető A. Muzaffarovot őrizetbe vették. A házkutatás során több mint 1,1 millió rubelt találtak nála. (Az ügy akkor pattant ki, amikor egy nő feljelentette Muzaffarovot, miután a párttitkár egy elintézendő ügyért cserébe szexuális szolgáltatást kért tőle.)¹⁶⁵

Ez az eset, az „üzbég maffia” ügye azért volt kiemelkedően jelentős, mert a nagy nyilvánosságban is azt tudatta a szovjet emberekkel, hogy a pártvezetők korrumpáltak, hazugok, csálók, amit persze sokan „titokban” tudhattak is korábban, de a modern tömegtájékoztatás eszközeit, mindenekelőtt a televíziót felhasználva, hatványozott erővel üzenve ez most mintegy hivatalos állásponttá is vált. Az emberek most „hivatalosan” is azt láthatták, hogy a pártvezetők *közönséges bűnözők* – még csak nem is elvi „árulók”, vagy politikai okok miatt elítéltek, mint a sztálinizmus korában, hanem anyagi érdekek által motivált, bizonyos értelemben pitiáner csálók. Az ügyet nem élte túl a köztársaságot 1959 óta vezető Saraf Rasidov üzbég párttitkár, aki 1983 őszén elhunyt, a hivatalos verzió szerint szívrohamban. Nem hivatalos, de elterjedt, és a tudományos irodalomban is megjelenő verzió szerint öngyilkos lett.¹⁶⁶ S bár Rasidov díszsírhelyet kapott Taskentben, de később őrá igyekeztek rákenni minden visszasságot. Az „üzbég maffia” ügyébe az üzbegisztáni pártvezetés szinte teljes egészében belebukott. Muzaffarovot és az üzbég gyapotügyi minisztert kivégezték, és szinte a teljes üzbég pártvezetés börtönbe került. Később, már a függetlenség elnyerése után Üzbegisztánban a gyapotügyet a moszkvai imperializmus megnyilvánulásának tekintették (az ország első elnöke, Iszlám Karimov kegyelmet adott az összes, gyapotügyben elítélt személynek).

Egy másik nagy korrupciós ügy Moszkvában indult, az ún. 1. számú üzlet, a neves Jeliszejevskij gasztronóm vezetője ellen. Az ügy a szovjet boltok bizarr világára vetett fényt, amikor a pultokon alig van áru, a készlet javát meg a „pult alól” adják, vagy különböző könyvelési manipulációkon keresztül leírják és a bolton kívül értékesítik feketén – efféle séma csakis egy hiánygazdaságban működhet. A szovjet emberek tudatában

164 Még az 1950-es évek végén zajlott a rjazanyi ügy, amikor Alekszej Larionov megyei pártfőtitkár egészen irracionális ígéreteket tett a húsbeszolgáltatás teljesítésére, 300% növekedést ígérve egy év alatt. Az ígéretet úgy sikerült realizálni, a könyvelési machinációkon túl, hogy az állatállomány jelentős részét levágták, aminek következtében a következő években teljesen eltűnt a hús. Ez az ügy a tervgazdasági abszurditás iskolapéldájának tekinthető.

165 Гдлян Т. – Иванов Н.: *Кремлевское дело* [1994, Книга], 14–15.

166 Пихоя Р. Г.: *Москва. Кремль. Власть. Том второй 1964–1985* [Москва, Новый Хронограф, 2009], 191.

voltak a rendszer illetén működésével, de most a sajtóban is felkapottá vált a téma (a boltvezető, Jurij Szokolovot 1984-ben kivégezték). Az, hogy a szovjet nyilvánosságban is teret kaptak ezek az ügyek, már tulajdonképpen bevezetését jelentette a majd 1986-ban meghirdetésre kerülő glasznosztynak.

1983 januárban meghirdetésre került a „gyorsítás” (*uszkorenyije*) programja, amely konkrétumok nélkül ugyan, de gazdasági jellegű reformokat ígért. Egyes visszaemlékezések (Nyikolaj Rizskov, Vlagyimir Krjucskov) szerint Andropov tervei között szerepelt a piaci elemek bevezetése a szovjet gazdaságba, és ami még ennél is fontosabb, a magántulajdon szélesebb körű tétele, illetve a szovjet választások demokratizálása, sőt, a Szovjetunió közigazgatási átalakítása, a köztársaságok helyett a nemzetiségi elvet figyelmen kívül hagyó „államokra” (*stati*, az amerikai *states* mintájára) bontása.¹⁶⁷

Filip Bobkov KGB-tábornok (a KGB igazgatóhelyettese 1983 és 1985 között) szerint Andropov 10 kísérleti régiót hozott volna létre a reformok beindítására, és ezek a régiók versenyeztek is volna egymással is.¹⁶⁸ Ekkor kezdték az amerikaiakkal együttműködésben a Bécs melletti Laxenburg székhellyel működő, 1972-ben létrehozott Nemzetközi Alkalmazott Rendszerelmzési Intézetbe (IIASA) kiválogatni a tehetségesnek tartott közgazdász fiatalokat, akik később az orosz liberális reformok végrehajtói lesznek (mint Jegor Gajdar). 1983 augusztusától pedig Litvánia, Belarusz és Ukrajna 1750 vállalatának igazgatói kísérleti jelleggel megnövelt jogköröket, egyfajta gazdálkodási önállóságot kaptak, például saját maguk vehettek fel rendelkezéseket.¹⁶⁹

Andropov idején új, „fiatal” (inkább már az 50-es éveikben járó) emberek kerültek vezető pozíciókba. 1983-ban került Moszkvába a tomszki pártfőtitkár Jegor Ligacsov, aki mezőgazdaságban elért sikerei mellett az egészséges életmód pártfogójaként volt ismert (törekedett az alkoholfogyasztás visszaszorítására); a leningrádi pártfőtitkár Grigorij Romanov; és a kanadai nagykövetet, Alekszandr Jakovlevet – akit később majd a „peresztrojka atyjának” neveznek – is ekkor nevezték ki a nagy presztízsű moszkvai intézet, a Világgazdasági és nemzetközi kapcsolatok intézete igazgatói székébe.¹⁷⁰

Ezek a potenciális „előreformok” egy kiélezettebb nemzetközi helyzetben csordogáltak. A kubai rakétaválság után az 1983-as év volt a legrosszabb az amerikai-szovjet kapcsolatokban. Az 1970-es évek együttműködő periódusa (*détente*, *razszjadka*) után 1979-től, az afganisztáni szovjet bevonulás, a moszkvai olimpia bojkottja, a markánsan antikommunista Reagan-adminisztráció beiktatása, az Európába tervezett amerikai rakétatelepítési és csillagháborús tervek az ún. „kis hidegháború” periódusát indították el. Reagan 1983 márciusában a „gonosz birodalmának” nevezte a Szovjetuniót, ami addig példátlan hangvétel volt, s már az ellenfél dehumanizálását jelentette. 1983 tavaszán és nyarán az amerikai haditengerészet a Csendes-óceánon nagyszabású és demonstratív hadgyakorlatot tartott.

167 Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 225–226., 235., 238.

168 Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 710.

169 Спицын Е. Ю.: *Брежневская партия* [Москва, Концептуал, 2021], 713.

170 Пихоя Р. Г.: *Москва. Кремль. Власть. Том второй 1964–1985* [Москва, Новый Хронограф, 2009], 191.

A „kis hidegháború” tragikus kulminációja volt, amikor 1983 szeptemberében a szovjet légierő a Távol-Keleten lelőtt egy dél-koreai utasszállító repülőgépet. Októberben az amerikai hadsereg megszállta a Karib-tengeri Grenada szigetet, miután ott egy kommunistabarát rezsim alakult meg. A fagyos nemzetközi légkör ellenére 1984. februárban Andropov temetésén Moszkvában személyesen tette tiszteletét Margaret Thatcher brit miniszterelnök, George Bush amerikai alelnök és más vezető nyugati politikusok.

Andropov korai halála után 1984 tavaszán Konsztantyin Csernyenko foglalta el az SZKP főtitkári pozícióját. 1983 őszétől ő volt a tényleges ügyvivő az akkor már halálosan beteg Andropov helyett. Ha Andropovhoz valamiféle reform és változás reménye fűződött, Csernyenkót általában valódi konzervatív tartják, aki már kinevezése pillanatában nyilvánvalóan csak átmeneti figura volt. Gorbacsov a visszaemlékezéseiben arra utal, hogy a szovjet elitben mindenki számára világos volt, hogy Csernyenko nem sokáig húzza, s 1984-ben (is) az intrikák fojtogató légköre töltötte be a Sztaraja ploscsagyon álló pártközpont épületét.¹⁷¹

Alig 13 hónapos pártfőtitkársága idején hajszát indítottak a rockzene ellen, és visszavették a pártba az akkor még élő Vjacseszlav Molotovot. A legtöbbek számára nagyjából ennyire emlékezetes Csernyenko rövid „regnálása”.

1985 februárban került sor az utolsó, még hagyományos módon megrendezett köztársasági parlamenti „választásokra” a Szovjetunióban. Januárban zajlott a képviselőjelöltek kiválasztása. A szokásos séma szerint a szovjet legfelső elit tagjait a moszkvai választókörizetekben jelölték, így Tyihonovot, Gorbacsovot, Gromikót, Grisin moszkvai párttitkárt, és persze Csernyenkót. Leningrádban indult Grigorij Romanov, az oroszországi Barnaulban Gejdar Alijev (őt Bakuban is jelölték). Togliattiban Ligacsov, Novoszibirszkben Rizskov. Kijevben Borisz Paton akadémikus, Dnyeprodzerzsinszkben Scserbickij. Alma-Atában Dinmuhamed Kunajev kazah pártfőtitkárt kérték fel. Eduard Sevardnadze grúz pártfőtitkár egy falusi választókörizetben indult (Ruhi). Csernyenkót a szokásoknak megfelelően több helyen is jelölték, Moszkva mellett Leningrádban, Krasznodarban, Kijevben, Bakuban, Vilniusban, Kisinyovban, Dusanbéban, Rigában is indítani kívánták a választók, egész pontosan a jelöléseket – az SZKP-val egyeztetett módon – megfogalmazó munkásgyűlések (de több helyen kapott jelölést Tyihonov, Gorbacsov, Kunajev, Scserbickij is).¹⁷² Az 1985-ben megválasztott képviselők kétharmada párttag és férfi volt, egyharmada pártonkívüli, nő, fele fizikai munkás – ami megfelelt a szokásos gyakorlatnak. A képviselők 62%-a újonnan került be a törvényhozásba.¹⁷³ Az ekkor megválasztott parlamentek aktív részesei lesznek a Szovjetunió felbontásának.

Ez a választás azért is érdekes, mert a későszovjet politika egyik emblemikus eseményévé vált a tudósítás arról, ahogyan Csernyenko szavaz az 1985-ös választásokon.

171 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 253.

172 Народ и партия едины in: *Правда* 1985. 01. 04.; Единодушная поддержка in: *Правда* 1985. 01. 05.

173 *Итоги выборов и состав депутатов верховных советов союзных и автономных республик 1985 г. Статистический сборник* [Москва, Известия, 1985], 26–27., 43.



Csernyenko néhány nappal a halála előtt a „választási helyiségnek” átalakított kórházi szobában az őt köszöntő delegációval. Forrás: foto-history.livejournal.com

Valójában a már haldokló Csernyenko kórházi szobáját rendezték át úgy, mintha választási helyiség lenne, és csak a pár perces tudósítás erejéig állították talpra a szovjet pártfőtitkárt.

A televízióban 1985. február 28-án mutatták utoljára Csernyenkót, ahogy meglátogatta őt egy pártdelegáció és átnyújtották neki orosz parlamenti képviselői mandátumát (erről másnap fénykép is megjelent a *Pravda* címlapján. Ez volt az utolsó kép róla.). A felvételeken a nézők egy alig lélegző, beszélni és járni is nehezen tudó, nagyon fáradt öregembert láthattak. Felmerült, hogy Csernyenkót szándékosan diszkreditálták volna ezen felvételek közzétételével, és hogy mindez Grisin moszkvai pártfőtitkár intrikája lett volna.

1985-től Csernyenko szinte egyáltalán nem jelent meg a legfontosabb szovjet lapban, a *Pravda*-ban. Az év elején volt egy interjúja a CNN újságírójával, de ez nyilvánvalóan írásban, előre feltett kérdésekre adott válaszokból jött ki. Csernyenko február 7-én járt utoljára a Kremlben. Február 23-án közzölték hosszú választási beszédét, amit „nagy figyelemmel követtek és többször is taps szakított meg”. Közleményeket adott ki a keletnémet, francia dolgozóknak.¹⁷⁴ Eduard Sevardnadze későbbi szovjet külügyminiszter visszaemlékezése szerint Csernyenko javítani próbált az amerikai-szovjet viszonyon, ennek érdekében újra-kezdték a nukleáris lefegyverzésről szóló tárgyalássorozatot, amiből 1983-ban Andropov utasítására lepett ki Moszkva.¹⁷⁵

174 Речь товарища К. У. Черненко in: *Правда* 1985. 02. 23.; Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 448.

175 Шеварднадзе Э. А.: *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания* [Москва, Европа, 2009], 69.

A Kreml orvosa, Jevgenyij Csazov 1985. március 10-én telefonon tájékoztatta Mihail Gorbacsovot arról, hogy Csernyenko nagy valószínűséggel nem fogja megérni a következő napot. Csazov elmondása szerint „Gorbacsov ekkor már kész tervvel rendelkezett a hatalom átvételére” és sietett összehívni a Politbúrót, ami még aznap este 23 órakor – Csernyenko esti órákban bekövetkezett halála után – megtörtént.¹⁷⁶ Csazov szavait megerősíti Gorbacsov is a visszaemlékezésében, jelezve, hogy Csernyenko halála után elszánt volt a hatalom átvételére.¹⁷⁷

Csernyenko tehát 1985. március 10-én este halt meg. Halálát csak másnap közölte a szovjet televízió, a *Pravda*-ban csak március 12-én jelent meg róla hír, már Gorbacsov előző napi megválasztását is tudatva, a felravatalozott Csernyenko képével. A közzéadott orvosi jelentés szerint Csernyenko „hosszas betegség” után hunyt el, „hosszú ideje” szenvedett tüdőtágulatban és szívelégtelenségben, amit hepatitis által kiváltott májgyulladás is kísért.¹⁷⁸ De a címlapon már Gorbacsov képe volt.

Gorbacsov bizalmasa, Anatolij Csernyajev naplója szerint a szovjet elitben szinte megkönnyebbülés fogadta Csernyenko halálát, sokan úgy érezték, most végre eljött az idő, hogy egy fiatalabb, tettekre kész vezető átvegye az irányítást.¹⁷⁹ Az akkor 54 éves Gorbacsov pártfőtitkárrá választása szinte nem is volt kérdés.

Valójában már Csernyenko életének utolsó hónapjaiban Gorbacsov irányította az operatív ügymenetet, ő volt a legesélyesebb utódjelölt, aki külföldön is sikerrel bemutatkozott. 1984 decemberében Londonba látogatott, Margaret Thatcher brit miniszterelnök fogadta őt, méghozzá feltűnően kitüntetett figyelemmel, amiben az is benne lehetett, hogy ekkor már a Szovjetunió potenciális új vezetőjeként tekintettek rá. Ekkor mondta Thatcher a később sokat idézett szavait, hogy tetszik neki Gorbacsov, akivel együtt lehet működni.¹⁸⁰ A Londonban nagy pompával vendégül látott Gorbacsov itt, és a Nyugat egyik vezetője, Thatcher közvetítésével mutatkozott be a világnak. A brit hírszerzés a jelek és szokás szerint jó információkkal rendelkezett az orosz elit belső viszonyairól. 1984-ben, amikor nyilvánvaló volt, hogy Csernyenko csak átmeneti figura, London azt a jelentést kapta, miszerint a leningrádi Romanov, a moszkvai Grisin, vagy a „fiatal” Gorbacsov lehet a Szovjetunió következő vezetője.¹⁸¹

Grisin és Romanov nem voltak igazán komoly riválisai Gorbacsovnak. A Jeliszejevskij-ügy komoly csapást jelentett Grisin és a moszkvai pártvezetés reputációjára. Romanovról pedig szintén korrupciós pletykák kezdtek terjedni (vagy kezdtek terjeszteni), hogy

176 Чазов Е. И.: *Рок* [Москва, ГЭОТАР-МЕД, 2001], 138.

177 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 265.

178 Медицинское заключение о болезни и причине смерти Черненко Константина Устиновича in: *Правда* 1985. 03. 12.

179 Черняев А. С.: *Шесть лет с Горбачевым. По дневниковым записям* [Москва, Прогресс, Культура, 1993], 28–29.

180 Gorbacsov londoni útja a drága vásárlásokról is emlékezetes maradt. A szovjet politikus drága öltönyöket rendelt magának, felesége ékszert vásárolt, és nyugati hitelkártyákat lobogtatott. Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 24.

181 Исторические хроники с Николаем Сванидзе. 1982 год [ВГТРК, 2010], 39–41. перс

a rokonai számára rendezett állítólagos pompázatos esküvőn a cári család étkészleteiben szervírozták fel az ételeket, s hogy az esküvőre magában a Téli Palotában került volna sor (ez a híresztelés hamis volt).¹⁸² Gorbacsovot végül Andrej Gromiko külügyminiszter előterjesztésére egyhangúlag szavazta meg a Politbüro.

Noha Csernyenko végnapjaiban még bizonyos intrikák zajlottak a háttérben, de a szovjet viszonyok közepette ez normálisnak is mondható. Gorbacsov azt állítja, hogy 1983-tól titkos adatgyűjtést folytattak ellene, hogy kompromittáló fogást találjanak rajta.¹⁸³ A moszkvai párttitkár Viktor Grisin igyekezett magát Csernyenko jobbkezeként pozicionálni, s ő a jelek szerint készülhetett arra, hogy pártfőtitkár legyen: megtalálták az általa megálmodott Politbüro névsorát, amit akkor állította volna össze, ha pozícióba kerül.¹⁸⁴ Ekkor a Politbüro tagjai voltak Gejdar Alijev (szovjet kormányfőhelyettes), Vitalij Vorotnyikov (orosz kormányfő), Mihail Gorbacsov (a párt titkára), Andrej Gromiko (külügyminiszter), Viktor Grisin (moszkvai pártvezető), Dinmuhammed Kunajev (kazah pártfőtitkár), Grigorij Romanov (leningrádi pártvezető), Mihail Szolomencev (a párt Ellenőrző Bizottságának vezetője), Nyikolaj Tyihonov (szovjet kormányfő), Vlagyimir Scserbickij ukrán pártvezető.

Gorbacsov március 11-én a plénumon tartott beszédében az Andropov és Csernyenko által is szorgalmazott gyorsítás (*uszkorennyije*) programját nevezte irányadónak, ami valamiféle technikai modernizációt jelentett volna. Fontosnak nevezte a *glasznosztjot*, azaz a nyitottságot. Kilátásba helyezte a kapcsolatok javítását Kínával.¹⁸⁵ Lényegében ennek a beszédnek a rövidített változata hangzott el március 13-án, Csernyenko temetésén, de kimaradt belőle a *glasznosztj*, illetve külpolitikai tekintetben nem említett konkrétan egy országot sem.¹⁸⁶

Gorbacsov, a szovjet elit

A Szovjetunióból kiutasított neves orosz filozófus, Alekszandr Zinovjev már az 1970-es években arra a következtetésre jutott, hogy a Szovjetunióra a legnagyobb veszélyt a saját elitje jelenti. A szovjet elit tagjai, akik gyakrabban eljuthattak külföldre, főleg Nyugatra, és alkalmuk volt összehasonlítani a nyugati „fogyasztói civilizációt” a szovjet hiánygazdasággal, kritikusabban viszonyulhattak az otthon fennálló rendszerhez. Leginkább ők lehettek azok, akik „nyugati életre” vágytak, legyen ez az utazás, a korlátlan fogyasztás

182 Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 26–27.

183 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 251.

184 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 32.

185 Речь генерального секретаря ЦК КПСС Михаила Сергеевича Горбачева in: *Правда* 1985. 03. 12.

186 Речь М. С. Горбачева in: *Правда* 1985. 03. 13.

szabadsága, az anyagi javak nyílt demonstrálásának lehetősége, presztízsjellegű áruk beszerzése, meg úgy egyáltalán, minden, ami a nyugati élettel együtt jár, politikai pluralizmus, sajtószabadság – bár ezek a dolgok, meglehet, csak másodlagosak voltak a szovjet elit számára, a lényeg a jólét *érzete*, és nem az instrumentumok, amelyekből ez ered. S mivel a Szovjetunióban a reformok csak felülről kezdődhettek, az országban legális ellenzék nem volt, az elit szerepe kitüntetett volt a készülő változásokban.¹⁸⁷

A szovjet elit tagjai, akik kritikusan viszonyultak a hazai realitáshoz, kénytelenek voltak *elrejtetni* valódi érzelmeiket. A „peresztrojka atyja”, Alekszandr Jakovlev szerint az egész szovjet elit velejéig cinikus volt, ahogy írta, „többek között én is.” Az amerikai republikánusok egyik befolyásos vezetője, Henry Kissinger egy visszaemlékezése szerint, amikor 1989 elején találkozott Gorbacsovval, a szovjet pártfőtitkár azt mondta neki, hogy ő és Eduard Szverdnyakov, a grúz párt vezetője már az 1970-es években úgy gondolkodtak, hogy a kommunista rendszert meg kell változtatni „tetőtől talpig.” A „konzervatívnak” tartott Jegor Ligacsov visszaemlékezéseiben azt írja, hogy a brezsnyevi korszak végén már tisztában volt azzal, hogy az ország zsákutcába jutott.¹⁸⁸ Georgij Sahnazarov, Gorbacsov tanácsadója szerint a szovjet pártfőtitkár egyszer a jelenlétében szidta a kommunistákat (!), akik „tönkretették az országot, a mezőgazdaságot, éhségben tartották az embereket.”¹⁸⁹ Sztanyiszlav Suskevics belorusz vezető is ellenérzésekkel viseltetett a szovjet rendszer iránt: olyan családból származott, melyet repressziók értek (apját Szibériába száműzték).¹⁹⁰

A jelek szerint maga Gorbacsov is „látens ellenzéki” volt, aki évtizedekig úgy élt, hogy titkolta a valódi érzéseit. Gorbacsov (is) olyan családból származott, amely az 1930-as években a repressziók áldozata lett. Gorbacsov a Sztavropoli területen született, 1931-ben, az orosz–ukrán Délen (akkor még sok ukrán lakott az Észak-Kaukázus előterében és a Kubany mentén), orosz–ukrán családból. Mindkét nagyapját – annak ellenére, hogy egyikőjük a szovjet rendszer támogatója volt – elítélték az 1930-as években, az egyiket száműzték Szibériába, a másikat halálra ítélték, de végül megkegyelmeztek neki. A család mezőgazdasággal foglalkozott, a kollektivizáció tragédiája őket is érintette. Egy 2008-as interjúban Gorbacsov azt állította, a nagyszüleitől hallott történetek, a kollektivizáció borzalmai, a repressziók nyomán már kilenc éves korában megismerte a rendszer igazi arcát és az örök nyomot hagyott benne (szülőfaluja, Privolnoje lakosságának mintegy harmada meghalt az éhínség során, az 1930-as évek elején).¹⁹¹ Ezt azt jelenti, hogy már gyerekkorában

187 Зиновьев А. А.: *Русская трагедия* [Moskva, Алгоритм, 2016], 113–114.

188 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Moskva, ЭКСМО, 2010], 15.

189 Островский А. В.: *Кто поставил Горбачева?* [Moskva, ЭКСМО, 2010], 96–97.

190 Шушкевич С. С.: *Моя жизнь, крушение и воскрешение СССР* [Moskva, РОССПЭН, 2012], II. Igaz, szavaiból kikövetkeztethetően a csernobili tragédia jelentett számára fordulópontot, akkor csatlódott a rendszerben és az addig általa tisztelt Gorbacsovban; 1989-ben már ellenzékiként kerül be a szovjet Népi Küldöttek tanácsába. A független Belarusz első vezetőjeként nyugatbarát politikát folytatott, 1994-es távozása után a nyugati világban (USA, Japán, Lengyelország, Litvánia) megbecsült vendég volt.

191 Познер В. В.: *Познер* [2008.12.01. Михаил Горбачёв] <https://www.youtube.com/watch?v=gI8K-3N7Hfs>; Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. I* [Moskva, Новости, 1995], 42.

bizonyos ellenérzésekkel viseltetett a kommunizmus iránt – szinte sorsszerű, hogy egy olyan ember nevéhez kapcsolódik a Szovjetunió felbomlása, aki a kollektivizációt és a sztálini repressziókat megszenvedett családból származik. Gorbacsov nem tudott szabadulni a falu elpusztításának nyomasztó élményétől. 1988 áprilisában egy Politbüro ülésen azt mondta, hogy a szovjet kor összes építkezése a falu erőforrásait kiszipolyozva valósult meg: *„És mire jutottunk? Gorkijtől Novgorodig a teljes Aranygyűrűn a falvak üresek, kihaltak. Mindenki elment. És még csak nem is Gorkijba vagy Novgorodba, hanem Leningrádba vagy a Baltikumba mentek.”*¹⁹² Az ifjú Mihail Szergejevics ilyen teherrel megrakodva került 1950-ben Moszkvába, az ország vezető felsőoktatási intézményére, a Lomonoszov Egyetemre, ahol jogásznak tanult. 1952-ben belépett az SZKP-ba. Az egyetem után visszatért Sztavropolba, pártvonalon dolgozott. 1956-ban, a XX. Kongresszus után ő olvasta fel a helyi párttagoknak Hruscsov személyi kultuszt leleplező „titkos” beszédét, ami szavai szerint inkább ellenérzéseket keltett a hallgatóságban. Annak ellenére, hogy Komszomol-vezető volt, tehát a helyi pártelitbe tartozott, Sztavropolban sokáig egy vízvezeték nélküli kommunális lakásban élt Moszkvában megismert, altaji származású feleségével és kisgyermekükkel.¹⁹³

1966-ban sztavropoli városi párttitkár lett. Szovjet mércével igen fiatalon, 39 évesen, 1970-ben már a Sztavropoli terület párttitkára, vagyis a régió első embere. Gorbacsov zárkózott, már-már szürke életet élt, semmivel nem kompromittálta magát, felesége a helyi főiskolán tanított közgazdaságtant, tíz év alatt két cikket publikált.¹⁹⁴ Gorbacsov 1974-től a szovjet Legfelső Tanács tagja („parlamenti képviselő”). Felemelkedéséhez a Sztavropoli területen pihenni szerető Jurij Andropov támogatása is hozzájárult – 1969 áprilisában ismerkedtek meg. Andropov „vitte fel” Gorbacsovot Moszkvába 1978-ban, s az ő közbenjárásának is köszönhető, hogy felfedezettje az SZKP KB titkára lett, aminek a révén 47 éves korában bekerült a szovjet legfelső elitbe.¹⁹⁵ Roj Medvegyev talán elfogult véleménye szerint a „szürke és jellegtelen sztavropoli pártfunkcionárius”, Gorbacsov felemelkedésének szinte egyetlen oka, hogy a legfelső pártvezetők különösen kedvelték a kaukázusi Minyeralnije Vodi üdülőhelyeit.¹⁹⁶ 1980-tól a Politbüro tagja. Jellemző, és Gorbacsov személyiségének kétarcúságára utal, hogy szavai szerint, miután Moszkvába költöztek, a feleségével a lakásban nem vitattak meg fontos és érzékeny dolgokat, csak az utcán¹⁹⁷ – a lehallgatástól félve.

192 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Moskva, Arpel'-85, 1995], 32.

193 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Moskva, Novosti, 1995], 84., 89.

194 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Moskva, ACT, 2010], 29.

195 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Moskva, ЭКСМО, 2010], 9.

196 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Moskva, ACT, 2010], 30.

197 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Moskva, Novosti, 1995], 265.

Gorbacsov életében először, 35 éves korában az NDK-ban járt külföldön, majd később Csehszlovákiában és Bulgáriában is megfordult, a kapitalista világot pedig először 40 évesen láthatta meg a saját szemével, amikor Olaszországba látogatott.¹⁹⁸

A kihaló és kiöregedő szovjet vezető garnitúrában 1984-ben már nem hivatalos „második ember” volt, bár Ligacsov szerint Csernyenko nem különösképpen kedvelte Gorbacsovot, és amikor például őt bízta meg azzal, hogy vezesse a Politbüro üléseket, ezt csak azért tette, hogy zavarba hozza őt, nem adva időt neki arra, hogy felkészülhessen ezekre az embert próbáló eseményekre.¹⁹⁹ Viszont éppen a Politbüros vitákon nyilvánult meg Gorbacsov intelligenciája, ami messze a többi tag fölé emelte. A szovjet elitbe tartozó Anatolij Csernyajev ezen évekből származó naplóbejegyzéseiben többször is elismeréssel, szinte lelkendezve ír Gorbacsov vitakészségéről, megjelenéséről, amelynek révén kiemelkedett a „gerontokrácia” a többi tagja közül.²⁰⁰ S valóban, a Politbüro ülésein született feljegyzéseket olvasva megdöbbenő a szovjet legfelső vezetés egyes tagjainak merevsége, s az, hogy mennyire nem voltak tisztában se a szovjetunióbeli, se a nyugati élet realitásaival.²⁰¹

Gorbacsov tehát egész életében maszkot hordva viselkedett, soha nem beszélt, beszélhetett őszintén a szándékairól, viszont kijárta az SZKP intrikákkal és csapdákkal teli útvesztőjét. A pártapparatszikokra oly jellemző, folyamatosan ködösítő, sokfenekű beszédmódja egész életében megmaradt. Meglehet viszont, akkor éppen igazat mondott, amikor 2000-ben egy törökországi látogatásán úgy nyilatkozott, hogy egész életében az volt a célja, hogy megsemmisítse a kommunizmust, ezt a kegyetlen diktatúrát.²⁰² Azt hiszem, mégsem lehet „szélhámosnak” nevezni Gorbacsovot, a későbbiek arra mutatnak, hogy valóban meg kívánta reformálni a kommunista rendszert, meg akarta újítani a Szovjetuniót – még ha maga sem tudta, hogyan kellene ezt megvalósítani. Mindenesetre megfontoltan kellett cselekednie, Hruscsov sorsa intő jelként lebeghetett a szeme előtt.

198 Amikor Csehszlovákiában járt 1969-ben (Prága, Brno), a bőrén érezte a csehszlovák dolgozók szovjetekkel szembeni ellenszenvét. Az emberek a köszöntésre nem reagáltak, demonstratív módon ignorálták a szovjeteket. Pozsony tele volt szovjetellenes firkákkal, a pártvezetők nyilvánosan faképnél hagyták őket. 1972-ben Belgiumban járt, ami nem tett rá olyan jó benyomást mint Itália. Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. I* [Moskva, Новости, 1995], 158–159.

199 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Moskva, ЭКСМО, 2010], 30., 49.

200 Черняев А. С.: *Шесть лет с Горбачевым. По дневниковым записям* [Moskva, Прогресс, Культура, 1993], 30.

201 Az 1985. június 29-ei Politbüro ülésen Grisin azt követelte, hogy a párt programjába vegyék vissza a szocializmus és a kapitalizmus harcát a kor irányadó elveként (feladva a „békés egymás mellett élés” gyakorlatát). Szolomencev azt követelte, hogy egy jöttányit se térjenek el a „lenini programtól.” Furcsa, hogy a felkészült és világlátott Gromiko éppen azokkal a szavakkal jellemezte a kapitalista társadalmakat, amik inkább a szocializmusra illettek (militarizmus, „magát kiélt” társadalmi rendszer). Tényleg ne tudta volna, vagy a szovjet külügyminiszter ilyen „diplomatanyleven” próbálta kifejezni gondolatait? Utóbbira utalhat, hogy egy későbbi Politbüro ülésen, 1987 elején éppen ő volt az, aki abszurdnak nevezte a szovjet katonai kiadásokat. Nyíltan kritikusan nyilatkozott Vitalij Vorotnyikov, aki megjegyezte, hogy a kapitalizmus élen jár a szocializmus előtt lakástéren „és más kérdésekben.” *В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.)* [Moskva, Альпина Бизнес Букс, 2006], 15., 121.

202 *Советская Россия* 2000. 08. 19.

Alekszandr Jakovlev elmondása szerint ők maguk is tartottak attól, hogy egyszercsak elcsapják őket és Magadanban kötnek ki egy fogolytáborban.²⁰³

Gorbacsov egyik fontos bizalmasa Alekszandr Jakovlev, aki az SZKP ideológiai osztályát vezette, de korábban kanadai nagykövet és a szovjet elit egyetem, a diplomataképző IMEMO elnöke is volt. Jakovlev szintén a szovjet elit látens ellenzékébe tartozott: saját bevallása szerint évtizedekig úgy élt, hogy igazi (liberális, nyugatos) meggyőződését el kellett rejtienie.²⁰⁴ Ő is olyan paraszti családból származott (Jaroszlavl megye), melyet a repressziók is sújtottak. 1944 óta párttag.²⁰⁵ 1958–1959-ben részt vett az első amerikai–szovjet diákcseraprogramban, és New Yorkban, a Columbia Egyetemen tanulhatott. Későbbi állítása szerint lélekben már ekkor szakított a marxizmus-leninizmussal, melyet „emberevő ideológiának” tartott.²⁰⁶

Jakovlev már a szovjet korszakban is olyan megnyilatkozásokat tett, melyek inkább „liberális” jellegűek voltak, amennyiben elvetette – már-már az antipatriotizmus penge-élén táncolva – az orosz nacionalizmust. 1972-ben jelent meg a *Lityerturnaja Gazetában* „Az antihistorizmusról” című cikke, amelyben veszélyesnek nevezte az orosz nemzeti érzés növekedését.²⁰⁷ Jakovlev gyanús alaknak számított a „népi-patrióta” táborban, Vlagyimir Krjucskov KGB-igazgató egyenesen arra utal, hogy az amerikai hírszerzés embere lett volna, állítása szerint a KGB 1989-ben „nyugtalanító információkat” kapott Jakovlev és a CIA állítólagos kapcsolatairól, amik még Jakovlev amerikai ösztöndíjas időszakában kezdődtek volna.²⁰⁸ Jegor Ligacsov a visszaemlékezéseiben lényegében Jakovlevet teszi meg a Szovjetunió felbomlásának első számú felelőseként, afféle ördögi, ravasz figuraként ábrázolva.²⁰⁹

Amikor Gorbacsov a Szovjetunió élére került, nem volt kész reformterve arra vonatkozóan, hogy mit kellene tenni. 1985 áprilisában még arról beszélt, hogy „tartani kell a stratégiai irányvonalat”, sőt, „konzervativizmusnak” is tetszhetett, hogy 1985. május 9-én a Győzelem napi ünnepségen hosszú idő után először ő volt az első szovjet vezető, aki Sztálin nevét is említette a győzelem kovácsai között.²¹⁰

Arról a közvélemény egyelőre még nem tudott, hogy 1985 tavaszától érdemi munka kezdődött a szovjet legfelső vezetésben egy új reformkoncepció kidolgozására. Ezt a folyamatot Alekszandr Jakovlev vezetése alatt koordinálták.

203 Szilágyi Á.: *Borisz Sztár és a sztárevicsek. Raszputyintól Putyinig* [Helikon], 158–161.; Яковлев А. Н.: Нам было не до Европы in: *Коммерсант-Власть* 2005. 02. 28

204 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 24.

205 Яковлев А. Н.: *Сумерки. Размышления о судьбе России* [Москва, Материк, 2003], 266–267.

206 Яковлев А. Н.: *Большевизм – социальная болезнь XX века* in: *Черная книга коммунизма. Преступления. Террор. Репрессии* [Москва, Три века истории, 2001], 13.; Яковлев А. Н.: *Сумерки. Размышления о судьбе России* [Москва, Материк, 2003], 41.

207 Яковлев А. Н.: *Против антиисторизма* in: *Литературная газета* 1972. II. 15.

208 Крючков В. А.: *Личное дело* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм-Книга, 2003], 327–328.

209 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Москва, ЭКСМО, 2010]

210 Чазов Е. И.: *Рок* [Москва, ГЭОТАР-МЕД, 2001], 145.; Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 9–11.

Jakovlev már 1985 tavaszán prezentált egy tervet, ami nem pusztán kiigazításnak tekinthető, hanem a rendszer felszámolására irányuló intézkedéstervnek, amely magában foglalta volna a többpártrendszer, és ami a legfontosabb, a földmagántulajdon intézményének bevezetését, farmergazdaságok kialakítását.²¹¹ Ezek a merész tervek ugyan nem valósultak meg, de jelzik, hogy a szovjet vezetés asztalára olyan dokumentumok kerültek, melyek már a rendszer keretein túlnyúló megoldási javaslatokat tartalmaztak.

Gorbacsovnak, hogy a jövőbeli reformokat le tudja bonyolítani, biztos politikai háterszágra volt szüksége. Ezért már 1985 áprilisában személycserét hajtott végre a Politbűróban, hogy a maga javára billentse az erőviszonyokat. A korábban tíz tagú Politbűrót 13 főre növelték, bevásárolva Ligacsovot (aki nyárra a párt második titkára lett, a hierarchiában lényegében a második ember); Rizskov miniszterelnököt; a KGB elnökét, Viktor Csebrikovot (aki szintén ukrán volt, és Fjodorcsukot követte a titkosszolgálatok élén). Májusban távozott a leningrádi párt éléről a szóbeszéd (irányított suttogó propaganda által gerjesztve terjesztett pletykák?) szerint iszákos G. V. Romanov.²¹² A külügy élére az ezen tisztséget 1957 óta elfoglaló belorusz Andrej Gromiko helyére a grúz Eduard Sevardnadze került (Jakovlevhez hasonlóan szintén, saját bevallása szerint már az 1970-es évek végétől „látens ellenzéki”).²¹³

A gorbacsovi új hullám sodorta az Urálból Moszkvába 1985 végén Borisz Jelcin szverdlovski pártvezetőt. 1986 elejéig több mint 60 terület vezetősége cserélődött le.

Mélyreható kádercsere történt, főleg Oroszországban, ahol a megyei/köztársasági/területi szintű vezetők fele megújult másfél év alatt. Ehhez képest a nyugati részeken (Baltikum, Ukrajna) alig történt változás.

Ha tagköztársasági szinten nézzük ugyanezt, akkor azt látjuk, hogy Gorbacsov főleg Közép-Ázsiában igyekezett újítást hozni.

Oroszországban lecserélték a pártvezetők felét egy fiatalabb, „racionálisabb”, technokrata generációra.²¹⁴ Az újonnan kinevezett vezetők alkalmasint hatalmas lendülettel láttak munkához. A moszkvai pártfőtitkárnak megtett Borisz Jelcin például tömeges „tisztoztatást” hajtott végre, gyakorlatilag az összes kerületi pártvezető leváltásra került.²¹⁵

Gorbacsov stílusában is teljesen újat képviselt. Nemcsak azért, mert fiatalnak számított a maga 54 évével, de elementáris erővel hatott, hogy „papír nélkül beszélt”, szakítva a korábbi szovjet hatalmi reprezentáció szigorúan merev szertartásrendjével. Talán még ennél is meghökkentőbb volt, hogy „kiment a nép közé”, közvetlen találkozásokat folytatott járókelőkkel, egyszerű emberekkel. A gorbacsovi új idők emblematikus

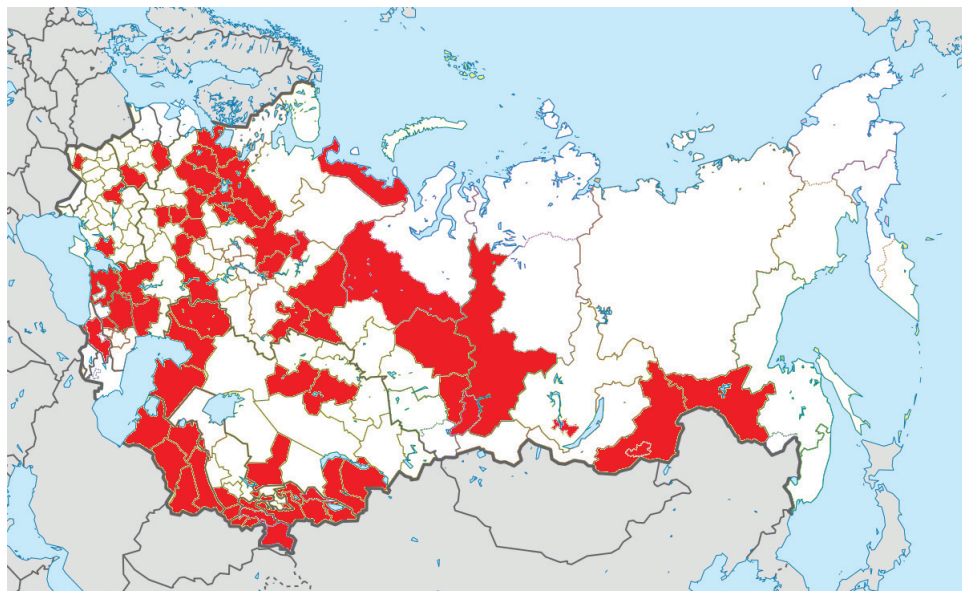
211 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 13.

212 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 22.

213 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 25.

214 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 58–59.

215 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 61.



A vörössel jelzett területeken 1985 márciusa és 1986 vége között lecserélték az első titkárokat.

A térképet szerkesztette Gyóni Gábor



1985 márciusa és 1986 vége között a kazah, türkmén, kirgiz, tádzsik és grúz köztársasági pártfőtitkárokat cserélték le. A térképet szerkesztette Gyóni Gábor



Az emblematicussá vált jelenet. Gorbacsov spontán beszélgetése járókelőkkel Leningrádban 1985 tavaszán. Forrás: foto-history.livejournal.com

eseményévé vált, amikor 1985 tavaszán Leningrádban az utcán sétálva szóba elegyedett járókelőkkel, s megkérdezte az őket körbeálló embereket, mit szeretnének. Egy nő azt felelte, szeretné, ha a hatalom közelebb lenne az emberekhez, mire Gorbacsov úgy válaszolt: dehát ennél már nem is lehetne közelebb, amire kitörő nevetés volt a reakció a körbenállók részéről.

Az is az új vezető imázsának része volt, hogy – példa nélkül álló módon a szovjet korszakban – megmutatta a feleségét, Raiszát, aki sok helyre elkísérte, és nemcsak passzív kellékként volt jelen, hanem aktívan részt vett a különböző eseményeken. Ez a „felvilágosult”, vagy inkább „nyugatos” – hiszen a nyugati, elsősorban amerikai politikai kultúrában megszokott, hogy a politikusok egész családjukat „közzszemlére teszik” – viselkedés a Szovjetunióban, Oroszországban nem feltétlen keltett szimpátiát. Az orosz politikai kultúrában ugyanis inkább az az elvárás, hogy a vezető személyiség ne rakja ki a nyilvánosság elé magánéletét, s az sem tetszett sokaknak, hogy Raisza Makszimovna túl aktívan exponálja magát a politikai nyilvánosságban. Az új stílus persze nem feltétlen változtatta meg a korábbi évtizedekben kialakult *irányítási* gyakorlatot. Csernyajev, Gorbacsov tanácsadója szerint jelentéktelen operatív ügyeket – melyeket 20 perc alatt le lehetett volna zárni – 6 órás maratoni tanácskozásokon vitattak meg, még a végórákban is.²¹⁶

216 Черняев А. С.: 1991 год. Дневник помощника президента СССР [Москва, Терра, 1997], 58.

A Gorbacsov-jelenséget kezdetben üdvözlte a szovjet társadalom. A nagy optimizmusról, jövőbe vetett hitről tesz tanúbizonyságot, hogy az első gorbacsovi években valóságos „baby-bumm” zajlott a Szovjetunióban: 1980-ban 4,85 millió gyerek született az országban, 1985-ben már 5,38 millió.²¹⁷

A szövetségesek feladása, új külpolitikai gondolkodás

„1984. augusztus 22. Csernyenko, Usztyinov, Gorbacsov, Ruszakov beszélgetésének leírata Honeckerrel, Hagerrel, Milkével, akik titokban látogattak el hozzánk, hogy megbeszéljünk Honecker közelgő bonni látogatását. Egy kis baleset: a németek túl korán gondolták azt magukról, hogy partnerek, és nem vazallusok.” (Anatolij Csernyajev)²¹⁸

Gorbacsov első külföldi látogatása főtitkárként Lengyelország fővárosába vezetett, ahol húsz évre meghosszabbították a Varsói Szerződést (1985. április 26.). Gorbacsov első hivatalos felszólalásaiban szovjet vezetőként többször is hangsúlyozta a Varsói Szerződés fontosságát, a szovjet szövetségi rendszer megerősítésének vágyát. Ennek ellenére a háttérben a gorbacsovi szovjet vezetés a jelek szerint már ekkor megfontolta, hogy enyhíti azokat a terheket, melyeket a szövetséges országok eltartása ró Moszkvára.

A gorbacsovi kezdet huszadik évfordulóján, 2005-ben Alekszandr Jakovlev egy interjúból arról beszélt, hogy 1985-ben felkereste a kelet-európai szocialista országokat, és tudatta a helyi vezetőségekkel, hogy a Szovjetunió nem szól bele abba, hogyan alakítják politikájukat, ami lényegében a Brezsnjev-doktrína felmondását jelentette, és azt, hogy tágabbra nyílt a manőverezési lehetőség ezen országok előtt. Jakovlev szavai szerint a csehek és a magyarok tudomásul vették a helyzetet, a bolgárok és a keletnémetek viszont kevésbé szívesen szembesültek az új valósággal. A keményvonalas vezetők árulásnak vélték, hogy Moszkva kevesebb felelősséget vállal, – Nicolae Ceaușescu román elnök 1987-ben nyíltan meg is mondta Gorbacsovnak, hogy véleménye szerint a Szovjetunió elárulta a szövetségeseit. (Jakovlev arra is utal a 2005-ös interjúból, hogy a bolgár pártvezetők egy része Moszkva támogatásával akarta megpuccsolni Todor Zsivkovot, de a Kreml elállt az ajánlattól. A román katonai vezetők részéről is, Militaru tábornoktól kiindulva, érkeztek jelzések, miszerint a román katonai és diplomáciai elit segítséget kér Ceaușescu elmozdításához, Moszkva azonban nem reagált a puhatolózásra.)²¹⁹ Jakovlev szavait meg-

217 *Народное хозяйство СССР в 1990 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1991], 278.

218 Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 39.

219 Яковлев А. Н.: Нам было не до Европы in: *Коммерсант-Власть* 2005. 02. 28; Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 381.

erősítik Eduard Sevardnadze utólagos beszámolóit, miszerint már 1986-ban komolyan folyt a gondolkodás a lehetséges német újraegyesítésről, azaz az NDK feladásáról.²²⁰

Jakovlev útja után indulhatott meg az óvatos gondolkodás némely szocialista országokban arról, hogy esetleg akár lehetne is bővíteni a politikai játékkeret. Magyarországon legalábbis ez sejthető. Hazánkban éppen 1985 tavaszától, nyarától aktivizálódott az ellenzék (monori találkozó – június, szarvasi diáktábor – augusztus), feltehetően titkosszolgálati támogatással, vagy egyenesen titkosszolgálati háttérjátmasként megkezdődött egy potenciális – és kontrollált – ellenzék felépítése.²²¹

Az 1980-as években súlyos teherként nehezedett a Szovjetunióra az afganisztáni háború. A teherétel nemcsak katonai, de diplomáciai jellegű is volt, és Moszkvát valószínűleg „falhoz szorította.”

A Szovjetunió és Afganisztán kapcsolatai hagyományosan jók voltak az 1920-as évek elejétől. Afganisztánban az 1960-as évek óta viszonylag jelentős kommunista párt tevékenkedett (Afganisztán Népi-Demokratikus Pártja, ANDP). 1973-ban megbukott az afgán monarchia, ám a helyébe lépő Muhammed Daud világi-republikánus-pastu nacionalista rendszerét is 1978-ban puccs döntötte meg. Az ún. áprilisi forradalmat ANDP-párti katonatisztek hajtották végre (érdekes, hogy az ANDP tagjainak jelentős része, mintegy harmada katonatiszt volt). Daudot meggyilkolták, a kommunista Nur Muhammed Taraki vezetésével szovjet típusú rendszer kiépítése kezdődött. Ez hangsúlyozottan világi volt, fontosnak tartotta a női emancipációt, az írástudatlanság megszüntetését. Ugyanakkor az ANDP-n belül is két irányzat létezett, a radikálisabb Halkh (’Nép’), és a mérsékeltebb Parcsam (’Zászló’). A két tábor között az áprilisi forradalom után különböző leszámolások kezdődtek, miközben magában az országon belül is jelentős ellenérzések kísérték a radikális modernizációs programot – elsősorban vidéken. A kabuli kormánynak tehát egyszerre több fronton kellett harcot vívnia, ami erejét meghaladó vállalkozás volt. Tarakiék már 1979 tavaszán kezdeményezték szovjet csapatok bevonását Afganisztánba, de akkor még a moszkvai vezetés ellen tudott állni a kísértésnek. 1979 szeptemberében Hafizullah Amin puccsal megdöntötte Taraki uralmát. Moszkvát rendkívüli módon nyugtalanították ezek a fejlemények, mert a tanulmányait az USA-ban végzett Amint CIA-ügynöknek tartották, és az általa vezetett radikálisabb irányvonal inkább „kínai” volt. Moszkvai szempontból reális veszély volt, hogy Afganisztán Amin irányítása alatt kellemetlen fordulatot vesz. Ez váltotta ki a szovjet intervenciót 1979 decemberében. A kabuli elnöki palotát elfoglaló szovjet különleges egységek megölték Amint, és Moszkva a mérsékeltebb Parcsam irányvonal vezetőjét, Babrak Karmalt helyezte Afganisztán (vagyis az ANDP) élére. Karmal irányvonala kevésbé volt radikális, nemzeti egységet hirdetett, gesztusokat tett az iszlám felé, de a polgárháborús helyzet nem szűnt meg, és a Szovjetunióval ellenérdekelte hatalmak (az USA, Egyesült Királyság, Szaúd-Arábia, Pakisztán, Kína) is beavatkoztak különböző,

220 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 96–97.

221 Pozsgay I.: *Koronatanú és tettestárs* [Budapest, Korona Kiadó, 1998], 73., 78.

titkosszolgálati, diplomáciai, katonai, gazdasági módszerekkel, és erőteljes szovjetellenes propagandatevékenységet folytatva.²²²

A szovjet csapatok beavatkozása ellenére a kabuli kormánynak nem sikerült érvényesíteni akarát Afganisztán teljes területén. A sikertelen háború aláásta a szovjet hadsereg presztízsét. Súlylódásokat okozott az afgán és a szovjet vezetők között, hogy a kabuli vezetők a szovjeteket igyekeztek kiküldeni a „legforróbb” helyekre.

Az afganisztáni szovjet beavatkozás éles nemzetközi ellenreakciót váltott ki, véget vetve az 1970-es éveket meghatározó „békés egymás mellett élés”, détente/razjodka korszakának. Új, eszkalációs szakasz kezdődött a hidegháború történetében („kis hidegháború”). Ennek talán leglátványosabb eleme a moszkvai olimpia amerikai, részleges nyugati bojkottja volt 1980-ban, amire az afganisztáni intervenció szolgáltatott ürügyet. A nyugati országokban hatalmas szovjet- és oroszellenes propagandatevékenység övezte az afganisztáni háborút, ami a talán leginkább befolyásoló erővel bíró blockbuster filmek szintjén is megjelent (James Bond, Rambo III).

Az afganisztáni szovjet beavatkozást nemcsak a nyugati államok ítélték el, de Moszkva szövetségesei sem támogatták, Románia és Jugoszlávia pedig nyíltan felszólaltak ellene. Súlyos következmény volt, hogy a Szovjetunió defenzívába került az iszlám világban. Míg a korábbi közel-keleti háborúkban Moszkva az arab országok támogatója volt, most egy iszlámmellenes kommunista rezsim védelmezőjeként tüntették fel. Moszkva kénytelen volt gesztusokat gyakorolni az iszlám felé, ennek viszont az is következménye lett, hogy akaratlanul is hozzájárult az 1980-as évek iszlám újjászületéséhez – magában a Szovjetunió belül is, elsősorban az Afganisztánnal szomszédos közép-ázsiai köztársaságokban.

A szovjet vezetés tehát az 1980-as években külpolitikai értelemben defenzívába kényszerült, és kénytelen volt nyitni a nyugati partnerek, elsősorban az Egyesült Államok felé. Mint láttuk, erre vonatkozóan az első apró lépések már Csernyenko rövid pártfőtitkársága alatt megtörténtek, de Gorbacsovra hárult a feladat, hogy végigvigye ezt a folyamatot.

1985 novemberében a semleges Svájcban, Genfben találkozott egymással Ronald Reagan amerikai elnök és Gorbacsov. Ekkor már több mint hat év telt el a legutolsó szovjet–amerikai csúcstalálkozó óta, amikor is 1979-ben Bécsben Jimmy Carter és Leonid Brezsnyev rázott kezet egymással. A találkozó önmagáért volt fontos, előzetesen semmilyen dokumentum aláírását nem tervezték.

Genfben az amerikai és szovjet vezetők deklarálták, hogy a nukleáris háború járhatatlan út, és megállapodtak, hogy intenzifikálják a kapcsolatokat. 1985 szilveszterkor a két vezető kölcsönösen köszöntötte a másik ország népét, persze azért finoman odapörkölve a másiknak (Gorbacsov a beszédében azt mondta, hogy csökkenteni kell a katonai kiadásokat, Reagan pedig hangsúlyozta, hogy az amerikai demokrácia az emberi jogok tiszteletben tartásán alapszik).²²³

222 Andor L.: *Amerika évszázada* [Aula, 2002], 262–263.

223 Новогодние обращения М. С. Горбачева и Р. Рейгана in: *Правда* 1986. 01. 02.

Ekkor már offenzív módon beszélhetett az amerikai vezetés a szovjetekkel. A Reagan-adminisztráció egyrészt a lengyel Szolidaritás-mozgalom erejéből (illetve Lengyelország kritikussá vált eladósodásából), másrészt az 1980-as évek elején hirtelen megnövekvő szovjet aranyeladásokból (1980: 90 tonna, 1981-ben már 241 tonna aranyat adtak el, hogy valutára váltsák) következtetett arra, hogy a szovjet vezetés súlyos válság elé néz. Az 1980-as évek elején komoly adósságválságba került Lengyelország, Magyarország, Románia, s a nyugati hitelezők részben amerikai nyomásra nem adtak engedményeket ezeknek az országoknak (illetve a nyugati segítség ára az lett volna, hogy reális politikai és gazdasági változások történjenek), Moszkvának tehát még nagyobb terhet jelentett a szövetséges országok kisegítése. Eközben az amerikai adminisztráció Szaúd-Arábiával együttműködve sikeresen dolgozott azon, hogy lenyomja az olaj árát. Nemcsak azért, mert ezzel sarokba szorították a petrodollároktól függővé vált szovjet gazdaságot, hanem azért is, mert az alacsony olajár kedvezővé vált az akkor már olajimportőr Államok számára (ahogy az egyik republikánus csúcavezető, Caspar Weinberger védelmi miniszter fogalmazott, az alacsony olajár felért egy jelentős adócsökkentéssel).²²⁴

A szovjet gazdaság siralmas helyzetét főtitkárként Gorbacsov is átlátta. 1986 augusztusában egy Politbüro ülésen arra panaszkodott, hogy a szovjet gazdaság „lényegében a rabmunkára silányult”, nyersanyagot ad el és késztermékeket vásárol. Még Bulgária is késztermékeket akar eladni a szovjet piacon, az olajár esése miatt kieső jövedelmek okán pedig, mivel „mással nem tudunk kereskedni”, Moszkva hitelfelvételre kényszerül, mert másként nem tudja betömni a tátongó pénzügyi lukakat.²²⁵

Ami Afganisztánt illeti, 1984-ben a szovjetek nagy offenzívát folytattak, ami aggodalommal töltötte el az amerikaiakat, úgy tűnt, a nagy ellenfél akár meg is nyerheti a háborút: intenzívebben használták a légierőt, bevetettek elit deszantos egységeket, fokozódott a lakosság menekülése (kiűzése) Pakisztánba, ami szűkítette a mudzsahedek táborát. Az Egyesült Államokkal szorosan együttműködő pakisztáni vezetés is ekkor úgy értékelte, hogy a modzsahedek a vereség szélén állnak, és Amerikát is fokozottabb beavatkozásra készítette a látszólag küszöbön álló szovjet győzelem.²²⁶ Az amerikai fegyverszállítások megnöttek, a felkelők amerikai hírszerzési-felderítési adatokat és képzést kaptak a pakisztáni titkosszolgálaton, az ISI-n keresztül, s a szovjet offenzíva, melynek célja az afgán-pakisztáni határ teljes kontroll alá vonása lett volna, végül kudarcot vallott. 1985-ben fordult a hadiszerencse, és már az afganisztáni ellenállók mentek át offenzívába. Sikeres rajtaütéseket hajtottak végre, folyamatosan tűz alatt tartották a kandahári repülőteret, a szovjet utánpótlási vonalakat támadták.²²⁷

224 Швейцер П.: *Тайная стратегия развала СССР* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010], 125–126., 152–153., 241–242.

225 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 73.

226 Швейцер П.: *Тайная стратегия развала СССР* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010], 342., 353.

227 Швейцер П.: *Тайная стратегия развала СССР* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010], 414.

1985 októberében Gorbacsov Babrak Karmal tudomására hozta, hogy a Szovjetunió számára vállalhatatlan az eddigi katonai szerepvállalás, s hogy naponta tíz szovjet katona esik el. Gorbacsov közölte, hogy 1986-tól csak technikai támogatást adnak a kabuli kormánynak, mondván, „védjük meg saját maguk a saját forradalmukat.” Karmal szovjet szokás szerint fejmosást is kapott, Gorbacsov arra szólította fel, hogy a rezsím bővítse szociális bázisát, vonják be az ellenzékiet is a hatalomba, vallási téren legyenek türelmek, állítsák helyre a kiskereskedelmet, növeljék a fizetéseket.²²⁸ Ez a beszélgetés nemcsak azt jelezte, hogy Moszkva számára egyre súlyosabb terhet jelentett az afgán háború, de Kabulnak is jó lecke lehetett a moszkvai szövetséges megbízhatóságáról. Karmalt 1986 májusában leváltották. Mohammad Nadzsibullah, az afgán titkosszolgálat vezetője lett az ANDP főtitkára. 1986 novemberében már csak arra szorítkozott a szovjet stratégia, mint ezt Gorbacsov kifejtette ekkor egy Politbüro-ülésem, hogy a főváros Kabulban a Moszkva-barát rezsím megmaradjon, a szovjet csapatok pedig a lehető leghamarabb távozzanak Afganisztánból. Azzal, hogy a saját szövetségesét lényegében cserben hagyta, nem járt jól Moszkva, hiszen elbizonytalanította azokat, akik Afganisztánban a kommunista rezsím valós vagy potenciális hívei voltak – maga Gorbacsov jegyezte meg, hogy „*Kabulban pánik tört ki, miután híre ment, hogy kivonulni készülünk.*” A hatás, amit elértek, épp az ellenkezője volt, ami motiválta az intézkedés meghozatalát: még nagyobb teher hárult a szovjet hadseregére, amely méginkább magára maradt. Ráadásul 1986 decemberében az afgán mudzsahedek már a Szovjetunió, a Tádzsik SzSzK területére is betörték.²²⁹

A Szovjetunió más országok tekintetében is igyekezett visszafogni támogatását. 1986 májusában Gorbacsov Líbia támogatása kapcsán fejezte ki ellenérzéseit, mondván, a Moszkvának nincs is igazából szüksége erre az észak-afrikai országra, arra aztán meg végképp nem, hogy Líbia miatt törjön ki a harmadik világháború (a Kadhafi-rezsím azután várt fokozottabb támogatást Moszkvától, hogy 1986 áprilisában az amerikai légierő csapást mért Tripolira és Bengázira, miután az USA Líbiát tette felelőssé egy nyugat-berlini diszkóban április elején bekövetkezett robbantás miatt, melynek során amerikai katonák haltak meg).²³⁰

Az amerikai-szovjet közvetlen dialógus 1986-ban egy NATO-tagállamban, Izlandon folytatódott. A reykjavíki találkozó szovjet kezdeményezésre jött létre, 1986 októberében. A Politbüro ülések ismert kivonatai alapján úgy tűnik, Gorbacsov nem bízott Reaganban ekkor még (érdekes, hogy Gorbacsov legfőbb informátora Reaganról Pierre Trudeau kanadai miniszterelnök volt, aki szerint a republikánus elnök „meghatározott erők által fizetett és pozícióba rakott” figura). Maga a találkozó ténye a szovjet félnek volt kedvező,

228 Черняев А. С. *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 64–65.

229 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 105.; Швейцер П.: *Тайная стратегия развала СССР* [Москва, ЭКСМО, Алгоритм, 2010], 447.

230 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 43.

mint erre Gorbacsov is felhívta a figyelmet, kimozdította a holtpontról a szovjet külpolitikát és demonstrálta az új irányvonalat.²³¹ A tanácskozás témája a nukleáris fegyverzet radikális csökkentése, és a világűr tervezett fegyvermentessége volt. A találkozó végén a felek nem írtak alá semmilyen dokumentumot, talán ezért is lehet az, hogy sok szóbeszéd övezi ezen találkozó ügymond, „valódi” célját. Karl Kortelainen generális, az észti KGB vezetője szerint már ekkor szóba került a Baltikum kérdése, és a szovjet pártfőtitkár állítólag azt ígérte, hogy nem fog akadályokat gördíteni az esetleges balti függetlenség elé (mint ismert, az USA nem ismerte el 1940 után a balti országok szovjet bekebelezését).²³²

Alekszandr Jakovlev szerint a reykjavíki találkozón abban állapodott meg szóban Gorbacsov és Reagan, hogy a NATO-t és a Varsói Szerződést politikai szervezetekké alakítják át, de ezt írásban nem rögzítették, és Jakovlev szerint „az amerikaiak becsaptak minket.”²³³ George Schultz amerikai külügyminiszter szerint az amerikai vezetés meg volt döbbenve attól, hogy Gorbacsov milyen nagy engedményekre lett volna kész viszonzás nélkül.²³⁴

1986. november 10-én Moszkvában, a szocialista országok vezetőinek találkozásán Gorbacsov azt közölte, hogy új alapokra helyezik a „testvéri országok” viszonyát, ennek lényege pedig az „önállóság.” (*Vszjo na osznove szamosztojatjelnosztji* – Gorbacsov szavaival). Gorbacsov azt mondta, a szocialista országoknak bizonyítaniuk kell, hogy jobb körülményeket tudnak teremteni, mint a kapitalista riválisok, s ha ezt nem tudják megtenni, akkor fel kell készülniük a következményekre. A szovjet pártfőtitkár bizonyos kritikával is illette a megelőző évtizedek politikáját szovjet kelet-európai relációban. Az új szovjet megközelítés ellen csak Ceaușescu román elnök emelte fel a szavát: ő úgy vélte, nincs szükség gyökeres változásokra, s Romániában amúgy is megtörtént már a „pereszt-rojka” (vagyis a szükséges átállás).

Gorbacsov nem kedvelte Ceaușescut, személyes értékelése mindig negatív volt róla, felfuvalkodott, hisztériás, s nem túl okos embernek tartotta. Ennek fényében roppant érdekes az is, ahogy Gorbacsov a Politbüro előtt Kádár János magyar pártfőtitkárt értékelte: „Bölcs és rugalmas politikus. Feltétlenül mellettünk áll. Am nem nagyon tudja, milyen jövő vár rá az országában. Nem aggódik. Mondom neki – az USA azt ajánlja önöknek, szakítsanak a Szovjetunióval, és akkor mentőövet nyújtanak! **Arra utaltam neki, elég volt egyszerre két széken üldögelni.** [kiemelés tőlem Gy. G.] Értékelése a gazdaság helyzetéről egybeesik a miénkkel.” Gorbacsov elmondása szerint az új szovjet politika támogatásra lelt Bulgária és Csehszlovákia részéről.²³⁵

231 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Чернышева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 79., 82.; Шеварднадзе Э. А.: *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания* [Москва, Европа, 2009], 88.

232 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 97–98.

233 Яковлев А. Н.: Нам было не до Европы in: *Коммерсант-Власть* 2005. 02. 28.

234 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 226.

235 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 96.; В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Чернышева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 45., 103.

Figyelemre méltó, hogy a novemberi találkozót megelőzően, október végén Nyikolaj Rizskov szovjet kormányfő arra panaszkodott, hogy Kubát, Vietnámot, „és másokat” a Szovjetunió tartja el. Magyarország, Lengyelország adósságválságba süllyedt, „Bulgáriát mi mentettük meg” – panaszkodott. És közben ezek az országok „Nyugatra akarnak menni – bele a csapdába”, a Szovjetunióval viszont nem akarnak még szorosabb együttműködést.

Ezen megnyilatkozások alapján az a benyomásunk keletkezik, hogy Moszkva tehát 1985 körül úgy értékelte: a kelet-európai szövetséges országok „hálátlanok” és önzők, a nyugati piacokra akarnak betörni úgy, hogy a Szovjetuniótól kapják szinte ingyen a nyersanyagokat, szenet, olajat, fémeket és nem utolsósorban piacot.²³⁶ 1987 januárban Gorbacsov megerősítette: a kelet-európai államok vezetőinek maguknak kell vállalniuk a felelősséget azért, ami náluk történik, a Szovjetunió számára pedig előnyös lenne piaci alapokra helyezni a gazdasági kapcsolatrendszerét, tehát hogy ezek az országok valutában piaci árat fizessenek a szovjet nyersanyagokért.²³⁷

Ez azt jelentette, hogy alapvető átgondolásra került a Szovjetunió és a kelet-európai szocialista országok kapcsolatrendszere: Moszkva lemondott az ún. „Brezsnyev-doktrínáról”, tehát arról, hogy akár erőszakos úton beavatkozva „megvédi a szocializmust” a kelet-európai országokban, cserébe viszont afelé történt elmozdulás, hogy kommersziális alapokra helyezték a Szovjetunió és szövetségesei kapcsolatrendszerét. A „birodalom” eltartása túl nagy terheket rótt Moszkvára, amely „koloncként” kezdett tekinteni ezekre az országokra.

1985 végén megjelent az Európa Ház gondolata is a szovjet kommunikációban, vagyis hogy az Atlanti-óceántól a szibériai Távols-Keletig, Lisszabontól Vlagyivosztokig terjedő térség a közös európai otthona lenne az itt élő népeknek – több van, ami összeköti ezeket a népeket és területeket, mint ami elválasztja őket. Az európai megosztottság helyett a tágan vett Európa egysége mellett foglalt állást.²³⁸

Afganisztán déli részéről 1987 végén megkezdődött a szovjet csapatkivonás. Ezzel Moszkva feladta azon törekvéseit, hogy kontroll alá vegye az Afganisztán és Pakisztán közötti határvidéket. E folyamat logikus betetőzése volt 1989 februárig a szovjet csapatok teljes kivonulása az országból, amire Moszkva 1988 áprilisában a genfi afgán-pakisztáni megállapodás keretében vállalt garanciát.

A fentiek fényében vitatkoznánk azzal a kijelentéssel, miszerint Gorbacsovnek semmilyen külpolitikai koncepciója nem lett volna, s nyugati útjai, találkozási jelentős része csak azt a célt szolgálta volna, hogy elégedetten sütkérezzen a nyugati média dicséretében.²³⁹ Első, de fontos lépésben átgondolásra került a Szovjetunió kapcsolatrendszere a szövetséges államokkal, melyekre Moszkva egyre inkább és egyre nehezebb teherként gondolt. Elkerülhetetlennek tűnt, hogy Moszkva feladja a korábbi szoros katonai-adminisztratív

236 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Moszkva, Альпина Бизнес Букс, 2006], 89.

237 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Moszkva, Альпина Бизнес Букс, 2006], 136.

238 Правда 1985. II. 13.

239 Медведев Р. А.: Советский Союз. Последние годы жизни [Moszkva, АСТ, 2010], 224., 229.

kontrolljának legalább egy részét, ami Afganisztán esetében meg is valósult. A szovjet vezetés a veszteségek kompenzálása céljából is leszerelési és békeoffenzívába kezdett, ami azt feltételezte volna, hogy a feladandó területekre ne nyomuljon be ellenérdekelt hatalom.

A megbékélés irányába mutató lépés volt, hogy a Szovjetunió 1985. augusztus 6-ától egyoldalúan felfüggesztette a kísérleti atomrobbantásokat. Az 1986-os, XXVII. pártkongresszuson Gorbacsov a beszédét békeiniciatívával kezdte.²⁴⁰ 1988 végén, az ENSZ-ben tartott beszédében bejelentette, hogy a Szovjetunió 500 ezer fővel leszereli hadseregét és egyoldalúan hat páncélosadosztályt kivon Kelet-Európából. Mindez ténylegesen csökkentette az 1980-as évek elejének fagyos, „kis hidegháborús” hangulatát, de az őszinte békevágy mellett hideg geopolitikai számítás is volt benne.

²⁴⁰ Горбачев М. С.: *Избранные речи и статьи* Т. 3. [Москва, Издательство политической литературы, 1987], 183.

III. A peresztrojka

A sorsfordító 1986-os év

Az előző fejezetben láttuk, hogy az 1986-os év sorsfordító volt a Szovjetunió és a szövetséges országok kapcsolatában. De magában a Szovjetunióon belül is ez az év döntőnek bizonyult. Olyan változások indultak meg, melyek *visszafordíthatatlanná* tették a további átalakításokat. Ismert orosz kifejezés a *tocska nyevozvata*, az a pont, amelynek meghaladása után már nem lehet visszatérni az előző állapothoz. A Szovjetunióban 1986 volt a *tocska nyevozvata*.

Az 1985-ös év még inkább csak reményt keltett és külsődleges újdonságokat hozott a pártfőtitkár „fiatalságával”, új stílusával. 1985 áprilisában az SZKP plénümán stratégiai célként fogalmazták meg a „gyorsítás” (*uszkokrenyje*) programját, de ez a terminus már korábban is használatos volt.²⁴¹ Inkább csak utólagos optikai csalódás, hogy forradalmi-nak tűnhet Gorbacsov „gyorsításról” szóló beszéde. Ahogy Roj Medvegyev felhívja erre a figyelmet, az összes szovjet pártfőtitkár Sztálintól Andropovig valamilyen újítással, reformmal, korrekcióval kezdte csúcavezetői tevékenységét. Sztálin azzal, hogy elutasította a repressziókat; Hruscsov mezőgazdasági terveivel és a személyi kultusz „leleplezésével”; Brezsnyev a voluntarizmus elítélésével; s Gorbacsov kezdeti fellépése is ezt az „algoritmust” követte.²⁴²

Ráadásul az új főtitkár lendületes bemutatkozásának akár konzervatív olvasata is lehetett. Egyik első nagy hivatalos szereplése a szovjet közvélemény előtt a 40. évfordulós Győzelem napi ünnepség volt. 1985. május 9-én ünnepi beszédében megemlítette Sztálin nevét – ami nem volt szokásban 1956 után –, s amit a közönség hosszan tartó tapssal honorált.²⁴³

Az 1985-ös év talán az alkoholelles kampány miatt maradt a legemlékezetesebb. 1985. május 7-én jelent meg Gorbacsov személyes iniciatívája alapján az SZKP határozata az alkoholfogyasztás visszaszorításáról. Az intézkedés lényege az volt, hogy korlátozták az alkoholos italok eladását. Csak meghatározott boltokban és meghatározott időben lehetett alkoholos italt vásárolni, és csak korlátozott mennyiségben – ennek eredményeképpen az ilyen üzletek előtt hosszú sorok alakultak ki. Az italok árát megemelték. A hivatalos rendezvényeken betiltották az alkoholos italokat, a párttagokat kizárták, ha ittasan tetten érték őket. Moldovában, Azerbajdzsánban, a Krímben elkezdték tömegesen kivágni a szőlőtőkéket. A szőlőtőkék kivágása érzékenyen érintette Azerbajdzsánt, amely a Szovjetunió egyik legnagyobb szőlőtermesztő területe volt. A következmény nemcsak az volt, hogy

241 XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет 1. [Москва, Изд-во Политической литературы, 1986], 42.

242 Медведев Р. А.: Советский Союз. Последние годы жизни [Москва, АСТ, 2010], 42.

243 Доклад товарища М. С. Горбачева in: Правда 1985. 05. 09.

megalapozta az azerbajdzsán vezető, Gejdar Alijev és Gorbacsov közötti ellenszenvet, de a muszlim Azerbajdzsánban a szőlő- és bortermelésnek volt egy szekularizációs, modernizációs aspektusa is, s ez szintén kivágásra került a tőkékkel együtt.

Az alkoholelles kampány tehát egy meglehetősen durva adminisztratív „reform” volt, s szükségességét megkérdőjelezi, hogy korabeli statisztika szerint a Szovjetunióban az évi átlagos alkoholfogyasztás (7,2 liter/év) kisebb volt mint például Bulgáriában, Magyarországon, az NDK-ban, Csehszlovákiában, Ausztriában, Nagy-Britanniában, Olaszországban, az USA-ban, az NSZK-ban.²⁴⁴ A következmények a szovjet településeket bántóan rossz színben feltüntető, az italüzletek előtt sorban álló emberek látványa mellett: jelentősen megnőtt a házi, feketén végzett szamogonfőzés, a cukor eltűnt az üzletekből, s beindult a csempészet, a feketekereskedelem. A későbbi orosz és posztsovjett szervezett bűnözői csoportok egy részének ekkor alakult ki a magja. A szovjet költségvetés ugyanakkor jelentős bevételektől esett el. Egyöntetű véleménye a kornak, és az utókornak is, hogy az alkoholelles kampány ilyen lefolytatása kudarcnak tekinthető.²⁴⁵ Gorbacsov eme kampány következtében nyerte el a társadalom által ráakasztott gúnynevet: *minyeralnij szekretar*’ (a megszokott *genyeralnij szekretar*’, azaz pártfőtitkár helyett), ahol is a minyeralnij szó az ásványvizet jelentette (’ásványvizes párttitkár’). Ez a gúnyos-ironikus népitélet talán mindennél jobban kifejezi a szovjet társadalom viszonyulását az alkoholelles kampányhoz.

A pártlap, a *Pravda* rendszeresen közölte Gorbacsov programját, hogy hol járt, kivel találkozott, a beszédeit, és azt is, hogy mikor ment szabadságra. Az 1985-ös anyagokat áttanulmányozva azt láthatjuk, hogy Gorbacsov beszédei általában terjedős, bőbeszédű felszólalások voltak, meghatározott paneleket ismételve. Ezekben a „korai” hónapokban Gorbacsov csak a gyorsítást hangsúlyozta, illetve külpolitikai kérdésekben nyilatkozott, elsősorban a nukleáris leszerelés ügyében keresve kontaktust az amerikaiakkal. Érdekes, hogy Gorbacsov felszólalásaiban a környezetvédelem fontos szerepet kapott, erre nagy hangsúlyt fektetett (de ezen retorika a hitelét később a csernobili tragédia aláásta). Állandó jelszóként szerepelt a munka fokozása – az adminisztratív, bürokratikus logikának megfelelően.

1985 szeptemberében az Uralmas gyár volt igazgatóját, Nyikolaj Rizskovot nevezték ki a szovjet kormány élére. Ezzel megkezdődött az uráliak térfoglalása a szovjet elitben, Rizskovot hamarosan követte a szintén szverdlovszki Borisz Jelcin Moszkva élére.

1985 szeptemberére elkészült a párt új programja. Ebben szerepel a „gyorsítás” és a „strukturális peresztrojka,” a politikai rendszer tökéletesítése.²⁴⁶ 1985 december végén pedig megkezdte működését Szibéria első (és az azóta is egyetlen) metrója, a novoszibirszki.

A változás és reményteljes várakozás hangulata az alkoholelles kampány félresikerült jellege ellenére is áthatotta a szovjet társadalmat. Jól adja vissza a kor hangulatát Csernyajjev visszaemlékezése 1986 januárból, egy tambovi pártértekezletről: *„A Gorbacsov által megkezdettek felszabadították az embereket. Persze még gondosan készültek*

²⁴⁴ *Народное хозяйство СССР в 1985 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1986], 609.

²⁴⁵ Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 45.

²⁴⁶ *Правда* 1985. 10. 26.

a felszólalásokra, még nem tanultak meg papír nélkül beszélni. De ez már egészen más közeg volt, mint öt évvel ezelőtt Rjazanyban. Felszínre tört a bátorság, a korrigálási, javítási vágy, hogy hangot adjanak a problémáknak.”²⁴⁷ Maga Gorbacsov is 1986 áprilisában Togliattiban tett látogatása után arról számolt be, hogy az emberekkel beszélgetve hallatlan lelkesedést tapasztalt. A helyi okoskodó pártfunkcionáriusokat, akik próbálták elfojtani az emberek spontán feltörő kérdéseit, megjegyzéseit, neki kellett leoltani.²⁴⁸

1985-ben tehát fokozatosan zajlott a reformkommunikáció, de a változás egyelőre csak a szavak szintjén jelentkezett – de ez sem volt kevés. A tényleges előkészítő munka a háttérben folyt. Jakovlev és Gorbacsov egyik közeli munkatársa, Valerij Bolgyin 1986 januárban prezentálták újabb reformterveiket a főtitkárnak az abháziai Picunda rezidenciában.²⁴⁹ Ez a program azt tartalmazta volna, hogy hozzanak létre kétpártrendszert a Szovjetunióban, vagyis az SZKP helyén két pártot, melyek csak taktikai értelemben különböztek volna egymástól, Jakovlev szerint úgy, ahogyan a Demokrata Párt és a Republikánus Párt az USA-ban.²⁵⁰ Egyelőre ezt a terv is fiókban maradt.

Februárban került megrendezésre a párt XXVII. Kongresszusa, amire Gorbacsov nagyon készült. 1986-ban a kongresszusig egyetlen külföldi útja sem volt, és mindössze két külföldi vendéget fogadott (Edward Kennedy amerikai szenátort, és Zbigniew Messner lengyel kormányfőt). Gorbacsov a kongresszuson arról beszélt, hogy a párt és állami szervek munkájában az elmúlt időszakban hiányosságok tapasztalhatók, de ennek nem objektív, hanem elsősorban szubjektív okai vannak. Gazdasági reform szükségességét hangsúlyozta.²⁵¹ A kongresszus mégis azért vált emlékezetessé, mert itt került meghirdetésre a *glasznoszty*, azaz az ’átláthatóság’, ’nyitottság’ politikája.

Gorbacsov a nyitóbeszédében azt mondta, hogy szembe kell nézni a problémákkal, és kilátásba helyezte, hogy minőségileg új változások elé néz a szovjet társadalom, amik évtizedekre meghatározzák majd az emberek életét. Első számú feladatként említette az élelmiszerellátás biztosításának fontosságát. 2000-re minden családnak saját otthont ígért. Demokratizálást helyezett kilátásba a „lenini elvek” alapján.²⁵² A kongresszuson felszólalt a moszkvai pártvezető, Borisz Jelcin is, aki szerint ismét a megújulás szelleme uralkodik a pártban, akárcsak Lenin idejében.²⁵³

247 Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Moskva, РОССПЭН, 2010], 85., 1986. január 12.

248 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Moskva, Альпина Бизнес Букс, 2006], 35.

249 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Moskva, Крымский мост, Форум, 2011], 57.

250 «Демократия, торопясь, не производит нравственной селекции» in: *Литературная газета* 1991. 12. 25.

251 *Материалы XXVII съезда КПСС* [Moskva, Политиздат, 1986], 4., 21.

252 XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет 1. [Moskva, Изд-во Политической литературы, 1986], 23., 51., 70., 77.

253 XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет 1. [Moskva, Изд-во Политической литературы, 1986], 140.

A glasznoszty, nyitottság azt jelentette a főtitkár felszólítása szerint, hogy a nyilvánosságban szabadon megvitatásra kerülhettek problematikus témák is. Gorbacsov szavai szerint a lenini elvek diktálják, hogy „az igazat, csak az igazat” közöljék a szovjet társadalommal. Ez azt feltételezte, hogy a korábban szigorúan központosított és irányított közbeszéd elvben szabadabbá válhatott, ami valóban be is következett. Az elmúlt évtizedekben elfojtott tragédiák, sérelmek, rejtélyek hólabdaként egyre csak dagadva zúdultak a meglepett szovjet társadalomra. S e szabadság-lavina után már nem lehetett visszatérni a korábbi elfojtáshoz.

A pártkongresszus elfogadta és támogatta az 1985. évi áprilisi plénum megállapításait, kilátásba helyezve a szovjet társadalom „minőségi” átalakítását, és a párt „lenini elvek mentén történő” reformját. A nyilatkozat azt is megállapította, hogy a pártszervekben vannak konzervatív elemek, akik ellenzik a reformokat, nem állnak készen a változásokra, „nem nevezik néven a dolgokat”, vagy mindenféle értelem nélkül üléseznek és papírhegyeket gyártanak.²⁵⁴ Tehát taktikusan, előre ütve megnevezték a potenciális belső ellenséget is.

Az SZKP új programot fogadott el. Ennek lényegesebb új elemei összhangban álltak a kongresszuson elhangzottakkal, azaz: legfőbb nívumként a szovjet demokrácia fejlesztése (természetesen a párt vezetésével és irányításával). A programban újdonságként helyet kapott a „jogállamiság fontossága”.²⁵⁵ A párt alapszabálya szerint az SZKP „a szovjet nép kipróbált harci előőrsé”, amely a szovjet társadalom leginkább öntudatos elemeit egyesíti. A párt szigorú hierarchikus rendszere megmaradt, a kisebbségnek kötelessége volt alávetni magát a többség akaratának.²⁵⁶

A pártkongresszus egyik legnyíltabb felszólalása Georgij Markov, a Szovjet Írószövetség első titkára nevéhez fűződik. Ő „pangást,” mint az előző évtizedek káros jelenségét kárhoztatta.²⁵⁷

A kongresszuson hangzatos jelszavak hangoztak el a „gazdasági hatékonyság növeléséről”, a „termelési struktúra modernizációjáról”, a „diszciplína erősítéséről”, de ezek többnyire csak üres lózungok maradtak. Alekszandr Zinovjev a gorbacsovi reformtervek kritikáját adva úgy vélte: a represszív környezetben a hatalmat kiszolgáló szovjet tudományos apparátus semmi újat, eredetit nem tudott ajánlani – aki pedig eredeti gondolatokat fogalmazott meg, mint Tatjana Zaslavszkaja, legjobb esetben is a periférián való maradást kellett vállalnia.²⁵⁸

A glasznoszty nem sokkal a meghirdetése után súlyos próbatétel elé került. 1986. április 26-án a korai órákban felrobbant az Ukrán SzSzK-ban, Kijev közelében a csernobili

254 XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет 1. [Москва, Изд-во Политической литературы, 1986], 530–531., 546–547.

255 XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет 1. [Москва, Изд-во Политической литературы, 1986], 592., 595., 620.

256 XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет 1. [Москва, Изд-во Политической литературы, 1986], 624., 630.

257 XXVII съезд Коммунистической Партии Советского Союза 25 февраля – 6 марта 1986 года. Стенографический отчет 1. [Москва, Изд-во Политической литературы, 1986], 316.

258 Зиновьев А. А.: *Горбачевизм* [New York, Liberty Publishing House, 1988], 117.

atomerőmű egyik blokkja, a világtörténelem egyik legsúlyosabb nukleáris katasztrófáját előidézve. Mintegy 50 tonna radioaktív fűtőanyag került az atmoszférába, 70 tonna pedig az erőmű környékén szóródott szét. A robbanás ereje körülbelül tíz „hirosimanyi” volt – bár a hivatalos adatok szerint 19 ember halt meg közvetlenül a baleset során, további 31 pedig a következő egy évben a szövődmények következtében. Egy 2005-ös jelentés szerint a katasztrófában összesen mintegy 600 ezer ember kapott sugárfertőzést, s legalább négyezer halálos kimenetelű rákbetegség tehető érte felelőssé. Belarusz területének 23%-a, Ukrajna területének 5%-a szennyeződött, mintegy 180 ezer embert kitelepítettek.²⁵⁹

A balesetről nem szovjet, hanem svéd forrásokból értesült a világ közvéleménye, mert a szennyezett „atomfelhő” északnyugati irányba tartott. Szovjet részről sokáig hallgatás kísérte az eseményeket – a TASSZ hírügynökség csak április 28-án este, majdnem három nappal a történetek után adott hírt a balesetről. Ez a kommunikáció nemcsak hogy rossz fényt vetett a Szovjetunióra, de megkérdőjelezte a nemrég meghirdetett glasznoszty hitelét is. Jegor Ligacsov szerint a Szovjetunió nem titkolt el semmit, egyszerűen csak, mivel soha korábban nem történt hasonló tragédia az emberiség történetében, a szovjet vezetők maguk sem voltak tisztában a történetek valódi léptékével. Gorbacsov pártfőtitkár április 28-án tanácskozára hívta a vezető szovjet fizikusokat, akademikusokat (A. P. Alekszandrov, Je. P. Velihov, V. A. Legaszov), s állítása szerint a szakemberek sem voltak tisztában a helyzet súlyosságával.²⁶⁰

Április 26-án a robbanás ellenére a szokott ritmusában folyt az élet Pripjatyban, mivel Moszkvából az az utasítás érkezett, hogy nem kell pánikot kelteni. A második energiablokk még zavartalanul működött. Pripjaty várost csak április 27-én, 14 órakor kezdték kiüríteni, tehát mintegy 36 órával a robbanás után. A lakosok evakuálása rendszerben megtörtént, három vasúti szerelvény és mintegy ezer autóbusz segítségével.²⁶¹

A szovjet polgárok április 30-án tudhatták meg, hogy Pripjatyot evakuálták. A további, erősen szűrt tömegtájékoztatási tudósításokban is a hősiesség, áldozathozatal volt a fő motívum, nem a felelősség.²⁶² Még a május 1-jei kijevi tudósításban sem szerepelt, hogy valami rendkívüli történt volna, holott ezekben a napokban Kijevben a talaj gamma sugárzása a norma nyolcvanszorosa volt.²⁶³ Ugyanakkor a KGB jelentései szerint Kijevben elterjedt a híre, hogy a csernobili baleset súlyossága nagyobb annál, mint amit hivatalosan közöltek. Valakik röplapokat ragasztgattak a városban. Ennek ellenére a május 1-jei felvonulást megtartották az Ukrán SzSzK fővárosában, a teljes pártvezetés jelen volt, noha sokan a családtagjaikat kimenekítették. Május első napjaiban tömegek hagyták el Kijevet,

259 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 66.

260 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 73–74.

261 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 69.

262 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 74.

263 *Чорнобильське дос'є КГБ. Від будівництва до аварії. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС* [Київ, 2020], 304.

de pánikról érkeztek jelentések Zsitomirből, Csernyigovból is.²⁶⁴ A KGB jelentéseiből egyébként az derül ki, hogy a szervek a lojalitás prizmáján át tekintették az eseményeket, és minden olyan megnyilvánulást gyanúsként kezeltek, amiben bármilyen kétkedés is elhangzott a hivatalos állásponttal szemben, miközben az aggodalmak jogosságát nem vitatták. A nyilvánosságra hozott titkosszolgálati iratokat olvasva kirajzolódik, hogy a KGB milyen kiterjedt besúgóhálózattal rendelkezett, „mindenről” tudtak, nemcsak arról, hogy a Kijevben tanuló külföldi diákok vagy az egyetemi tanárok a katedrán milyen megnyilatkozásokat tettek, de arról is információik voltak, hogy a filharmónia énekese milyen megjegyzést tett, vagy hogy milyen munkahelyi, sőt, családi (!) beszélgetések zajlottak a témában. A jelentések arról tanúskodnak, hogy bizony rendszerellenes (kommunistaellenes) kijelentések is gyakran elhangoztak.²⁶⁵

Május 2-án Csernobilba utazott Rizskov szovjet kormányfő és Ligacsov – Gorbacsov viszont nem kívánt ellátogatni a katasztrófa helyszínére.²⁶⁶ Tíz nappal a tragédia után, május 5-én jelent meg a TASSZ első hosszabb közleménye. Eszerint a szovjet kormányzat mindent elkövet a szerencsétlenség következményeinek elhárítására, külföldi szakembereket is bevonva, de a külföldi sajtóban szovjetellenes propaganda zajlik, mivel több ezer áldozatról írnak.²⁶⁷ Május 6-án már helyszíni tudósítást is közöltek. Eszerint a reaktor megsérült, de a párt vezetésével szervezeten, négy órán belül megtörtént az állomás kiürítése. Az evakuálás mintaszerű, az emberek dolgoznak, segítőkészek. A helyzet kontroll alatt.²⁶⁸

Gorbacsov két hétig hallgatott. Május 14-én tévébeszédet mondott a csernobili tragédiáról. Ez lényegében a korábbi hivatalos közlemények összefűzése volt. Szavai szerint kilenc ember vesztette életét, a védekezés hősies és jó volt, ám Nyugaton vannak, akik propagandacélokra használják a tragédiát.²⁶⁹ Május 22-én a Politbüro ülésén viszont már rendkívül kritikusan nyilatkozott a szovjet hivatalos szervek és a tudósok tevékenységéről, mondván, az állami szervek nem voltak eléggé felelősségteljesek, a tudósok pedig egymás hátát bevédve nem adtak tájékoztatást a valós helyzetről.²⁷⁰

Későbbi visszaemlékezéseiben Gorbacsov már rendszerhibaként értékelte a csernobili tragédiát, de emellett továbbra is kitartott, hogy a szovjet vezetés maga sem volt tisztában a tragédia igazi léptékével, az első vizsgálatokat végző tudósok, szakemberek nem adtak konkrét tájékoztatást, csak határozott kontúrok nélküli helyzetértékelést.²⁷¹

264 Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС [Київ, 2019], 24., 35.; Медведев Р. А.: Советский Союз. Последние годы жизни [Москва, АСТ, 2010], 75.

265 Чорнобильське дос'є КГБ. Суспільні настрої. ЧАЕС у поставарійний період. Збірник документів про катастрофу на Чорнобильській АЕС [Київ, 2019], 97., 101.

266 Медведев Р. А.: Советский Союз. Последние годы жизни [Москва, АСТ, 2010], 76.

267 Сообщение ТАСС in: Правда 1986. 05. 05.

268 Станция и вокруг нее in: Правда 1986. 05. 06.

269 Выступление М. С. Горбачева по советскому телевидению in: Правда 1986. 05. 15.

270 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 40.

271 Горбачев М. С.: Жизнь и реформы. Кн. 1 [Москва, Новости, 1995], 299.

Csernobil globális következményei közé sorolható, hogy árnyékot vetett az addig szinte makulátlan hírví atomenergiára. Másrészt, s éppen a glasznoszty kezdetén, a Szovjetunió titkolózó imázsát erősítette. Ugyanakkor a csernobili tragédia világszerte még inkább előtérbe helyezte az ökológikus gondolkodást. Talán ennek is következtében 1986 augusztusában az SZKP KB elállt „a szibériai folyók visszafordításának” hírhedt tervétől (valójában nem a folyók „visszafordításáról” lett volna szó, mint ezt propagandisztikusan hangoztatták akkor, hanem arról, hogy a bő vízhozamú nagy szibériai folyókból csatornákat nyitnának a sivatagos Közép-Ázsia felé. Ezzel meg lehetett volna menteni az akkor már a kiszáradás felé haladó Aral-tavat, tehát el lehetett volna kerülni az emberiség egyik legnagyobb ökológiai katasztrófáját). A szibériai folyók vizének eltereléséről szóló ötlet visszavonása passzív módon az orosz szeparatizmust erősítette: azt tudatosította, hogy Oroszország nem kíván osztozni a saját erőforrásaival a szövetséges tagköztársaságokkal sem. Hasonló okból volt jelentősége annak is, hogy a csernobili tragédia a korábban lendületesen fejlődő ukrán atomenergiaprogramra – a köztársaság energetikai függetlenségére – jelentett csapást. Szándékosságot a tragédia mögött természetesen nem feltételezhetünk, mégis érdekes e fejlemény.

Az év elején a *Pravda*-ban a „gazdasági metódusokra való áttérést” szorgalmazták az agrárium tekintetében, vagyis új ösztönző elemek bevezetését – aki jobban dolgozik, többet kaphat.²⁷² Nyáron már a szovjet berendezkedés egyik fundamentumát jelentő szövetkezeti rendszert bírálva lépett fel a pártlap, azt javasolva, hogy a szövetkezetek mellett létrejöhessenek farmergazdaságok is.²⁷³

Májusban a szovjet filmesek közgyűlésén először hangzott el nyílt kritika az SZKP-vel szemben. A szövetség elnökévé Elem Klimovot választották, azt a rendezőt, akinek tíz évvel korábban betiltották az *Agónia* című filmjét (melynek témája a cári Oroszország bukása és végnapjai). 1986 nyarán újkeletű antisztálinista kampánynak adott lendületet Tengiz Abuladze grúz rendező *Vezeklés* című filmjének bemutatása. Ez a film mindenféle diktatórikus rendszerek kritikáját fogalmazza meg, de Hitler, Mussolini, Pinochet alakja mellett jól felismerhető benne Sztáliné és Berijáé is. A filmet a pártszervezetekben is bemutatták és megvitatták, önkritikus szemléletre készítette a párttagokat.

1986 nyarától a közvéleményben is tudatosították a peresztrojka, ’átépítés’ jelszavát, miközben Jakovlev útmutatásával új, a reformok iránt elkötelezett főszerkesztőket helyeztek a fontosabb szovjet lapok élére (új főszerkesztője lett ekkor az *Ogonyok* hetilapnak, a *Novij Mir* irodalmi folyóiratnak).²⁷⁴ Gorbacsov július végén, távol-keleti látogatásán, Habarovszkban arról nyilatkozott, hogy „a peresztrojka elkerülhetetlen, mindent és mindenkit érint”, ami már egy általános reformprogramot feltételezett. A habarovszki beszéd fontos esemény volt, maga Gorbacsov tájékoztatta júliusban a Politbűrőt arról,

272 Беспехотный Г.: По конечному результату in: *Правда* 1986. 02. 13.

273 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 106.

274 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 74.

hogy a Távol-Keleten elhangzó beszéde általános jelzésértékű, programadó lesz.²⁷⁵ Innen lehet számítani a peresztrojkát, mint általános „programot”, bár a peresztrojka továbbra is inkább megmaradt jelszónak, semmint konkrét cselekvési tervnek. Gorbacsov tanácsadója, Andrej Gracsov szerint a főtitkár 1986 őszén jutott arra a döntésre, hogy teljes körű peresztrojka kell, hatvan év után egy új „forradalom felülről”, csak most éppen a demokrácia jegyében.²⁷⁶

1986 augusztusában a Leningrád melletti Zmeinaja gora üdülőben fiatal közgazdászok fórumára került sor. A jelenlévők, köztük Jegor Gajdar, Anatolij Csubajsz néhány évvel később az orosz újkapitalizmus vezéralakjai lesznek majd. 1986 késő nyarán még csak elviekben vitatták meg a kapitalizmus esetleges bevezetésének módjait és következményeit. Nem sokkal később a fórum egyik résztvevője, az akkor harminc éves Jegor Gajdar már Rizskov miniszterelnök gazdasági tanácsadójaként tevékenykedett.²⁷⁷

Fontos változás volt, hogy 1986. november 19-én elfogadták az egyéni munkavégzésről szóló törvényt, amely a kisiparosi, szolgáltató szektorokban engedélyezte az egyéni tevékenységet. Ez gyakorlatilag lehetővé tette az individuális vállalkozásokat.

1986 elejétől az alsóbb szinteken is nagyszabású pártkádercserre zajlott. 1986 és 1989 között a körzeti és városi párttitkárok több mint 80%-át lecserélték – gyakorlatilag teljes „vérfrissítés” történt az irányítás középszintjén.²⁷⁸ A *Pravda* 1986. december 19-én megemlékezett Brezsnyev 80. születésnapjáról, de az ünnepi cikk a volt főtitkár egyetlen jelentős eredményének a fegyverkezést tartotta, ami a szocialista tábor paritásos helyzetbe hozta a kapitalistákkal. Annál több volt viszont a bírálat. A *Pravda* írása szerint a brezsnyevi időszak utolsó éveiben nem értették meg a kívánatos átalakulást: lassult a gazdaság, és „az erkölcsi élet terén is negatív jelenségek ütötték fel a fejüket.” A reális helyzetértékelés helyett az önhietség került előtérbe. Csak 1985-ben nyílt meg a lehetőség a változásokra.²⁷⁹

A glasznoszty szellemében 1986-tól a szovjet sajtóban egyre több kritikus hangvételű cikk jelent meg (ősztől pedig megszűnt a nyugati propagandarádiók adásának zavarása), a nyomtatott lapok példányszáma és olvasottsága pedig elképesztő ütemben növekedett, évről évre. 1985 és 1989 között az *Argumenti i fakti* közéleti hetilap példányszáma 1,42 millióról 20,45 millióra ugrott (ezzel a világ egyik legolvasottabb lapjává vált), az inkább értelmiségi jellegű *Lityeraturnaja Gazetáé* 3 millióról 6,27 millióra; a színes-képes *Ogonyoké* 1,5-ről 3 millióra; a *Novij Mir* irodalmi lapé 425 ezerről 1,55 millióra. A reformer árral igyekeztek haladni a hivatalos kiadványok is, a pártlap *Pravda* például számos kritikus, „leleplező” cikket közölt, ennek ellenére a példányszáma 1987-ben még csökkent

275 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Чернышева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 67.

276 Грачев А. С.: *Горбачев* [Москва, ВАГРИУС, 2001]

277 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 43., 58.

278 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 66.

279 К 80-летию со дня рождения Л. И. Брежнева in: *Правда* 1986. 12. 19.



Az 1987-ben induló, újszerű, merész témákat felvető Vzgljad tévéműsor és vezetői a glasznoszty jelképeivé váltak. Középen Vlad Lisztyev. Képernyőfelvétel a műsorból.

is.²⁸⁰ A kor hírlapi lázára jellemző, hogy az emberek időnként már hajnalban sorban álltak az újságos kioszkok előtt, hogy megkaphassák a friss lapot. Az érzület érthető, hiszen a glasznosztynak köszönhetően az 1980-as évek második felében a Szovjetunióban olyan sajtószabadság köszöntött be, ami korábban ismeretlen volt.

Az 1980-as évek legnépszerűbb telekommunikációs eszköze a televízió volt. A glasznoszty a szovjet televíziózásban is változásokat hozott. A korszak egyik jelképévé vált az 1987-ben indult *Vzgljad* ('Tekintet') című aktuális-közéleti műsor. A műsort három fiatal, tehetséges újságíró vezette, akik közül kiemelkedett és első számú „sztárrá” vált az elbűvölő természetű, megnyerő külsejű, selymes hangú Vlagyiszlav Lisztyev. A műsornak nemcsak a témaválasztása volt merész és szokatlan, problémás ügyeket feszegetve az afganisztáni háborútól a lakhatási nehézségekig; hanem a megjelenése is újszerű volt. A korban modernnek számító számítógépes grafika vezette be, s ami a legfontosabb, élő adásról volt szó, ahol a műsorvezetők és a vendégek spontán módon viselkedtek (legalábbis ez volt a koreográfia). Ez a stílus valódi forradalomnak hatott a korábbi merev, mindenféle spontaneitást nélkülöző szovjet televíziós kultúrában, és azt az érzetet keltette, hogy a televízió is szabad. A *Vzgljad* újságírói „megasztárokká” váltak, saját előadói körútjaikon stadionokat (!) töltött meg az irántuk érdeklődő közönség.

²⁸⁰ Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 280.

A glasznoszty, ez a viszonylagos, de mégis érezhető szólásszabadság felrázta a szovjet társadalmat, azokat az embereket, akik korábban elképzelhetetlennek tartották, hogy a tömegtájékoztatóban megjelenjenek kritikus hangvételű, és nem feltétlen a hatalom által elindított üzenetek.²⁸¹ Hogy más is lehet.

1986 abban a tekintetben is újat hozott, hogy hosszú szünet után ismét nyílt zavargások törtek ki a Szovjetunióban.

A Szovjetunió megalakulásától kezdve egészen 1962-ig számos alkalommal különböző motivációjú zavargások zajlottak az országban. Az 1920-as években nemzetiségű jellegű konfliktusok, a kollektivizáció idején valóságos „parasztháború”, az 1950-es évek elején felkelések a GULAG telepein, majd a hrucsovi időszakban is nemzetiségi és szociális összetűzések (Grúziában, Észtországban, Kazahsztánban, az oroszországi Kaukázusban) lángoltak fel. Az 1962-ben vérbefojtott novocserkasszki munkáslázadás volt az utolsó nagyobb jellegű zavargás hosszú ideig a Szovjetunióban. A sztálini és hrucsovi időszakot végigkísérő megmozdulásokról, zavargásokról a szovjet emberek többsége természetesen nem tudott az irányított tömegkommunikáció körülményei közepette. Az, hogy az 1960-as évektől hosszú ideig tartó nyugalmas időszak következett, részben annak is volt köszönhető, hogy – mint láttuk – a Szovjetunió történetének leginkább prosperáló időszakára következett ekkor, ami az átlagember számára is érezhető javulást eredményezett. Másfelől, ekkorra már felnőtté vált az a nemzedék, amely a Szovjetunióban született, és nem nagyon ismert más világot, alternatívát, elfogadta azokat a körülményeket, melyeket a világ egyik vezető szuperhatalma biztosított. Noha az SZKP a brezsnyevi időszakban büszkén deklarálta, hogy a Szovjetunióban a nemzetiségi kérdést a lenini elvek alapján sikeresen megoldották, 1986-ban világossá vált a társadalom számára is, hogy ez nem így van. (Bár nemzetiségi ellentét megnyilvánulására az 1970-es években is volt példa. Amikor 1975-ben a Kazah SzSzk-ban létre akartak hozni egy német autonóm területet, kazah nacionalista tüntetéseken tiltakoztak ez ellen.)²⁸²

A meghirdetett glasznoszty körülményei közepette nagyobb volt a kockázat, hogy ezek a konfliktusok nem maradnak rejtve. Önmagában a glasznoszty azt feltételezte, hogy a probléma mint jelenség megléte „legitimé” vált.

Intő jel volt, hogy 1986 március–áprilisban Jakutszkban zavargások törtek ki orosz és jakut diákok között.²⁸³ Ennél sokkal súlyosabb incidens történt decemberben Kazahsztánban, Alma-Atában, de Jakutszkhoz hasonlóan ez is a diákság közegeiből indult, jelezve a fiatal értelmiségi közeg fogékonyságát a nacionalizmusra.

A Kazah SzSzk-ban a kazah nemzetiségű Dinmuamed Kunajev 1964 óta állt a helyi párt élén – személye az ekkor már „pangásnak” hívott brezsnyevi időszak egyik megtestesítője volt. 1986 elejétől a megújulás jegyében masszív támadás indult a kazah pártvezetés ellen, amit odahaza az új üstökös, Nurszultan Nazarbajev, a kazah minisztertanács elnöke

281 Юрчак А.: *Это было навсегда, пока не кончилось* [Москва, НЛЮ, 2014], 31.

282 *История российских немцев в документах (1763–1992 гг.)* [Москва, 1993], 12.

283 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Арпель-85, 1995], 8.

(1984 óta) vezetett; szövetségi szinten pedig a *Pravdában* jelentek meg Kunajevékkel szemben kritikus cikkek.²⁸⁴

Kunajevet év végén lemondatták (1986. december 11-én döntött a Politbúró a leváltásáról, öt nappal később pedig nyugdíjazták), a helyébe kinevezett orosz nemzetiségű Gennagyij Kolbin ellen viszont 1986. december 17-én diáktüntetés kezdődött Alma-Atában. A tüntetés akár váratlanak is nevezhető, hiszen december 15-én a Kazahsztáni Kommunista Párt plénuma minden szokatlan esemény nélkül, menetrendszerűen lebonyolította a hatalmváltást. A kazah nacionalista diáktüntetőket azt kifogásolták, hogy egy orosz nemzetiségűt neveztek ki a köztársaság élére. A több ezer ember részvételével tartó zavargások két napig tartottak, és lecsendesítésükhöz be kellett vetni a hadsereget is. Két ember meghalt. Az események után mintegy kétszáz diákot kicsaptak az egyetemről.

Ez az esemény – a Zseltokszan – 1991 után fontos szerepet kap majd az új kazah nemzeti, állami ideológiában, mint a „függetlenségi harc” egyik szimbóluma. A későbbi kazah emlékezetpolitikában az ország első elnöke, Nurszultan Nazarbajev úgy szerepelt, mint az események egyik irányítója (értelemszerűen a kazah nemzeti oldalon), holott december 17-én ő volt az, aki hazaküldte a tüntető diákokat.

A *Pravda* semmit nem írt erről az eseményről, s csak hónapokkal később, már nyugodtabb légkörben később került sor az alma-atai zavargások „kibeszélésére”. Jó fél évvel a történetek után, 1987 nyarán az SZKP a „kazah nacionalizmus megnyilvánulásaként” értékelte az alma-atai eseményeket, ami azért volt figyelemre méltó, mert nyíltan szakítást jelentett a korábbi kommunikációval arról, hogy a Szovjetunióban a nemzeti-ségi kérdés megoldódott. A szovjet sajtóban 1987-ben publikációk jelentek meg arról, hogy a Kazah SzSzK-ban a felsőoktatási felvételiknél és a vezető állásoknál előnyben részesítik a kazah nemzetiségűket az oroszokkal szemben.²⁸⁵

A problémákért a leváltott párttitkárt, Dinmuhammed Kunajevet tették meg felelősnek, korrupcióval, nepotizmussal vádolva őt.²⁸⁶ Kunajevet 1987 nyarán felmentették a Politbúró, a KB tagság alól, még köztársasági szinten is.²⁸⁷

1986 decemberében döntés született arról, hogy felhagynak az ellenzék adminisztratív üldözésével – ami elvben és a gyakorlatban is szélesebbé tette az utat a véleménypluralizmus előtt.²⁸⁸ 1986 december végén térhetett vissza majd hét éves gorkiji „szárműzetéséből” Andrej Szaharov fizikus, akinek 1980-ban azért kellett elhagynia Moszkvát, mert nyilvánosan fellépett az afganisztáni háború ellen (illetve már korábban aktív mozgalmi tevékenységet fejtett ki a leszerelés érdekében). 1986 végén maga Gorbacsov hívta fel Szaharovot telefonon, ami után megtörténhetett a fizikus visszatérése Moszkvába (a látszat

284 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 114–115.

285 Чешко С. В.: *Распад Советского Союза* [Москва, 2000], 257.

286 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988). Т. 15., 1985–1988 [Москва, Политиздат, 1989], 128., 435.

287 Кунаев Д.: *От Сталина до Горбачева* [Алматы, Санат, 1994]

288 Рыжков Н. И.: *Главный свидетель* [Москва, ЭКСМО, 2010], 22.

kedvéért hivatalosan olyan közleményt adtak ki, miszerint maga Szaharov kérte volna a visszahelyezését a fővárosba). „Szabadulása” után Szaharov nemzetközi sztár lett, aki személyében reprezentálta a szovjet rendszer által elnyomott lelkiismereti harcosokat. A nyugati propagandamédia tudósítói és más neves vendégek (például Henry Kissinger) moszkvai látogatásaik alkalmával sorra felkeresték Szaharovot.

Inkább a későbbi történések szempontjából válik majd fontossá, hogy 1986-ban lehetővé tették, hogy különleges engedélyek nélkül lehessen klubokat, szervezeteket alapítani. Gombamód szaporodva jöttek ekkor létre a városokban testedző, sportklubok, ahol főleg fiatal férfiak találtak maguknak elfoglaltságot és társaságot, és ezek a klubok a későbbiekben, s nem is feltétlenül csak a Szovjetunió széthullása után, a szervezett bűnözői csoportok magjaivá válnak majd.²⁸⁹ Intellektuálisabb körökben inkább környezetvédő vagy jogvédő csoportok jöttek létre.

1986 tehát a glasznoszty és peresztrojka éve volt. Visszafordíthatatlan változások indultak meg. Megvalósult a részleges sajtószabadság – részleges, mivel a sajtótermékek továbbra is az állam, illetve állami fenntartású szervek tulajdonában álltak – ami elementáris erővel hatott, önmagában a tény, hogy különböző problémák a hivatalosságtól eltérően is megjelenhetnek a politikai nyilvánosság dimenziójában. Ez törvényszerűen ahhoz vezetett, hogy megjelenjen a politikai pluralizmus csírája is, főleg, hogy a lebegtetett reform, a peresztrojka lényegi elemei egyelőre nem kristályosodtak ki. És 1986-ban világossá vált az is, hogy a rég megoldottnak vélt problémák, mint például a nemzetiségi kérdés, nagyon is léteznek. Ez azt a benyomást kelthette, hogy a szovjet rendszer hatástalan maradt eme problémák kezelésére.

A pluralizmus megjelenése. Jelcin

1987 januárban fontos esemény zajlott az SZKP soron következő plénumán. A plénum ülésére Gorbacsov láthatóan sokat készült, sehova nem utazott, szinte senkit nem fogadott. A megelőző Politbüro ülésen, január 19-én nyílt diskusszió zajlott a legfelső vezetés tagjai között. Gromiko abszurdnak nevezte a katonai kiadások nagyságát. Gejdar Alijev a valódi demokráciát hiányolta, mondván, az 1977-es alkotmány megvitatásakor ezt a problémát már felvetették, és felhívta a figyelmet arra, hogy a nemzetiségi kérdés valós veszély.²⁹⁰ Éppen ez a kérdés, a „valódi demokrácia” volt a legfontosabb eleme a plénumnak.

²⁸⁹ Гараев Р. Н.: *Слово пацана. Криминальный Татарстан 1970-2010-х* [Individuum, 2021], 10.

²⁹⁰ В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Чернышева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 123.

Gorbacsov főtitkár a plénumon elhangzott felszólalásában sötét képet festett a Szovjetunió állapotáról. Szavai szerint túlburjánzott bürokrácia, lassuló gazdaság jellemzi az országot, de nyíltan beszélt a korrupcióról is (a megvásárolt tisztségekről), és az ennek következtében előálló morális hanyatlásról. Véleménye szerint a pártszervekre az önhittség, az önkritika hiánya jellemző, a hatalmaskodó pártvezetőkkel szemben jogos a dolgozók felháborodása. Gorbacsov ezen a plénumon jelentette ki, hogy a közelgő változások nem hagyhatják érintetlenül a választási rendszert sem.

Ennek megfelelően arról döntöttek, hogy a soron következő helyközi választásokon „kísérleti jelleggel” a választókörök 5%-ban lehetővé teszi a többes jelölést (összesen 2500 képviselőt választhattak meg ilyen alapon).²⁹¹ Így tehát az első részben szabad választásokra a Szovjetunióban 1987 júniusában került sor, „kísérleti jelleggel” a képviselői helyek 5%-át alternatív alapon választották meg – és csak kisebb, kevésbé frekvenciált helyeken.²⁹² Sajnos a hivatalos eredményközlés úgy lett megfogalmazva, hogy abból nem válik világossá, hogy mely választókörzetekben és kik között alakult ki verseny. Csak annyit lehet tudni, hogy Oroszországban 75, Ukrajnában 25, Kazahsztánban 19, Üzbegisztánban 13, Belorussziában 6, Kirgizisztánban 5, Tádzsikisztánban 5, Türkmenisztánban 5, Grúziában 2, Azerbajdzsánban 2, Litvániában 1, Lettországon 1, Örményországban 1, Észtországban 1 körzetben volt a voksolás alternatív. Az alternatív választás azt jelentette, hogy ezek többmandátumú körzetek voltak, tehát hogy ezekben több jelölt volt, mint ahány mandátum.²⁹³

1987-ben immáron nagyobb elánal folytatódott a korábban megkezdődött antisztálinista kampány. Nagy példányszámban láttak napvilágot antisztálinista tartalmú irodalmi művek, mint Anatolij Ribakov regénye, *Az Arbat gyermekei*, Vaszilij Grosszman *Élet és sors* című műve. A sajtóban nagy teret kapott a sztálinizmus korának bírálata. Gorbacsov 1987 februárban kijelentette, hogy minden, ami Lenin után történt, felülvizsgálatra szorul. Ez azért volt potenciálisan veszélyes a rendszer egzisztenciája szempontjából, mert a szovjet világ „anyagi valósága” a sztálinizmus idején épült ki: a szövetkezetek, az ipari potenciál, a városok, a szovjet „életstílus” és ethosz jelentős része. 1987 novemberében mindenesetre Gorbacsov egyértelművé tette, hogy Sztálin megkerülhetetlen és „megbocsáthatatlan” felelősséggel tartozik a „tömeges repressziók” és a „törvénytelenések” miatt.²⁹⁴

1988-ban rehabilitálták a sztálini kirakatperek legismertebb áldozatait, Nyikolaj Buharint, Grigorij Zinovjevet, Lev Kamenyevet, miután még februárban a Szovjetunió Legfelső Bírósága határozatot hozott, hogy az 1938-as moszkvai per a „trockista központ” állítólagos

291 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988) Т. 15. 1985–1988 [Москва, Политиздат, 1989], 360.; Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 133.; Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 158.

292 Иванченко А. В. – Любарев А. Е.: *Российские выборы от перестройки до суверенной демократии* [Москва, Аспект Пресс, 2006], 15.

293 Торжество социалистической демократии in: *Правда* 1987. 06. 25.

294 *Правда* 1987. 11. 03.

összeesküvéséről megalapozatlan volt – nem is létezett ilyen központ, s az egész eljárás elfogadhatatlan módszerekkel zajlott. 1988. július 4-én a Politbüro rendelkezést hozott arról, hogy Moszkvában emlékművet kell állítani a „törvénytelenység és repressziók” áldozatainak.²⁹⁵ Egy héttel később elrendelték az 1930-as, 1950-es évek állambiztonsági represszióinak az áttekintését²⁹⁶ – ami tömeges rehabilitációt helyezett kilátásba. 1988-ban megalakult a Memorial egyesület, amely a szovjet korszak törvénytelen represszióinak áldozatul esett emberek sorsát kívánta bemutatni. És immáron a kollektivizáció visszasságairól is megjelenhettek munkák. Nagy publicitást kapott a falusi, népi irodalom, Vaszilij Belov az orosz Észak; Borisz Mozsajev az orosz törzsterületek vonatkozásában, a kollektivizáció tragikus oldalára rámutatva. Hatalmas publicitással emlékeztek meg a sztálini börtönben elpusztult zseniális, korszakalkotó biológus, Nyikolaj Vavilov születésének 100. évfordulójáról. És 1988-ban adták ki először a Szovjetunióban Borisz Paszternak Nobel-díjas regényét, az először 1957-ben Olaszországban megjelent *Doktor Zsivagót*, amely az 1917 után deklasszálódott városi értelmiség szemszögéből ábrázolta az 1917-es forradalom történetét.

Ekkor és a következő években folyamatosan nagy visszhangot kiváltó cikkek jelentek meg a szovjet korszak korábban tabunak számító, kibeszéletlen eseményeiről, mint például a cári család kivégzése.²⁹⁷

Gorbacsov számára fontos taktikai elem volt a párt revolverzése. Miközben a főtitkárnak elkerülhetetlenül szüksége volt az SZKP támogatására politikája végigviteléhez, de eközben a párt veszélyt is jelentett számára. Az SZKP korábban támadhatatlan, megfellebbezhetetlen erkölcsi mivoltát már az 1980-as évek elejének ügyei kikezdték, de Gorbacsov folytatta ezt az irányvonalat. 1986 végén a permi pártszervek kaptak intőt, 1987 júniusában a taskenti pártszervet fegyelmezték, majd, mint láttuk, a kazahsztánit. 1988-ban a kijeji pártszerv kapott megrovást.²⁹⁸

A pártvezetők most helyzetbe került, új, fiatalabb nemzedéke, látva a változásokat, megérezte a lehetőséget, hogy progresszív reformerként feltűnve meg tudja szilárdítani pozícióit a párt(ok) élén. Ezen új nemzedék képviselője volt Nurszultan Nazarbajev Kazahsztánban, a kazah kormányfő, aki részben Kunajev bírálataival vétette észre magát. Szaparmurat Nyijazov türkmén pártvezetőt afféle új csillagként mutatta be a *Pravda*. Nyijazov 1985 decemberétől a türkmén párt első titkára, és felettebb kritikus hangokat ütött meg. Afféle, a korban divatos monetáris elszámolóként felhívta a figyelmet arra, hogy a köztársaság többet fogyaszt, mint amennyit termel. Hogy rosszak a lakásviszonyok, nem működik a diszciplína, elszámolási visszaélések tapasztalhatók.²⁹⁹

295 О сооружении памятника жертвам незаконной и репрессии in: *Известия ЦК КПСС* 1989/1. 43.

296 *Известия ЦК КПСС* 1989/1. 43.

297 Радзинский Э. С.: Расстрел в Екатеринбурге in: *Огонек* 1989. 05. 20.

298 *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* Т. 15. 1985–1988 [Москва, Политиздат, 1989], 395.

299 Демидов Н.: Добиваясь перелома in: *Правда* 1987. 04. 05.

Szintén a felemelkedő új, reformer hangot megütő nemzedék képviselője volt az uráli származású Borisz Jelcin, az egyik legfontosabb iparvidék, Szverdlovszk megye (az „uráli ipari civilizáció”³⁰⁰ magterülete) vezetője, aki 1985 végén Moszkva élére került. Érdekes, hogy Jelcinnel együtt sok uráli került be ekkortól, majd az 1990-es évek elejéig átnyúlva az orosz, illetve szovjet vezetés csúcspozícióiba: Rizskov kormányfő, Gennagyij Burbulisz államminiszter, Jurij Petrov elnöki adminisztráció vezető, Rudolf Pihója főlevéltáros, Valerij Tyiskov nemzetiségügyi miniszter így vagy úgy mind Szverdlovszkhöz és az Urálhoz kötődtek. Az „uráliság” így tehát nagy teret kapott az 1980-as évek végén az orosz elitben. És csakugyan: Moszkva és Leningrád mellett Szverdlovszk volt az a szovjet város, ahol a legtöbb „nem formális” szerveződés jött létre.³⁰¹

Az 1931-ben egy uráli faluban, Butkában született Jelcin családját Jakovlev és Gorbacsov szüleihez, nagyszüleihez hasonlóan a kollektivizáció idején repressziók érték. Jelcin ősei módos parasztok voltak. Nagyapja, Ignat Jelcin földeket bérelt, malmai voltak, vállalkozó hajlamú ember, önálló gazda volt. A kollektivizáció a jómódú parasztnak számító Ignat Jelcin családját is negatívan érintette. Mivel kuláknak minősítették, minden vagyonát elvették, s az egykor saját tulajdonú malmot a családnak kellett karbantartania – alkalmazottként. Az erőszakos szövetkezetesítést éhínség kísérte az Urálban is, már 1930-ban súlyos élelmiszerhiány alakult ki. Ilyen körülmények között született meg Borisz Nyikolajevics Jelcin 1931 februárban. 1934-ben Borisz apját, Nyikolajt és a fivérét, Adriant letartóztatták „szovjetellenes tevékenység” miatt. A bűnük az volt, hogy az étkező rossz minőségű élelmiszerére panaszkodtak, és nem akartak feliratkozni kölcsönre. Ezért három évi kényszermunkára ítélték őket, a Volga-Moszkva csatorna építésén kellett dolgozniuk. 1935-ben Iván fivérüket is letartóztatták. Borisz először hat éves korában látta a kényszermunkából kiszabaduló apját. A család ekkor már Berjoznyikiben élt, az Urál európai oldalán, a Káma mentén. Itt már 1917 előtt is iparvidék volt, ahol viszont a szovjethatalom idején további új üzemek épültek, jelentős részt kényszermunkások bevonásával. A Jelcin-család egy barakképületes „társasházban” lakott. Egy ilyen deszka barakképületben húsz szoba volt (minden szobában egy család), közös vízcsap az udvaron, az élet mindenféle komfort és jórészt magánszféra nélkül telt. Jelcin apja egy építkezésen dolgozott, Borisz csak nyolc évesen kezdett iskolába járni.³⁰²

Jelcin a saját visszaemlékezése szerint gyerekkorától kezdve „főnök” akart lenni, s ezt részben az motiválta, hogy az előjárók magasabb javadalmazásban részesültek, jobb ellátást kaptak. Számukra külön szekció volt a boltokban, ahol nagyobb áruválaszték állt

300 Черкасова А. С.: *Рождение индустриальной цивилизации Урала* [Екатеринбург, Демидовский институт, 2012]

301 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 180–181.

302 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 15., 24–25., 29., 31., 33. Berjoznyikiben már az 1880-as években megkezdődött az ipar fejlődése, az urbanizáció. A 20. század elején már iskolái, szállodája, színháza is volt. Borisz Paszternak 1916-ben „kis Belgiumnak” nevezte a települést fejlettsége okán.

rendelkezésre. Főnöknek lenni azt jelenti, hogy az illető széles hozzáférést kaphat a javakhoz és szolgáltatásokhoz. (Amikor Jelcin Amerikában volt, szavai szerint meglepte, hogy a legmagasabb rangú tanácskozásokon az amerikai külügyminiszter magának töltötte az italt a pohárba, és nem valaki kiszolgálta...) ³⁰³

Borisz egyetemistaként Szverdlovszkba került, a műegyetem elvégzése után 1960-ban főmérnökké nevezték ki, ami a helyi nómenklatúrába való bekerülés lehetőségét jelentette – ugyanekkor felajánlották neki, hogy lépjen be a pártba (1961-ben ez meg is történt). Először 35 éves korában, 1966-ban járt külföldön, mindjárt Párizsban egy mérnöki delegáció tagjaként. ³⁰⁴ Nyilván megbízható pártfunkcionárius volt, másként aligha lett volna lehetséges, hogy 1976-ban, 45 évesen Szverdlovszk megye pártvezetője legyen. Jelcin megyei pártvezetőként sikeres volt, amiben szerepe lehetett annak is, hogy emberközeli stílus jellemezte közszerepléseit. A szovjet funkcionáriusokra nem feltétlenül jellemző módon közvetlen találkozókat folytatott a lakossággal, s ezeken az összejöveteleken, túllépve a formaságokon, meglepően őszinte beszélgetésekre is sor került. Emlékeztetsek Jelcin fórumai egyetemistákkal, némelyikről filmfelvétel is megmaradt, s ezeken a szverdlovszki pártvezető humoros formában, de éles kritikával illette a mindennapi életviszonyokat – például az egyetemi konyhák működését. ³⁰⁵ Jelcin kezdeményezésére baromfitelepeket hoztak létre, s ezzel sikerült – az amúgy zárt városnak számító – Szverdlovszk húselállítását a szovjet átlagviszonyokhoz képest jobban biztosítani. Saját kezdeményezésű lakásépítési program is zajlott ezekben az években, s 1980-ban, Jelcin idején kezdték el a szverdlovszki metró építését is (a metró mindig is szívügye volt Jelcinnek, a jekatyerinburgi földalatti gyorsvasút első vonalát 1994-ben adták át, amikor már Oroszország elnöke volt).

A népszerű, sikeres, és a későszovjet nómenklatúrában fiatalnak számító Jelcinre a központban is felfigyeltek, 1981-ben a Központi Bizottság tagja lett. 1985-ben „felhívták” Moszkvába. Jelcin karrierjének előmozdításában fontos szerepet játszott Ligacsov. Jelcin 1985. május 9-én a Győzelem napi parádéra rendezett fogadáson már a Kreml dísztermében ismerkedhetett a szovjet elit legfelsőbb tagjaival. ³⁰⁶ (1985 szeptember elején, amikor Gorbacsov Nyizsnyevartovszkba látogatott, a fogadóbiztosságnak Jelcin is tagja volt, majd elkísérte a főtitkárt Szurgutba, Tyumenybe is. Egyébként ezen út alkalmával, a kazahsztáni Celinográdban Gorbacsov egy másik felemelkedő „reformkommunistával”, Nurszultan Nazarbajevvel is találkozott.)

Jelcin 1985 decemberében került Moszkva élére. Csernyajev naplója szerint Moszkvában megkönnyebbülés fogadta a fővárost csaknem húsz éve, 1967 óta vezető Grisin leváltását. ³⁰⁷

303 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 163.

304 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 58., 60., 70.

305 Paradicsomot csak akkor raknak ki, amikor ellenőrzés van. Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 100., III.

306 Чазов Е. И.: *Рок* [Москва, ГЭОТАР-МЕД, 2001], 162.

307 Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 76., 1985. december 23.

Jelcin moszkvai városvezetőként azt a közvetlen stílust gyakorolta, amit Szverdlovszkban is. Trolibuszsal járt be a hivatalba szolgálati autó helyett, és igyekezett ennek médianyilvánosságot biztosítani. Gátlástalan demagógiával azt is minél szélesebb nyilvánosságban igyekezett terjeszteni, hogy magas rangú vezetőként egyszerű panellakásban él – miközben a valóságban inkább a rendelkezésére álló elit rezidenciában tartózkodott. A nép egyszerű fiaként igyekezett magát pozicionálni, megteremtve a lehetséges alapját a pártnémenklatúrával való szembenállásnak. A glasznoszty meghirdetése után összehívta a moszkvai lapok szerkesztőit, és azt közölte velük, hogy bátran írjanak meg mindent, azt is, ami jó, de azt is, ami rossz.

Jelcin 1986 tavaszán járt életében másodszor is külföldön, az NSZK-ban, Hamburgban, a nyugatnémet kommunista párt kongresszusán.³⁰⁸ Ezen a kongresszuson Jelcin is felszólalt, megállapítva, hogy a Szovjetunióban ismét a lenini szellemiség az irányadó, az újdonságra, változásra törekvés. Egyben sokatmondóan megjegyezte (amiért meg is tapsolták), hogy az előző kongresszuson nem lett volna bátorsága mindezt elmondani.³⁰⁹ Jelcint sokkolták a nyugatnémet viszonyok, az egyik gyárban olyan komforttal találkozott (a dolgozók számára kényelmes pihenőfotelek álltak rendelkezésre, bármikor megihattak egy kávét, zenét hallgathattak), hogy még 1994-ben is azt írta erről: soha nem fogunk így élni.³¹⁰

1987 őszén repedés nyomai kezdtek feltűnni a korábban egységes (nek látszó) szovjet politikai rendszeren, amit Borisz Jelcin nagy vihart kiváltott, őszi pártplénumon tartott fellépése jelzett/okozott. Kiderült, hogy az immáron hivatalos politikai irányvonallá váló megújulási folyamatot, a peresztrojkrát a radikálisabb reformerek túl lassúnak tartják, egyfelől; másfelől pedig körvonalazódni kezdett egy konzervatív irányvonal is.

Jelcin már a plénum előtt, szeptember 12-én levélben felajánlotta a lemondását Gorbacsovnak. A lemondólevélben azt írta, a peresztrojka csak szavakban zajlik, valójában nincs változás, s hogy konfliktusba került Jegor Ligacsovval – korábbi pártfogójával – aki egyre inkább a konzervatív pártapparátus megtestesítőjévé vált.³¹¹ A lemondólevél nemcsak bátor lépés, de skandallum is volt. A szovjet/ orosz politikai kultúrában nem nagyon fordul(t) elő, hogy egy ereje teljében levő, ilyen magas rangú személy csak úgy a maga kényérékedvére lemondjon. A lemondónyilatkozat már önmagában kesztyűdobásnak minősül(t). Gorbacsov természetesen nem fogadta el a lemondást, a levelet nem tették nyilvánossá. Egy héttel később Jelcin vezetésével, szeptember 19-én nagy pompával ünnepelték meg Moszkvában a város napját (840. évfordulóját). Ennek során Jelcin felállt a Vörös téren a Lenin-mauzóleumra, ami a szövetségi pártvezetők reprezentációs helyének számított.³¹²

308 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 150.

309 Речь товарища Ельцина Б. Н. in: *Правда* 1958. 02. 27.

310 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 167.

311 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 164–165.

312 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 166.

Jelcin izgága, a normákra fittyet hányó viselkedése tehát már 1987 szeptemberében jelezte, hogy személyében, meglehet, „törököt fogott” a Kreml.

Az 1987-es októberi plénumon elmondott beszédében Jelcin immár ellenzéki szereplőként nyilvánult meg. A 12 perces beszédben Jelcin a „párt peresztrojkákat” javasolta, és egykori patrónusát, Ligacsovot támadta, munkastílusát elfogadhatatlannak nevezve. Túl lassúnak nevezte a peresztrojka menetét. Ezután arra hivatkozva, hogy nem rendelkezik megfelelő támogatással, lemondott a Politbüro tagságáról.³¹³ Ez a pártplénium zárt volt, és a zártság most Jelcinnek kedvezett. Az elfojtott szovjet információs légkörben csak annak ment híre, hogy Jelcin valamilyen nagy ellenzéki beszédet tartott, bár másnap a *Pravda* úgy jelent meg, hogy a pléniumról szóló részletes beszámolójában egy szóval sem említette Jelcin felszólalását. Annak ellenére, hogy hivatalos információ tehát nem volt erről, Jelcin kritikus felszólalásának a híre futótűzként terjedt el Moszkvában. Ekkor alapozódott meg Jelcin ellenzéki nimbusza. Sokan követelték levelekben, petíciókban, hogy tegyék közzé Jelcin felszólalását, illetve támogatásukról biztosították a moszkvai pártvezetőt. Ezen, Jelcin mellett kiálló levelek egy része ma a jekatyerinburgi Jelcin Központban van kiállítva. A nyugati és az emigráns orosz sajtó gyorsan felkapta az esetet, Jelcin neve nemzetközileg is ismertté vált.

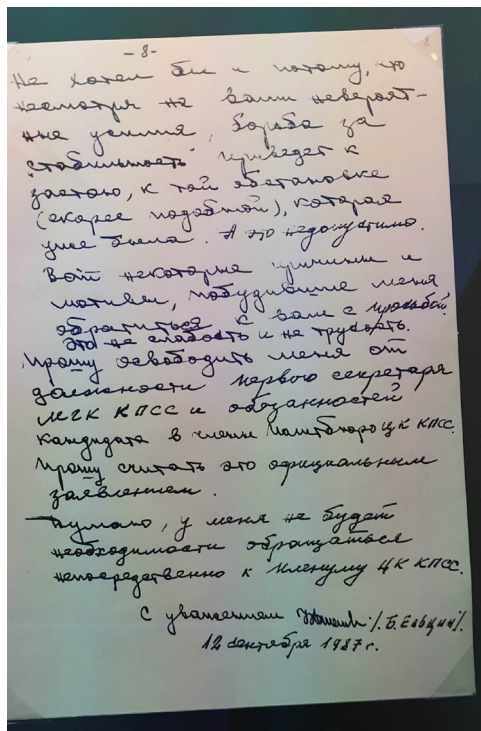
A szovjet hivatalos sajtóban csak november 12. után kezdtek foglalkozni az esettel, miután az előző nap felmentették Jelcint a moszkvai pártfőtitkári tisztségéből. A *Pravda* november 13-án igen nagy terjedelmű cikkben foglalkozott Jelcin fellépésével. Eszerint Jelcin megnyilatkozása „politikailag éretlen” volt, ellentmondásos, és egyetlen konstruktív javaslatot sem tartalmazott. A szöveg szerint Jelcin kétségbe vonta a peresztrojka eredményeit, s Gorbacsovot idézve teljes mértékben elutasította a beszédet, „elvtelen demagógnak” bélyegezte Jelcint. A lap cikke tájékoztatást nyújtott a háttéreseményekről is, miszerint Jelcin már a plénium előtt értesítette Gorbacsovot lemondási szándékáról, de abban állapodtak meg, hogy elhalasztják ezt a kérdést. Jelcin azonban, felrúgva a megállapodást, a nyilvánosság elé állt kritikus felszólalásával. Ez a *Pravda*-cikk feltehetően azért született meg, mert Jelcinnek elkezdett kialakulni egyfajta nimbusza, amire reagálni kellett. Ahogy az írás fogalmaz, Jelcin „határozott” fellépése „bizonyos megértésre talált a dolgozók körében.” A klasszikus „karaktergyilkos” cikkben Jelcin moszkvai munkamódszereinek bírálata is helyet kapott. Végül a KB Jelcin beszédét „politikailag hibásnak” minősítette. A szokásos rituálé szerint ezután Jelcin egykori munkatársai zúdítottak ösztüzet volt főnökökre („bonapartista”, semmibe veszi a munkatársait, nárcisztikus politikai kalandor).³¹⁴ Két teljes újságot töltött ki a rágalomzón.

Az első személyes konfliktus Gorbacsov és Jelcin között egyébként már 1985-ben megvolt. Jelcin ekkor az Üzbég SzSzK-ban tett látogatást. Mint láttuk, éppen javában zajlott az „üzbégi maffia” ügye, a köztársasági pártvezetés jórésze börtönbe került. Amikor

313 Речь Б.Н. Ельцина на Пленуме ЦК КПСС 21 октября 1987 г. <https://yeltsin.ru/archive/audio/64784/>

314 Энергично вести перестройку in: *Правда* 1987. II. 13.

Egy Borisz Jelcint támogató kézzel írott
levél 1987-ből. Kiállítva a jekatyerinburgi
Jelcin Központban több tucat hasonló
tartalmú levél között.
A fényképet készítette Gyóni Gábor



Jelcin Taskentba látogatott, terhelő adatokat kapott az új üzbég pártfőtitkárra, Uszmannodzajevre nézvést. Ezeket elmesélte Moszkvában Gorbacsovnak, aki leteremtette őt, hogy ne avatkozzon be abba, amihez nincs köze.³¹⁵

Mivel Jelcin felszólalásának a hivatalos változata továbbra sem jelent meg, az októberi beszéd szamizdat változatokban kezdett terjedni, de ezek a szövegek olykor a kíváncsiságot tüntették fel valóságnak, azaz hamisak voltak, és olyan szavakat adtak Jelcin szájába, amit valójában nem is mondott. 2011-ben Mihail Poltoranyin, aki 1987-ben a *Moszkovszkaja Pravda* főszerkesztője volt (később pedig, Jelcin elnöksége idején sajtóügyi miniszter lesz majd), elismerte, hogy az egyik szamizdatban terjesztett fake-beszédet ő írta, úgy, hogy az radikális legyen, és megszólítsa az arra hajlamos közönséget. De több álbeszéd is kerengett, volt, amiben Jelcin, úgymond, a szovjet csapatok kivonását követelte Afganisztánból; panaszkodott az áruhiányra; bírálta Gorbacsov főtitkár sokat szereplő feleségét, Raiszát. A szöveg úgy terjedt, mint valami folklór alkotás, folyton variálódott, hozzáírtak, elvettek belőle. Jelcin 1987. október 21-i beszédének hiteles szövegét először 1989 februárban ismerhette meg a közvélemény, az *Izvesztija CK KPSZSZ* című folyóiratban, már aki

315 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 135.

hajlandó volt elolvasni egy ilyen pártkiadványt.³¹⁶ Akkor már a pártvezetés is fontosnak tartotta volna a nyitottságot, de addigra nagyot fordult a világ.

A Jelcin-beszéd sorsa jól rámutatott a szovjet rendszer egyik gyengeségére: a titkolózás sokkal inkább kontraproduktív, mint a nyíltság.

Jelcin november elején azt kérte Gorbacsovtól, adjon még neki esélyt, hogy a moszkvai párt élén folytathassa munkáját. Gorbacsov miniszteri rangú beosztást ajánlott neki, ezzel a később sokat idézett megjegyzéssel: „*A politikába többé nem engedlek.*” Jelcint 1987 novemberében építésügyi miniszterhelyettessé nevezték ki.³¹⁷ 1988 elején megfosztották a privilégiumaitól, testőreitől, elvették ZIL-luxusautóját. Mindez érzékenyen érintette, úgy érezte, vákuumba került. Maga is úgy nyilatkozott később, hogy a hatalom elvesztése, a kegyvesztettség érzése fizikailag is megviselte.³¹⁸ Gorbacsov szerint Jelcin 1987 november elején öngyilkossági kísérletet imitált, hogy szimpátiát keltsen a maga irányába (Jelcin erről azt állította, hogy merényletet akartak végrehajtani ellene).³¹⁹

Jelcint 1988 februárban megfosztották Politbűrő tagságától is. Nyáron részt vett az SZKP 19. konferenciáján, ahol nyilvánosan hamut szórt a fejére, és azt kérte, rehabilitálják őt a kommunisták szemében.

Szintén 1987 őszén egy másik front is megnyílt azáltal, hogy konfliktus bontakozott ki a „konzervatív” Ligacsov és a „liberális” Jakovlev között is.³²⁰ Ez az apparátusbeli harc a kevésbé kifinomult Ligacsov vereségével ér majd véget 1990 nyarán (amikor megfosztják őt vezető tisztségeitől) – miközben Jakovlev valóságos szürke eminenciássá változik. Jakovlev, saját elmondása szerint 1987-ben jutott arra a következtetésre, hogy a párt és a társadalom megreformálhatatlan, vagyis immáron a rendszer lebontását kell célként kitűzni.³²¹ Ezek a törésvonalak „centrista” pozícióba helyezték Gorbacsovot – de ez legfeljebb csak taktikai siker lehetett.

1987-ben már a szövetségi egységen belüli első halvány repedésvonalak is megjelentek. 1987. május 21-én Nyikolaj Rizskov a Politbűrő ülésén a szövetségi kormányzat hatásköreinek csökkentéséről, a szövetségi szintű termelési egységek racionalizálásáról terjesztett be javaslatot.³²²

1987 volt az első év, amikor a Szovjetunióban a köztársasági költségvetések együttes összege felülmúlta a szövetségi költségvetés nagyságát (193,5 vs. 184,9 milliárd rubel),

316 Стенограммы пленумов ЦК партии. Пленум ЦК КПСС – октябрь 1987 года. Стенографический отчет in: *Известия ЦК КПСС* 1989/2, 209–287.

317 *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1988)* Т. 15, 1985–1988 [Москва, Политиздат, 1989], 479.

318 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 176–177.

319 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 374.

320 Лигачев Е. К.: *Кто предал СССР?* [Москва, ЭКСМО, 2010], 99.

321 «Демократия, торопясь, не производит нравственной селекции» in: *Литературная газета* 1991. 12. 15.

322 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 152.

míg korábban ez mindig fordítva volt (pl. 1985, 191,7 vs. 180,9 milliárd rubel). Az olló a későbbi években még inkább szétnyílt, 1989-ben már 234,7 milliárd rubellel gazdálkodtak a regionális vezetők, míg a szövetségi költségvetés összege 158,2 milliárd rubelre csökkent. Ez látványosan mutatja a centrifugális erőket, s miközben a köztársasági kasszák nyereségesek voltak, vagy minimális hiánnyal zártak; a szövetségi költségvetés deficitje évről évre katasztrofálisabb adatokat mutatott (1985-ben még 11,2 milliárd rubel volt, 1989-ben 86,4 milliárd rubel).³²³ E fejlemények törvényszerűen a széthúzás felé mutattak. Eközben a szövetség adósságállománya az 1985-ös 28,3 milliárd dollárról 59,8 milliárd dollárra növekedett³²⁴ (1991-re pedig már egyenesen 95,3 milliárd dollárra, ami azt jelezte, hogy az utolsó évben, amikor a szovjet gazdaság már teljesen összeomlott, gyakorlatilag hitelből élt az állam). A szovjet költségvetési deficit 1985-ben 1,4 milliárd rubel volt, 1987-ben 52 milliárd rubel, 1988-ban 80 milliárd. Az állam fedezetlen bankjegykibocsátással „harcolt” a jelenség ellen, ami – mivel árufedezet nem volt mögötte – egyszerűen a felhasználhatatlan, takarékbetéteken nyugvó pénzmennyiség növekedéséhez vezetett, amit 1991-ben brutális bankóbevonással „kezelték”.³²⁵ Gorbacsov már 1986 őszén arra panaszkodott, hogy megnőtt a panaszos visszajelzések száma az áruhiányról (élelmiszerhiányról) és az áremelkedésről. Igaz, a főtitkár szerint a probléma adminisztratív jellegű, és csak azért lehet beszélni az áruhiány növekedéséről, mert a helybéli káderek lelkiismeretlenül, rosszul dolgoznak.³²⁶

A peresztrojkát, Gorbacsov új politikáját kezdetben a szovjet társadalom széles rétegei támogatták. A társadalmi optimizmusról tanúskodik, közvetett módon, hogy 1985-től meglendült a születések száma a Szovjetunióban. Míg 1980-ban 4,85 millió újszülött látta meg a napvilágot, 1985-ben már 5,37 millió csecsemő sírt fel, 1986-ban 5,61 millió, miközben az öngyilkossági ráta a brezsnyevi „pangás” korához képest meredeken visszaesett. De még így is, a Szovjetunió morális-egészségügyi állapotáról szomorú képet adott, hogy az abortuszok száma az 1980-as években mindvégig felülmúlta az élveszületéseket (rendre 6 millió fölött volt, időnként elérve a 7 milliót is).³²⁷

Másfelől, a peresztrojka alkalmasint az 1930-as évek szellemét idézhette. Lendületes rotáció zajlott, a pártvezetőket fokozott önkritikára szólították fel. Folyton a lenini elvek tiszteletben tartásáról zengtek a követelések – bármit is jelentsen ez. A régiókban a felülről erőltetett reformokat valami új diktatúra nyomulásaként élték meg. Például a Tádzsik

323 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 223.

324 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 547.

325 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 92.; Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 137–138.

326 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 92.; Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 91.

327 *Народное хозяйство СССР в 1988 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1989], 24., 28., 232.

SzSzK Kommunista Pártjának 1987 decemberi plénumán a jól ismert helyi problémák, a még az egészségügyi rendszerre is kiterjedő kláni összefonódások elleni modernizáló fellépés valamiféle „idegen” beavatkozásnak tetszett.³²⁸

A bomlás előkészítése

„Arról viszont magam győződtem meg, hogy a Szovjetunió nem szlávok lakta európai területein mindenütt jobban éltek az emberek, mint a szlávok alkotta három köztársaságban. De ezek közül is Ukrajna, Belorusszija különkülön nézett ki, mint az Orosz Föderáció.”³²⁹
(Pozsgay Imre)

„Mostanság különösen népszerű az elképzelés Oroszország függetlenségéről.”
(Mihail Gorbacsov, 1989. július)³³⁰

„Jelcin arcátlanul és nyíltan veri szét az uniót – a birodalmat. És éppen az oroszok ovációja közepette.”
(Anatolij Csernyajev, 1991. március 24.)³³¹

„Régi barátaimmal találkoztam különböző akadémiai intézetekből. A beszélgetés mind ugyanarról folyik: mi lesz velünk... Mindenkit arról győzködök, hogy megszületik a Nagy Oroszország, a többi meg le van ejtve.”
(Anatolij Csernyajev, 1991. október 7.)³³²

A fenti idézetek is arra utalnak, hogy a Szovjetunió felbomlása, vagy „szétverése” elsősorban az oroszok akarata volt, értve ezalatt nemcsak az orosz elitet, de a nép jelentős részét is. És ennek az akaratnak, sok-sok akaratnak a végpontja Borisz Jelcinben koncentrálódott. Az oroszországiak közül valóban sokan úgy gondolták, hogy Oroszország tartja el a Szovjetunió perifériális köztársaságait, de még azon túl a szuperhatalom távoli szövetségeseit is, Kubától Angolán át Dél-Jemenig. S miközben a grúzok, ukránok, baltiak az orosz erőforrásokat szipolyozzák, és alkalmasint jobban is élnek, még ők elégedetlenkednek.

328 Душанбинский урок in: *Правда* 1987. 12. 30.

329 Pozsgay Imre: *Koronatanú és tettestárs* [Budapest, Korona Kiadó, 1998], 37.

330 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Арпель-85, 1995], 88.

331 Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 120–121.; 1991. 03. 24.

332 Черняев А. С.: *1991 год. Дневник помощника президента СССР* [Москва, Терра, 1997], 226.

De hogyan egyeztethető össze az „orosz szeparatizmus” az orosz nacionalizmussal, hiszen sok orosz élt az Oroszországi Föderáció határain kívül is. Ellentmondás valójában nincs, és ennek történelmi oka, hogy az orosz nacionalizmus más pályán fejlődött, mint a közép-európai etnonacionalista nemzettudatok. Míg a 19. század végén, 20. század elején Közép-Európában teljes mértékben teret nyert az „etnikai nacionalizmus”, vagyis az egy nemzethez tartozás „élménye” vált az identitás alapjává, addig Oroszországban ez a folyamat féloldalasan ment végbe. A birodalom nyugatibb népeit érintette első-sorban, a baltiakat, ukránokat – akiknek a nemzettudata (közép-)európai minta szerint fejlődött. Az oroszok esetében viszont ez az európai nacionalizmus csak a westernizáltabb, városokban élő rétegeknél teljesedett ki, s ott is inkább a nyugatibb területeken, ahol a hatás-ellenhatás elve is érvényesült (nem véletlen, hogy az Orosz Nép Szövetsége orosz nacionalista szervezet legnagyobb közössége éppen Kijevben volt a 20. század elején).³³³ A szovjet korszakban a bolsevikok az oroszországi kisebb népek nacionalizmusát „fejlesztették”, gyakran felülről keltetve ki azokat, s noha a sztálini korszakban egy újkeletű oroszosítás vette kezdetét, nem történt visszatérés az 1917 előtti állapotokhoz, tehát ahhoz, amikor az orosz nemzet részeinek tekintették nemcsak a tulajdonképpeni „nagyorosz” népet, hanem a kisoroszoknak nevezett ukránokat és fehéroroszokat is. A Szovjetunióban nem létezett „orosz” akadémia, „orosz” kommunista párt, miközben a többi szovjet tagköztársaság rendelkezett a „nemzeti” reprezentáció ezen intézményeivel. Ezért a szovjet korszakban is az orosz nemzeti identitás kicsit más volt, mint a többi Szovjetunióban lakó – és különösen „saját” köztársasággal rendelkező – népeké.

Figyelemre méltó, hogy bár sok orosz él Oroszország határain túl, de megfigyelhető köztük asszimiláció már a szovjet korszakban. Az Oroszországon kívüli köztársaságokban az oroszok közötti vegyesházasságok aránya sokszorosa volt a „tituláris” nemzet között tapasztaltaknak. Míg magában Oroszországban 9-11% volt a vegyesházasságok aránya az oroszok között, Ukrajnában 57%, Belaruszban 75%, Litvániában 54-58%, Moldovában 59-61%.³³⁴ Ez azt jelenti, hogy ezekben a köztársaságokban az orosz „emberanyag” jelentősen keveredett, sőt, asszimilálódott, mert a vegyesházasságokból születettek identitása inkább idomult a „tituláris” nációhoz. Például az 1960-as években a vegyesházasságokból született gyerekek 62%-a választotta az észti identitást Tallinnban, 57% a lettet Rigában, 52% a litvánát Vilniusban – vagyis a Baltikumban ezek az oroszok „baltifikálódtak”.³³⁵

Másfelől viszont a Szovjetunió eloroszosodását mutatja, hogy 1980-ban csak Észtországban (62%), Örményországban (61%), Grúziában (66%), Litvániában (76%) voltak többségben a nemzeti nyelveken kiadott könyvek (éppen ezek a köztársaságok lesznek majd a szuverenitás úttörői), míg például Belaruszban csak a könyvek 12%-a jelent meg

333 Миллер А. И.: Национальная идентичность на Украине: история и политика in: *Россия в глобальной политике* 2022/4. 46–65.

334 *Народное хозяйство СССР в 1990 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1991], 84–85.

335 Фурман Д. – Задаржная Э.: Притяжение Балтии (балтийские русские и балтийские культуры) in: *Страны Балтии и Россия: общества и государства. Москва 2002* Ред.: Фурман Д. – Задаржная Э.; 439–478., 440.

helyi, belorusz nyelven, Ukrajnában 24% ukránul. Igaz, az 1980-as években – kivéve Közép-Ázsiát – javult a helyzet a nemzeti nyelvű könyvkiadás javára.³³⁶ Az orosz nyelv terjedése mögött is praktikus okok húzódhattak, és nem feltétlenül „orosz nacionalizmus” – ami nem is létezett abban a formában, amit Közép-Európában nacionalizmusnak nevezünk.

A vegyesházasságok jó indikátorát jelentik az egyes népek közötti kapcsolatnak. Ezt szemlélve kitűnik, hogy az oroszok és a közép-ázsiai népek közötti vegyesházasságok mutatója alacsonyabb volt, mint például az oroszok és baltiak közötti, holott az orosz–balti viszonyt szokás általában valamiféle antagonisztikus ellentétként leírni. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy például 1987-ben Vilniusban a litván egyetemisták 40%-a negatívan viszonyult az oroszokkal való házassághoz, míg az oroszok körében a litvánokkal szembeni ugyanolyan ellenérzés mindössze 9% volt.³³⁷

Súlyosabb problémának tűnik a déli, muszlim népesség számának lendületes növekedése a Szovjetunióban, azért, mert ez a mindennapi élet szintjén is érezte a hatását, ellentétben az ideológiai-értelmiségi nacionalizmussal (az állam hivatalos internacionalizmusa mellett).

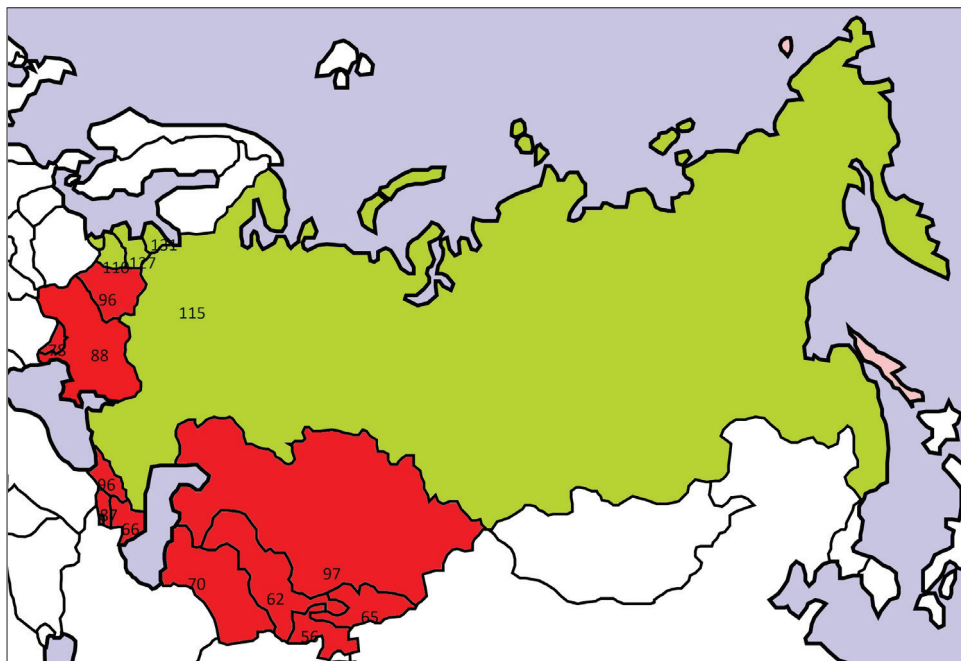
A szovjethatalom, mindenféle modernizációs törekvése ellenére sem tudta semmissé tenni a meglévő kulturális, életmódbeli alapokat – és ebben a tekintetben különösen a vallásnak van jelentősége, még akkor is, ha az adott népesség nem „templombajáró”. Például, a hivatalos szovjet statisztikai adatok is arra utalnak, hogy a muszlim régiókban kevesebb sertéshúst fogyasztottak, mint a „keresztény” köztársaságokban. Ugyancsak a kulturális különbségekre mutat rá az alkoholfogyasztási statisztika. 1980-ban átlagosan 8,7 liter alkoholt fogyasztott egy szovjet állampolgár (a legtöbbet a balti köztársaságokban), viszont a muszlim Közép-Ázsiában és Azerbajdzsánban ez „csak” 2-4 litert tett ki.³³⁸

Minden kiegyenlítés ellenére megmaradtak a regionális különbségek is. 1985-ben a Szovjetunió legfejlettebb tagköztársasága (Észtország), és a legelmaradottabb (Tádzsikisztán) között több mint kétszeres volt a különbség az egy főre eső jövedelmet tekintve. Mint az alábbi térkép is mutatja, az átlagot meghaladó jövedelem Oroszországban és a balti köztársaságokban volt (de Oroszországban nagyobb, mint Litvániában). Érdekes, hogy ekkor még Örményországban magasabb volt az életszínvonal, mint Azerbajdzsánban, és Grúzia is viszonylag jómódúnak számított. Belorusszia már ekkor is jómódúbb volt, mint Ukrajna. Ez a térkép cáfolatát adja annak az orosz érületnek, miszerint a tagköztársaságok jobban éltek volna, mint Oroszország (tényszerűen ez csak a Baltikumra igaz). Ugyanakkor érdekes, hogy 1980-ban a Szovjetunióban felépült lakások átlagosan 65 négyzetméter nagyságúak voltak, de Oroszországban csak 55 négyzetméteresek (ennél kisebb lakások csak a Tádzsik SzSzk-ban épültek 52 négyzetméterrel), míg Grúziában 100 négyzetméteres otthonok készültek,

336 *Народное хозяйство СССР в 1990 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1991], 236.

337 Фурман Д. – Задержная Э.: Притяжение Балтии (балтийские русские и балтийские культуры) in: *Страны Балтии и Россия: общества и государства.* Москва 2002 Ред.: Фурман Д. – Задержная Э.; 439–478., 440.

338 *Народное хозяйство СССР в 1990 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1991], 133.



A térkép azt mutatja, hogy 1985-ben a Szovjetunió tagköztársaságaiban mekkora volt az egy főre eső átlagos jövedelem az országos átlaghoz képest (százalékban). A térképet szerkesztette Gyóni Gábor

és a Baltikumban is 80 négyzetméter felettiek.³³⁹ Az öngyilkossági statisztikákat böngészve az látszik, hogy a baltiák és Oroszország voltak a Szovjetunió legreményvesztettebb részei, ezekben a köztársaságokban az öngyilkossági arány 1980-ban 30 ezrelék fölött volt, míg a legkevesebb öngyilkosságot Azerbajdzsánban és Örményországban regisztrálták.³⁴⁰

A muszlim népesség számának növekedésére mutat, hogy az 1980-as évek végén az átlagos családlétszám Oroszországban 3,2 fő volt (a szovjet átlag 3,5), addig Üzbegisztánban 5,5; Türkmenisztánban 5,6; Tádzsikisztánban 6,1. Az 1000 főre jutó átlagos születésszám az országos átlag (19,5) több mint kétszerese volt Tádzsikisztánban (40), s majdnem ekkora Üzbegisztánban (37,5) és Türkmenisztánban (36). Az alábbi demográfiai térkép ezt mutatja. Tehát a „muszlim” köztársaságok mindegyikében kivétel nélkül igen jelentős természetes szaporulat észlelhető. A „keresztény” köztársaságok közül csak Örményország és Moldova volt átlag feletti. Érdekes, hogy e szerint 1985-ben az egész Szovjetunióban Ukrajnában volt a legalacsonyabb a születési ráta, még a baltiaknál is kevesebb. A demográfiai térkép tehát éppen a megfordítottja az életszínvonalbelinek.³⁴¹

339 *Народное хозяйство СССР в 1990 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1991], 182–183.

340 *Народное хозяйство СССР в 1990 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1991], 93–94. *Мир в цифрах* [Москва, ФСИ, 1993], 25.

341 *Народное хозяйство СССР в 1990 г.* [Москва, Финансы и статистика, 1991], 86. *Мир в цифрах* [Москва, ФСИ, 1993], 59.



A térképen zöld színnel vannak jelölve azok a szovjet tagköztársaságok, ahol a születésszám magasabb volt, mint az országos átlag, pirossal azok, ahol alacsonyabb. A számok azt mutatják, hogy az országos átlaghoz képest mennyi volt a születések aránya 1000 főre vetítve 1985-ben.

A térképet szerkesztette Gyóni Gábor

1989-ben került sor a Szovjetunió történetében az utolsó népszámlálásra. Az ország lakossága ekkor 285 millió fő volt, harminc év alatt 72 millióval gyarapodott a népesség. Különösen számottevő volt a növekedés a közép-ázsiai (muszlim) népek körében, melyek létszáma megduplázódott, vagy akár a háromszorosára nőtt (a tádzsikoké). 1989-re az oroszok és az ukránok után az üzbégek váltak a Szovjetunió harmadik legnagyobb népévé, hagygyva a beloruszokat. Ekkorra a Szovjetunióban kb. 20%-ra emelkedett a hagyományosan muszlim vallási csoporthoz tartozó népek aránya, a szlávoké pedig kb. 80%-ról 70%-ra esett vissza.³⁴² Az adatok csak azért becsültek, mert a szovjet népszámlálásokban nem tüntették fel a vallási hovatartozást.

1988-ban nyílt politikai válság kezdődött néhány tagköztársaságban: Észtországban, Azerbajdzsánban, Örményországban. A legkorábban a Dél-Kaukázus térsége „robbant fel”, az örmény-azeri konfliktus ismételt kiéleződésével.

A történelem ismeretében nem meglepő, hogy éppen itt került sor súlyos, etnikai színezetű összecsapásokra. Már a 20. század elején véres, kölcsönösen „etnikai tisztogatásokba” hajló mészárlások zajlottak a keresztény örmények és a kaukázusi „tatárok” (ahogy 1917

342 Gyóni G.: *A történelmi Oroszország népei. Adattár [Russica Pannonica]*, 92.

előtt nevezték őket), „türkök” (ahogy az 1920-as években hívták ezt a népcsoportot), azaz azerbajdzsánok között. Már az 1905-ös első orosz forradalom idején az örmények és azerbajdzsánok közötti konfliktus súlyosan kilengésekhez vezetett (a nahicseváni örmények kiirtása), s miután rövid időre 1918-ban függetlenné vált Örményország és Azerbajdzsán is, a két ország azonnal háborúzni kezdett egymással, kölcsönös etnikai tisztogatásokkal kísérve (amik közül legismertebb Bakuban az azerbajdzsánok elleni pogrom, a karabahi Susában pedig az örmények kiirtása). S ahogy az Oroszországi Birodalom felbomlása azonnal etnikai összecsapásokhoz vezetett a Dél-Kaukázusban, úgy a Szovjetunió felbomlásának is előeseménye volt ezen konfliktus kiújulása. Az örmény-azeri konfliktus, mert „ősi”, részben még vallási gyökerű, a keresztények és muszlimok közötti ellentét, talán éppen ezért is oly végzetes és kompromisszum nélküli. Ennek a régi ellentétnek az újjáéledése is csalhatalanul jelezte, hogy a korábban hangoztatott jelszavak ellenére a szovjet korszakban nem sikerült megoldani a nemzetiségi kérdést, hogy minden efféle nyilatkozat csak illúzió vagy hazugság volt.

Az örmény-azeri konfliktus az Azerbajdzsánhoz tartozó Hegyi-Karabah autonóm terület miatt tört ki. Ez a terület örmény többségű volt, de az Azerbajdzsán SzSzK-hoz tartozott. Azerbajdzsánban 1920 tavaszán győzött a szovjethatalom, Örményországban 1920 novemberében. Az örmény többségű Karabahot 1921 nyarán először az Örmény SzSzK-hoz csatolták, de egy nappal később végül az Azerbajdzsán SzSzK kapta meg autonóm területként. Az, hogy a szovjethatalom Azerbajdzsánnak kedvezett, részben összefüggésben lehet azzal a fordulattal, ami az orosz (szovjet) külpolitikában lejátszódott az első világháború után: a cári Oroszország hagyományosan az örmények támogatója volt, a szovjethatalom azonban inkább a muszlimok felé „nyitott” (a korai Szovjet-Oroszország egyik legfontosabb szövetségese a kemáli Törökország volt).

Azerbajdzsán soknemzetiségű köztársaság volt akkor még. Karabah szinte „színörmény”, s a főváros Bakuban is a muszlimok kevesebben voltak, mint az örmények és oroszok (keresztények) együttvéve. Az Azerbajdzsán SzSzK első öt pártfőtitkára közül két örmény, egy orosz, egy ukrán és egy zsidó volt nemzetiségüket tekintve, s az első azerbajdzsán, Mir Bagirov csak 1933-ban foglalhatta el a pozícióját (és a sztálini időszakban rendkívüli módon húsz évig meg is maradhatott a helyén). A szovjet korszak második felében gyorsan nőtt az azerbajdzsánok száma, Karabahban pedig lassú azerbajdzsánosítás folyt. Az azerbajdzsánosítási törekvéseket később elismerte Gejdar Alijev is, aki 1969 és 1982 között állt az Azerbajdzsán SzSzK élén a helyi párt főtitkaraként. Az azerbajdzsánosítás részeként fokozatosan csökkentették a kiadott örmény irodalmat, az oktatási intézményekből kiszorították az örmény nyelvet, az 1980-as években megszüntették az örmény történelem oktatását. Karabah ugyan végig megmaradt örmény többségűnek, de fokozatosan nőtt az azerbajdzsánok száma, az 1980-as években már 20% fölé emelkedve (a század eleji mintegy 10%-ról). A karabahi vezetők és örmény értelmiségiek a szovjet korszakban

többször is kezdeményezték Moszkvánál, hogy a területet csatolják az Örmény SzSzk-hoz, ezek a kérelmek azonban válasz nélkül maradtak.³⁴³

1988 elején Karabahban immáron tüntetés formájában követelték az ottani örmények, hogy az autonóm területet csatolják Örményországhoz. Február 12-én már maguk a karabahi pártszervek fogalmazták meg ezt a kívánságukat, február 13-án az autonóm terület fővárosában, amit akkor Sztjepanakertnek neveztek, nagy örmény tüntetésre került sor. Február 20-án a karabahi Legfelső Tanács (parlament) felhívást intézett Jerevánhoz és Bakuhoz is, hogy támogassák javaslatukat (és Örményországban is szimpátiatüntetések kezdődtek). Ellenreakcióként Bakuban és Szumgaitban azerbajdzsán tüntetések zajlottak, melyek örményellenes zavargásokba csaptak át. Február 21-én a Politbüro rendkívüli ülést tartott a karabahi válságról. Itt Gorbacsov kifejtette, hogy szerinte elfogadhatatlan bármilyen határváltoztatás – ezzel a kérdés eldőltnek is tekinthető, Karabah Azerbajdzsán része marad. A főtitkár azonban nem kívánt semmilyen felelősséget vállalni, a véleménye az volt, hogy „egyezzenek meg az örmények és az azerbajdzsánok” – legfeljebb csak közvetítésre volt hajlandó.³⁴⁴ 26-án Gorbacsov a Kremlben fogadta az örmény nemzeti mozgalom reprezentásait, Szilva Kaputikjan költőnőt és Zorij Balajan újságíró, és arról győzködte őket, hogy ne hangoztassák Karabah Örményországhoz csatolását, mert akkor bajba kerülhetnek az Azerbajdzsánban élő örmények, ami azért meghökkenítő érvé, mert lényegében jóváhagyja az esetlegesen bekövetkező pogromokat.³⁴⁵

Másnap Szumgaitban törtek ki örményellenes zavargások, 32 halálos áldozattal (ebből 26 örmény és 6 azerbajdzsán). A glasznoszty megint akadozott, a *Pravda* semmit nem közölt a szumgaiti pogromról, csak március 2-án jelent meg egy cikk, miszerint a karabahi kérdés „sok felindulást okozott”. Érdekes, hogy Andrej Gracsov, a főtitkár bizalmasa szerint Gorbacsov úgy gondolta, hogy a szumgaiti események mögött valamiféle összeesküvés van, amit a peresztrojka ellenségei szerveztek meg az ő lejáratása céljából.³⁴⁶

Március 9-én a KB is ülést tartott az azerbajdzsán és örmény pártvezetők meghallgatásával. A tömeges indulatok nem csitulak, megmozdulások zajlottak Jerevánban és Bakuban is.

Május 21-én leváltották az örmény és azeri pártvezetőket. A következő napon sztrájk kezdődött Karabahban, mivel elterjedt a híre, hogy a szovjet vezetés nem támogatja a terület átadását Örményországnak. Ennek ellenére, vagy éppen ezért az örmény parlament június 14-én támogatásáról biztosította a karabahi követeléseket, vagyis Hegyi-Karabah autonóm terület Örményországhoz csatolását, amit három nappal később az Azerbajdzsán SzSzk parlamentje visszautasított. Július 12-én maga a karabahi parlament nyilvánította ki, hogy az autonóm terület elszakad Azerbajdzsántól. Az események kezdtek kontrollálhatatlanná válni, szükségessé vált Moszkva egyértelműbb állásfoglalása. A Szovjetunió Legfelső

343 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], Gyóni G.: *A történelmi Oroszország népei. Adattár* [Russica Pannonica], 223–224.

344 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 1* [Москва, Новости, 1995], 502.

345 Грачев А. С.: *Горбачев* [Москва, ВАГРИУС, 2001], 133.

346 Грачев А. С.: *Горбачев* [Москва, ВАГРИУС, 2001], 133.

Tanácsa (Prezigiyum) 1988. július 18-én megerősítette, hogy Karabah Azerbajdzsánhoz tartozik, majd két nappal később azt közölte, hogy a határok megváltoztatása nem lehetséges. Az Örmény Kommunista Párt vezetősége is óvatos önkritikát gyakorolt.

A konfliktus attól természetesen nem oldódott meg, hogy Moszkvában kiadtak egy állásfoglalást. Szeptember 17-én Sztjepankertben azerbajdzsánok rálöttek egy örményeket szállító autóbuszra, s ezt követően a városban összecsapások törtek ki. Szeptember 21-én rendkívüli állapotot hirdettek ki. Ennek ellenére ősszel tovább folytatódtak a megmozdulások (november 17-én egész Azerbajdzsánban nagyszabású tüntetések voltak), amire válaszul december 5-én az SzKP KB elítélte az azeri és az örmény pártvezetést is. December 5-én a rendőri erők szétverték a bakui tüntetést, felszabadították Baku főterét, melyet november 17. óta megszállva tartottak a tüntetők.

1988. december 7-én hatalmas földrengés volt Örményországban, Szpitak város gyakorlatilag megsemmisült. A 15 ezer fős áldozattal járó veszteség és gyász csak ideiglenesen csillapította az örmény-azerbajdzsán konfliktust. December 10–11-én Gorbacsov is látogatást tett a tragédia sújtotta Örmény SzSzK-ban.

1989. január 12-én a Szovjetunió Legfelső Tanácsa közvetlen szövetségi ellenőrzést vezetett be Karabahban. Februárban őrizetbe vették az önjelölt karabahi Néptanács vezetőit. Ezek az intézkedések csak arra voltak jók, hogy ideiglenesen lefagyasszák a vérző sebet. A közvetlen szövetségi ellenőrzés bevezetése azt a hamis illúziót keltette az örményekben, hogy Karabah hovatartozásában esetleg még lehet változás. S amikor 1989 november végén Moszkva visszaadja a terület irányítását Bakunak, abban a hitben, hogy a helyzet normalizálódott, megnyugvás helyett újabb, még véresebb fázisába csap át az örmény-azerbajdzsán konfliktus.³⁴⁷

A Kaukázusban Karabah mellett más területeken, mindenekelőtt Grúziában is kiéleződtek a nemzetiségi/területi viták. Abházia 1921-ben egy különleges szerződés alapján lett a Grúz SzSzK része, minek alapján Abházia és Grúzia egyenrangú felekként (afféle konföderációként) egyesültek – miközben 1936-ig Grúzia Azerbajdzsánnal és Örményországgal együtt a délkaukázusi köztársaság része volt. Később Abháziát „lefokozták” Grúzia autonóm tartományává, és a sztálinizmus évtizedei alatt erőteljes grúzosítás is zajlott. Az 1950-es, 1960-as, 1970-es években Abháziában többször is azt követelték, hogy a terület váljon ki a Grúz SzSzK-ból, de határváltoztatás Karabahhoz hasonlóan itt sem történt.

1989 márciusában Abháziában tüntetések kezdődtek, azzal a követeléssel, hogy a terület kapjon Grúziával egyenlő jogokat.³⁴⁸ Március 18-án 32 ezer aláírást tartalmazó kérvényt nyújtottak be a helyi pártfőtitkárnak, kérve a terület 1921-es státuszának visszaállítását.

Válaszul április elején Tbilisziiben grúz nacionalista tüntetések kezdődtek. A tüntetők sérelmezték nemcsak az abház követeléseket, de már Grúzia 1921-es szovjet bekebelezését is. A tüntetők egy része egyenesen az USA segítségét kérte, azt, hogy NATO vagy ENSZ

³⁴⁷ Чешко С. В.: *Распад Советского Союза* [Москва, 2000], 333.

³⁴⁸ *Распад СССР. Документы и факты (1986–1992 гг.). Т. II. Архивные документы и материалы* [Москва, Кучково поле, 2016], 73.

csapatokat vezényeljenek a köztársaságba.³⁴⁹ Április 8–9-án éjjel a szovjet hatóságok kegyetlenül szétverték a tbiliszi tüntetést – 16 halott maradt az utcákon. Néhány nappal később leváltották a grúz kommunista párt éléről Dzsumber Patiasvili főtitkárt. De az abház pártvezető, Borisz Adlejb is belebukott abba, hogy támogatta az abház nemzeti törekvéseket.

Karabah után Moszkva Grúziában is kemény kézzel lépett fel – bár Gorbacsov nem vállalta a felelősséget a Tbilisziiben zajlott tüntetések szétverése miatt (sem). Az indulatokat már nem lehetett adminisztratív-rendszabályi eszközökkel orvosolni. Júliusban Szuhumiban abház–grúz összecsapások törtek ki, melynek halálos áldozatai is voltak. Októberben pedig Grúzia egy másik autonóm területe, Dél-Oszétia nyilvánította ki, hogy elszakadna a Grúz SzSzK-tól.

A Karabah feletti közvetlen moszkvai irányítás is csak ideiglenesen tudta fékezni az indulatokat. Szeptember elejétől az Azerbajdzsán Népfrent blokád alá helyezte Karabahot és Örményországot. November 28-án a Szovjetunió Legfelső Tanácsa megszüntette Karabah feletti közvetlen ellenőrzést, a terület visszakerült Azerbajdzsánhoz, amit elítélt az örmény Legfelső Tanács, bejelentetve Jereván területi igényét Karabahra (1989. december 1.).

1990. január 13-án Bakuban örményellenes pogrom kezdődött (illetve január 12-én újra Szumgaitban), aminek során több tucat, vagy egyes források szerint néhány száz örményt megöltek. Akit nem öltek meg, az elmenekült, ezzel Bakuból eltűnt az egykor jelentős számú (fénykorában kétszázezres), nagy múltú örménység. A másik oldalon viszont az Örményországban és Karabahban élő azerbajdzsánokat kergették el.

Moszkva rendkívüli állapotot hirdetett ki Karabahban és környező részein (1990. január 15.), január 19-én pedig szovjet csapatokat vezényeltek Bakuba, Alekszandr Lebegy vezetésével. A szovjet csapatok bakui bevonulása során harcok törtek ki, melyekben 83 ember meghalt (ebből 14 szovjet katona). Tbiliszihez hasonlóan Gorbacsov ezúttal is elhárította a felelősséget, hogy neki bármi köze is lenne a véres eseményekhez. A bakui drámába mindenesetre belebukott az azerbajdzsán párt élén 1988 óta álló Abdulrahman Vezirov, akit Ajaz Mutalibov váltott.

A kaukázusi válság Közép-Ázsiába is áthelyezte metasztázisait (Dusanbéban 1990. február 11-én az örmény menekültek áttelepítése miatt tört ki örmény- és oroszellenes pogrom, amiért rendkívüli állapotot hirdettek ki az egész Tádzsik SzSzK-ban).

Miután 1987 februárban Gorbacsov Észtországban és Lettországban tett látogatást, a Politbüro ülésén úgy értékelt, hogy a hangulat a Baltikumban „nem rossz,” bár problematikusnak nevezte, hogy a Baltikumban élő oroszok nem akarják megtanulni a helyiek nyelvét.³⁵⁰

349 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 320.

350 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 144.; *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Арпель-85, 1995], 10–11., 13.

Nem sokkal később, 1987 késő nyarán, a Molotov–Ribbentrop-paktum 48. évfordulóján és 1988 elején a balti köztársaságokban viszont már nyílt szovjetellenes tüntetések zajlottak. 1988-ban nyilvánosságra léptek az első nyíltan függetlenségpárti szervezetek is. 1987-ben Lengyelországban (is) publikálták az 1939-es szovjet–német megállapodás titkos záradékát, ami a lengyel társadalomban nagy viharokat keltett, és ennek hullámai szovjet területre is átcsaptak. A kérdést 1988 májusában a Politbüro is megvitatta. Ezen a vitán Gromiko elmondta, hogy annak idején Hruscsov is rákérdezett Molotovtól a titkos záradék meglétére, de Molotov ezt „sem meg nem erősítette, sem nem cáfolta.”³⁵¹

Észtországban még 1987 őszén a tartui kommunista pártlap (*Edasi*) vetette fel, hogy a köztársaságnak nagyobb gazdasági autonómiát kellene adni, ami nagy és pozitív visszhangot váltott ki. 1988 februárban már a *Pravdában* is tudósítás jelent meg arról, hogy az Észt SzSzK-ban kiéleződtek a nemzetiségi ellentétek. A tudósítás erről úgy számolt be, hogy Észtországban „demagóg” módon értelmezik az 1940-es eseményeket, „egyoldalúan” a kollektivizációt – azaz a szovjet köztársaság alapvető fundamentuma került kétségbe vonásra: a mezőgazdaság kollektivizációja és egyáltalán Észtország Szovjetunióhoz csatolása.³⁵²

1988 tavaszán Észtországban és Lettországban is Népi Frontok alakultak, formálisan a peresztrojka támogatására, a valóságban már a függetlenségről álmodókat tömörítve. Ősszel az alakuló kongresszusokra ünnepélyes külsőségek között került sor, a korábban tiltott nemzeti zászlókkal, nyílt vitákkal, melyek során az 1940-es szovjet megszállás kérdése is felmerült. A Népi Frontok megalakulását üdvözte az észt és lett pártvezetés, s ezáltal lényegében legális formát nyert a politikai pluralizmus Észtországban és Lettországban.³⁵³

Litvánia sem maradt le, nyáron megalakult a Litván mozgalom a peresztrojkáért, amiből kinőtt a függetlenségpárti Sajūdis mozgalom. 1988. október 7-én Vilniusban a Gediminas várban felvonták a történelmi litván zászlót. Rigában november 18-án Lettország függetlenné válásának 70. évfordulójára emlékeztek meg, a következő év február 24-én, az észt függetlenség napján pedig Tallinnban is felvonták a történelmi észt lobogót a szovjet–észt zászló helyett – ami egyértelmű jelzés volt arra, hogy ezek a köztársaságok saját múltjuk, történelmi legitimitásuk alapjának nem a szovjet korszakot tekintik. Gorbacsov 1988 novemberében úgy vélte, hogy nem kell dramatizálni az észt helyzetet, és ahhoz is megértéssel viszonyult, hogy az észtek vissza akarják hozni történelmi zászlójukat.³⁵⁴

Ennél súlyosabb lépés volt, hogy 1988. november 16-án az Észt SzSzK Legfelső Tanácsa (parlamentje) kinyilvánította a köztársaság szuverenitását, tehát azt, hogy Észtországban a helyi törvények felülírják a szövetségeket. Az észt alkotmányban visszaállították a magántulajdonhoz való jogot. Ezeket a rendelkezéseket a Szovjetunió Legfelső

351 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 360.

352 Без межи in: *Правда* 1988. 02. 09.

353 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 257.

354 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Апрель-85, 1995], 71.

Tanácsának Prezigiiuma alkotmányellenesnek minősítette (november 26.). Azaz nyílt alkotmányos/szuverenitási válság bontakozott ki a moszkvai központ és az egyik szovjet tagköztársaság között 1988 végére. Az észtl parlament december elején hivatalossá tette az észtl nyelvet az Észtl SzSzk-ban.

1989. május 11-én Gorbacsov a balti köztársasági vezetőkkel történt találkozásán lényegében elismerte, hogy irányítási kollapsz keletkezett ebben a régióban, és hogy a moszkvai vezetés nem látja át teljes mélységben a történések okait.³⁵⁵

Észtország után Litvánia 1989. május 18-án, Azerbajdzsán 1989. szeptember 23-án, Lettország 1990. május 4-én kiáltotta ki a szuverenitását, de mindjárt utánuk következett Oroszország (1990. június 12.).

Ismertek olyan spekulációk, miszerint a szovjet vezetés rejtett támogatást nyújtott volna a balti népi frontok létrejöttéhez. Amikor a szovjet vezetés a balti ellenzékkel szembeni fellépés lehetséges stratégiáit vitatta meg (elnyomás, megosztás, beépülés), az utolsó variáns tűnt a legcélszerűbbnek.³⁵⁶ Erre azért lehetett szükség, hogy kontroll alatt tartsák az elkerülhetetlen változásokat, s a baltiak esetleges távozása esetén legyen zsarolási potenciál.

Az egész szovjet rendszerváltás egyik legismertebb, emblemikus eseményévé vált, amikor 1989. augusztus 23-án, a Molotov–Ribbentrop-paktum 50. évfordulóján a balti népek grandiózus, Litvániától Észtországig tartó élőlánccal emlékeztek meg e számukra tragikus eseményre.

Moszkva próbált engedményeket tenni, de már későn. 1989. július 27-én a szovjet parlament támogatta, hogy a három balti köztársaság gazdasági önelszámolást vezessen be 1990. január 1-től. Gorbacsov 1989 novemberében arra a következtetésre jutott, hogy a baltiak „menthetetlenek”, mindenképpen ki akarnak válni a Szovjetunióból, s ez a véleménye a balti pártvezetésnek is.³⁵⁷ Ugyanakkor Rizskov szovjet kormányfő már arról beszélt, hogy nem is a baltiak jelentik a legfőbb veszélyt a Szovjetunió egysége szempontjából, hanem Oroszország és Ukrajna, és hogy immáron „minden felbomlóban van.”³⁵⁸ Nem véletlen, hogy a későbbiek során az orosz vezetés elkötelezett támogatójává vált a balti függetlenségnek.

Rizskov kormányfő aggodalma jogos volt, hiszen a Szovjetunió két legfontosabb, rendszeralkotó köztársasága Oroszország és Ukrajna. És ezekben is már 1989 folyamán érezhetőek voltak olyan „szeparatizmus” csírái, melyek immáron az államszövetség fennállását veszélyeztették.

355 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 494.

356 Островский А. В.: Глупость или измена? Расследование гибели СССР [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 262–264.

357 Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства [Москва, Апрель-85, 1995], 108.

358 Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства [Москва, Апрель-85, 1995], 109.



A Tallinntól Vilniusig terjedő balti élőlánc 1989. augusztus 23-án, a Lett SzSzK területén.

Forrás: foto-history.livejournal.com

Gorbacsov 1989 februárban Ukrajnába látogatott. Ekkor elismerte, hogy Ukrajna vonatkozásában is releváns a nemzetiségi kérdés, de úgy látta, hogy ez főleg csak az értelmiséget érdeklő probléma. Nagyon elégedetten nyilatkozott a Politbüro ülésén Lvovi látogatásáról, amikor az utcákon tömegek várták őt (még hozzá nem előre tervezett, hanem spontán vizitről volt szó). Ezt úgy értelmezte, hogy Nyugat-Ukrajnában kitörő a peresztrojka támogatása.³⁵⁹

Gorbacsov 1989 júliusában már az orosz függetlenség lehetőségéről is beszélt, megjegyezve, hogy különösen Leningrádban erősek az orosz szeparatista tendenciák. Már ekkor eléggé pontosan vázolta az orosz szeparatista gondolkodást, miszerint Oroszország jól megélné abból, ha eladja a nyersanyagot és megveszi a késztermékeket nyugatról.³⁶⁰ 1989 nyarán Valentyin Raszputyin „népi” író vetette fel, hogy Oroszország ki is léphet a Szovjetunióból, ha a szövetséges köztársaságok minden problémáért őt teszik felelőssé.

1989 őszén a különválási gondolatok lassan kezdtek beszivárogni más köztársaságokba, még Közép-Ázsiában is. 1989 szeptemberében egy Politbüro ülésen Abszamat Maszalijev

359 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шханазарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 467.

360 Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства [Москва, Апрель-85, 1995], 88., 90.

kirgiz párttitkár (1985–1991) arra panaszkodott, hogy a köztársaságban a vezető pozíciókban kevés a kirgiz. Nurszultan Nazarbajev pedig azt rótta fel, hogy Kazahsztánt a szovjet korszakban GULAG-gá változtatták, a bányászat hatalmas környezetszennyezéssel jár, a köztársaság kincseit nyugatra exportálják, s a jövedelmekből nem részesül.³⁶¹

1988-tól elkezdtek működni a kooperatívok a Szovjetunióban, melyek bevezetéséről 1986 decemberében döntöttek. A kooperatívok „maszek” vállalkozások voltak magántulajdoni birtoklás nélkül, de az állami erőforrásokat felhasználva. A kooperatívok eredetileg nem alkalmazhattak bémunkásokat, csak „egyéni vállalkozásként” tevékenykedhettek. Például a kooperatív éttermek nem az üzemeltetők tulajdonában voltak, de az elvégzett munka hasznát realizálhatták. A kooperatív éttermekben általában nagyobb volt a választék és jobb a kiszolgálás, mint az államiakban, de jóval drágábbak is voltak. Az üzemeltető feladata volt, hogy a krónikus deficit körülményei közepett is tudjon találni nyersanyagot vállalkozása működtetéséhez. A kooperatívok sokarcúságára jellemző, hogy még kórházi kooperatívok is alakultak, például Szvjatoszlav Fjodorov szemklinikája.

1988 májusától már nemcsak kisvállalkozások szintjén, hanem nagyobb méretekben is működhettek kooperatívok, melyek jogot szereztek szabad gazdasági tevékenység folytatására, és bémunkások alkalmazására is. Például a nagyüzemek szabadon értékesíthették termékeiket a piacon, sőt, még külkereskedelmi tevékenység folytatására is jogot kaptak. Ennek az lett a következménye, hogy aki tudott, külföldre, valutáért adta el termékeit (faipari gazdaságok a fát, bányáüzemek a nyersanyagot stb.). Ennek következtében kezdett kialakulni egy vagyonosabb réteg, viszont a szovjet reálgazdaságban ezek az intézkedések csak még inkább megnövelték az áruhiányt. A deficit megnövekedése pedig a szétartó erőket is felélénkítette. Az egyes köztársaságok (például Ukrajna) 1989-től már elkezdték visszatartani saját termékeiket (élelmiszereket), mert odahaza is hiány keletkezett.

A kooperatívok formálisan lendületet adtak a szovjet gazdaságnak. 1988-ban 5,5%-os GNP növekedést regisztráltak, ami nagyobb volt, mint a korábbi években. 1988-ban mintegy 100 ezer kooperatív kezdte meg a működését, elsősorban a szolgáltatási szektorban és a közfogyasztási cikkek előállításában (az összes kooperatív mintegy 45%-a ide tartozott).³⁶² Az összes kooperatív fele Oroszországban alakult (51 ezer), majd Ukrajnában (17 ezer). Legkevésbé a Türkmen SzSzk-ban voltak vállalkozó kedvűek az emberek (mindössze 700 kooperatív).³⁶³ A kooperatívok bevezetése hasonló vállalkozás volt, mint az 1920-as években a NEP programja, tehát egyfajta „szabad piac magántulajdon nélkül”, de míg a NEP tényleges árubőséget hozott a piaci elemek bevezetésével, a kooperatívok éppen ellenkezőleg, csak elmélyítették a deficitet, mert a valóságban sokszor nem új javakat teremtettek, hanem „szolgáltatóként” a meglévő erőforrásokat szívták el, s a szolgáltatásért járó hasznat realizálták.

361 В Политбюро ЦК КПСС... По записям Анатолия Черняева, Вадима Медведева, Георгия Шахназарова (1985–1991 гг.) [Москва, Альпина Бизнес Букс, 2006], 526.

362 Народное хозяйство СССР в 1988 г. [Москва, Финансы и статистика, 1989], 6., 321.

363 Народное хозяйство СССР в 1988 г. [Москва, Финансы и статистика, 1989], 323.

A legnagyobb gondot jelentő mezőgazdasági szektorban is próbáltak élénkítő intézkedéseket tenni. Megnövelték a városiak számára kiadható föld mennyiségét, s lehetővé tették számukra, hogy falvakban házakat vásároljanak. A kolhozokban eltöröltek számos, a háztáji tevékenységet korlátozó tilalmat.³⁶⁴ Rövidtávon azonban ezek az intézkedések sem tudták megoldani a mezőgazdaság súlyos gondjait.

Az 1988-as év fontos eseménye volt az új választási törvény is. A Népi Küldöttek megválasztásáról szóló törvény 1988. december elején került elfogadásra, ami alapján megújult a szovjet parlament. Ez egyrészt demokratizálta a választási folyamatot, de ugyanakkor megfosztotta az állampolgárokat a közvetlen parlamenti képviselői választástól. A népi küldöttek választása a korábbi szovjet séma szerint zajlott, tehát továbbra is 750-750 küldöttet választottak a Szövetségi Tanácsba és a Nemzetiségi Tanácsba, viszont további 750 képviselőt társadalmi szervezetek is delegálhattak. Így összesen 2250 népi küldöttet választottak meg. A *népi küldöttek* választották meg ezután a Szövetségi Tanácsot és a Nemzetiségi Tanácsot, a szovjet parlamentet. Ez alkalmasint furcsa helyzetet teremtett, mert előfordulhatott, és meg is történt ilyen, hogy a képviselő, aki a közvetlen választásokon fényes diadalt aratott, a „belső választáson” elbukott.

Viszont ezúttal lehetőség nyílt alternatív választásokra, mert „társadalmi szervezetek” is jelölhettek képviselőket. A törvény szerint akár 500, az adott körzetben élő választópolgár jelölőgyűlése is indíthatott jelölteket. De jelölőgyűléseket tarthattak katonai szervek, üzemek munkáskollektívái is. Egy választókörzetben elvileg korlátlan számú képviselőjelölt indulhatott. A képviselőjelölt akkor tekinthető győztesnek, ha megkapta a szavazatok legalább felét. Ha ez nem következett be, második fordulót kell tartani, ahol a legtöbb szavazatot kapott jelölt juthatott mandátumhoz. Ha a választópolgárok fele nem jelent meg a szavazáson, az érvénytelennek tekintendő.³⁶⁵

A 750 területi választókörzetben összesen 1431 jelölt indult (196 körzetben csak egy). Az első fordulóban 590 körzetben sikerült képviselőt választani. Egy választókörzetben a választásra jogosultak kevesebb mint fele jelent meg, ezért ez elvesztette a jelöltállítás lehetőségét.

A 750 „nemzetiségi” választókörzetben 1419 jelölt indult (203 körzetben egy jelölt). Itt az első körben 636 jelölt nyert mandátumot.

A 750, társadalmi szervezetek számára garantált hely elosztása pedig a következőképpen nézett ki: 100 az SZKP számára, 100 szakszervezeti, 100 a kolhozok és kooperatívoknak, Komszomol 75, női szervezetek 75, háborús veteránok 75, tudományos dolgozók 75, művészek 75, egyéb 75. A társadalmi szervezetek maguk bonyolították a képviselőválasztást, de kötelezően megadva a többes indulás lehetőségét.

A jelöléseket 1989. január 24-ei határidővel kellett megtenni.

³⁶⁴ Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 213.

³⁶⁵ Закон Союза Советских Социалистических Республик. Об изменениях и дополнениях Конституции (Основного Закона) СССР in: *Правда* 1988. 12. 03.; Закон Союза Советских Социалистических Республик. О выборах народных депутатов СССР in: *Правда* 1988. 12. 04.

Ezen szabályok szerint 1989. március 26-án került sor a népi küldöttek választására (az első fordulóra). Ez volt a Szovjetunió történetében az első általánosnak mondható alternatív választás, még ha az egypártrendszer körülményei közepette is.

Jellemző, hogy a legkisebb választói aktivitás Örményországban (az örménypogromok hatására a szovjethatalom reputációja erősen megrendült a kicsiny kaukázusi köztársaságban), Oroszországban és a Baltikumban volt.³⁶⁶

A választóközrtek beosztását 1988 decemberében publikálták. A Szövetségi Tanácsi választásokon Oroszország 416, Ukrajna 143, Kazahsztán 40, Üzbegisztán 37, Belorusszia 26, Grúzia 15, Azerbajdzsán 14, Moldova 10, Litvánia 9, Kirgizisztán 8, Tádzsikisztán 8, Lettország 7, Örményország 7, Türkmenisztán 6, Észtország 4 mandátumot kapott. (Csak Moszkva város 26 mandátumot, Leningrád 14-et kapott).

A Nemzetiségi Tanácsba minden tagköztársaság 32 mandátumot kapott, plusz az autonóm területek szerint továbbiakat. Így Oroszország 275, Grúzia 59, Azerbajdzsán 48, Üzbegisztán 43, Tádzsikisztán 37, Ukrajna 32, Belorusszia 32, Litvánia 32, Lettország 32, Kirgizisztán 32, Örményország 32, Türkmenisztán 32, Észtország 32, Moldova 32 mandátummal rendelkezett ebben a testületben.

Április 5-én publikálták az első fordulóban mandátumot nyert képviselők nevét. Az első fordulóban 1958 képviselőt sikerült megválasztani a 2250-ből. Érdekes módon az alternatív választások eredményeképpen arányaiban több párttag (87,6%) került a népi küldöttek ülésébe, mint az a szovjet parlamentekben szokásos volt (70-80% körül).

A második fordulóra április 9-én került sor, a pótfordulóra pedig (198 körzetben) május 14-én.

Köztársaságonként a következő számban kerültek képviselők delegálásra: Oroszország 1099, Ukrajna 262, Üzbegisztán 108, Kazahsztán 99, Belorusszia 94, Grúzia 91, Azerbajdzsán 72, Litvánia 58, Tádzsikisztán 57, Moldávia 55, Kirgizisztán 53, Örményország 53, Lettország 52, Türkmenisztán 48, Észtország 48.³⁶⁷

Sajnos a választások részletes eredményei nem ismertek, a választási bizottság csak a mandátumot nyert képviselők nevét publikálta, az eredmények ismertetése nélkül.

A népi küldöttek választásán formálisan még párttagként, a valóságban már a felemelkedő ellenzék új csillagént indult Borisz Jelcin is az egyik moszkvai körzetben. Jelcin ekkor már a pártvezetők privilégiumai ellen irányuló populista, demagóg szölamaival tűnt ki. Ekkor már „radikális demokratának” nevezte magát, s elsőpró választási sikert aratott, megszervezve a szavazatok 90%-át.

A Népi Küldöttek első ülése május 25-én vette kezdetét. A rádió és a televízió élőben közvetítette a nagy eseményt, sok millió ember a készülékektől el nem szakadva követte

³⁶⁶ Választási részvétel aránya a Népi Küldöttek szavazásán köztársaságonként: Örményország 71,9%, Litvánia 82,5%, Lettország 86,9%, Oroszország 87%, Észtország 87,1%, Moldávia 90,5%, Belorusszia 92,4%, Ukrajna 93,4%, Kazahsztán 93,7%, Tádzsikisztán 93, 9%, Üzbegisztán 95,8%, Türkmenisztán 96,1%, Grúzia 97%, Kirgizisztán 97%, Azerbajdzsán 98,5%. *Играда* 1989. 04. 05.

³⁶⁷ *Играда* 1989. 05. 26.

a fejleményeket. A Szovjetunió történetében példa nélkül álló dolog volt ez, egy (részben) szabadon választott parlament, nyílt politikai vitákkal.

A népi küldöttek ülése választotta meg a Szovjetunió Legfelső Tanácsát. A választás során (mivel több jelölt volt, mint hely) éles viták alakultak ki arról, hogy bizonyos régiók kapnak-e elég képviselőt (például Hegyi-Karabah megválasztott képviselői először nem kaptak mandátumot, végül hosszas viták után a karabahi helyzet miatt a régiónak két póthelyet biztosítottak). Ilyetén módon a parlament tagja lett többek között, Oroszország részéről Roj Medvegyev író; Jevgenyij Primakov akadémikus, orientalista; Anatolij Szobcsak, a Leningrádi Egyetem tanszékvezető jogászprofesszora; Ella Pamfilova (aki majd az 1990-es években népjóléti miniszter lesz, a 2010-es években pedig, már a Putyin-korszakban a választási bizottság hírhedt elnöke); Valentyina Matvijenko; Borisz Jelcin.³⁶⁸

A belső szavazás érdekessége volt, hogy ezen Jelcin megbukott: 1185 igen és 964 nem szavazatot kapott, s ezzel kiesett, mint a legtöbb ellenszavazatot kapott jelölt, mivel azon a listán indult (Nemzetiségek Tanácsa), amelyen 11 képviselő nyerhetett mandátumot, de itt 12 jelölt volt, és senki nem kapott annyi ellenszavazatot, mint Jelcin. Csak annak köszönheti a mandátumot, hogy a javára lemondott Alekszej Kazannnyik omszki jogászprofesszor (aki 2078 igen és 78 nem szavazatot kapott). Az is figyelmet érdemel, hogy a moszkvai választóközvetben nagy verseny volt a 29 kiadó helyre, és a népi küldöttek rendre leszavazták a „liberális csillagokat”. Leszavazták Tatjana Zaslavszkáját (háromszor annyi ellenszavazatot kapott, mint támogatót), Vjacseszlav Ivanov nyelvészprofesszort, Mihail Poltoranyint, Gavriil Popovot (később Moszkva polgármestere).³⁶⁹ Ez arra utal, hogy a népi küldöttek jelentős része ellenérzéssel szemlélte a moszkvai liberálisokat. Viszont a baltiakat nem szavazták le. Tehát a népi küldöttek megértéssel viszonyultak a balti reformerekhez, de kevésbé tolerálták ugyanezt a moszkvaiaknál. A népi küldöttek üléseinek jegyzőkönyveit olvasgatva érdekes, hogy azokat a regionális megszólalásokat (lett, üzbec, grúz képviselők részéről), melyek a nemzetiégi önrendelkezést támogatták, általában pozitívan fogadta a közönség. Algirdas Brazauskas litván pártvezető (1988–1989) felszólalását a Molotov–Ribbentrop-paktum elítéléséről, s arról, hogy a köztársaságoknak önálló diplomáciai teret kellene adni, szimpátia (taps) fogadta. De feltűnő az is, hogy a közép-ázsiai küldöttek feltétlenül és minden kritika nélkül támogatták a hatalmat (bár az egyik karakalpak képviselő felvetette az Aral problémáját).³⁷⁰

A felszólalásokból a következő politikai kép rajzolódik ki. A hatalmat támogató „csendes többség” mellett létezett egy „moszkvai” liberális-reformer csoport (ami érezhetően kisebbségben volt akkor); valamint a nemzetiégi régiók több szuverenitást követelő hangjai alkottak egy külön tábor (s ez utóbbit a többség passzív támogatása vagy semlegessége övezte). Feltűnő az is, hogy antisztálinista hangnem volt jellemző az ülések légkörére.

368 *Правда* 1989. 06. 01.

369 *Первый Съезд Народных Депутатов СССР 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет* Т. I. [Москва, Изд-во Верховного Совета СССР, 1989], 243–251.

370 *Первый Съезд Народных Депутатов СССР 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет* Т. I. [Москва, Изд-во Верховного Совета СССР, 1989], 413.

A Legfelső Tanács elnökévé Gorbacsovot választották meg, de erről vita bontakozott ki. Az ukrán delegáció (Volodimir Javorivszkij³⁷¹) kilátásba helyezte, hogy „most utoljára” szavaz Gorbacsovra, és javasolta, hogy vezessék be a közvetlenül választott államfő intézményét.³⁷² Szverdlovszk megye küldöttei Borisz Jelcin megválasztását javasolták. Andrej Szaharov úgy vélte, a választás nem demokratikus körülmények között zajlik, bár ő maga Gorbacsovot támogatta. Egy leningrádi munkás (megválasztott képviselő) azt a kérdést intézte Gorbacsovhoz, igaz-e, hogy dácákat épített a Krímbe, és azt is nyíltan felhánytorgatta, hogy a Szovjetunióban megszorító lépések zajlanak, amiket a főtitkár támogat, viszont ezek nem kerülnek megvitatásra, ami „kétségeket ébreszt az emberek szívében.”³⁷³ Gorbacsov a személye körül kibontakozott vitát, az ellene irányuló bírálatokat a peresztrojka sikereként értelmezte (a felszólalók többsége egyébként támogatta a főtitkár).³⁷⁴

Gorbacsov állítólagos fényűző életvitelét Borisz Jelcin is folyamatosan támadta demagóg, populista hangnemben. A szovjet elit zártsága és a hivatalos kommunista ethosz közege eleve lehetetlenné tette az állítólagos vagyon és luxus demonstrálását, az ilyen jellegű vádakkal szemben defenzívába kényszerítve a célszemélyt. Tény azonban, hogy több volt rosszindulatú suttogó propagandánál a főtitkár állítólagos fényűző életvitele. Érdekesebb ebből a szempontból is Anatolij Csernyajev visszaemlékezései. Ő Gorbacsov fanatikus támogatója volt sokáig, ám 1988 őszétől benne is kezdtek kétségek ébredni nem pusztán Gorbacsov politikája, hanem a főtitkár személye miatt. Ennek oka pedig a luxus iránti hajlam volt. A főtitkár egy alkalommal meghívta Csernyajevet a Krímbe, ahol a foroszi nyaraló – melynek átépítését Gorbacsov rendelte el – olyan luxussal volt kialakítva, hogy „ahhoz képest a cárok livádiai palotája egy istálló volt.” Ráadásul Gorbacsov azt hazudta, hogy ezt az átépítést – melynek során például külön mozgólépcsőt építettek az üdülőből a strandhoz – Brezsnyev és Csernyenko rendelte el. Picundában és Moszkva mellett szintén luxUSDácákat építtetett a főtitkár, s ezek mellé kisebb hadsereggekkel felérő testőrség is tartozott. A foroszi üdülő láttán, ahogy írja Csernyajev, „most először támadtak bennem komoly kétségek azzal kapcsolatban, hogy... önzetlen célokat szolgál-e a peresztrojka hőskölteménye.”³⁷⁵ Csernyajev szerint ekkortól, 1988-tól változott meg Gorbacsov személyes viselkedése. Míg korábban hajlott a diszkusszióra, most már egyre kevésbé tűrte az ellentmondást, az ellenvéleményeket, vitákat.

371 Író, 1984-ben az UPA rémtetteiről szóló könyve miatt kitüntették. 1989-ben a Népi Küldöttek ülésén egy kijevi választóközvet győzteseként vehetett részt. A 2000-es években a jobboldali Mi Ukrajnánk és a Julija Timosenko Blokkja politikusaként ukrán parlamenti képviselő.

372 *Первый Съезд Народных Депутатов СССР 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет Т. I.* [Москва, Изд-во Верховного Совета СССР, 1989], 61–62.

373 *Первый Съезд Народных Депутатов СССР 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет Т. I.* [Москва, Изд-во Верховного Совета СССР, 1989], 63–69.

374 *Первый Съезд Народных Депутатов СССР 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет Т. I.* [Москва, Изд-во Верховного Совета СССР, 1989], 86.

375 Черняев А. С: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 36–40.; 1988. 09. 13.

Gracsov sajtótitkár szintén említi ezeket a változásokat Gorbacsov viselkedésében. Ahogy írja, a főtitkár kezdetben, megválasztása után sokszor kora reggeltől éjfélig dolgozott. Lelkiismeretesen átolvasta az elé tett jelentéseket, alaposan készült a tárgyalásokra, megbeszélésekre. Aztán egy idő után ez megváltozott. Olvasatlanul dobta vissza a papírokat, s még a külföldi tárgyalásaira sem mindig készült fel. Az is megtörtént, hogy nem tudta a nevét a külföldi vendégnek, akit éppen fogadott, a megbeszélésekre nem készült fel, improvizált. Sőt, Gracsovnak olyan érzése volt, mintha a felesége, Raisza egyre inkább hatással lenne rá a munkájában is.³⁷⁶

A népi küldöttek ülésein éles témák kerültek szóba: Szumgait; az áprilisi, Tbiliszipben történtek zavargások; sőt, Grúzia 1921-es szovjet megszállásának az elítélése; a Molotov–Ribbentrop-paktum (egy bizottság is alakult ennek kivizsgálására); a németek rehabilitációja (a német autonóm köztársaság visszaállítása); az önálló ingus autonómia helyreállítása; a nemzetek önrendelkezési jogának deklarálása az alkotmányban. Anatolij Szobcsak azt javasolta, hogy szüntessék meg a gyakorlatot, hogy csak párttagok tölthetnek be vezető állásokat (és ezt alkotmányosan is rögzítsék).

Maguk az ülések kaotikus rendetlenségben zajlottak. Eleinte még az sem volt meghatározva, hogy mennyi lehet a felszólalás ideje, a szavazások kínosan lassan, időnként eldönthetetlen módon történtek. Az éles témák (például az azerbajdzsán-örmény konfliktus) mindenféle rendezettség nélkül vetődtek fel, kölcsönös szidalmakba, rágalmakba torkollottak, ezzel szétzilálva az üléseket.³⁷⁷ Többen is egyszerre akartak felszólalni, kihasználva a korábban példátlan nyilvánosságot, hogy a televízió és a rádió is élőben közvetítette az eseményt. Évtizedek ki nem beszélt gondjai szakadtak fel.

Talán a szervezési kiforratlanságok miatt is a népi küldöttek kongresszusa a kezdeti nagy lelkesedés után kifulladt. De azt hiszem, nemcsak stílusbeli elemekről volt szó, hanem arról, hogy 1989 második felétől a szovjet politika súlypontja(i) lassan áthelyeződtek a köztársasági szintekre. Az össz-szövetségi népi küldöttek ülése születése után nem sokkal avított intézmény benyomását keltette.

1989 nyarán bányászsztrájkok voltak a Kuzbasszban és a Donbasszban. A szovjet történelemben ezek voltak az első nagy, nyílt, és engedélyezett sztrájkok. 1989 őszén a *Novij Mir* publikálta Szolzsenyicin *GULAG szigetvilág* című művét.

Borisz Jelcin 1989 őszén az USA-ban tett kilencnapos turnét. Ennek során 11 várost látogatott meg. Egyetemekre ment el, fiatalok kérdésre válaszolt kötetlen beszélgetéseken. Formálisan a san-fransiscói Esalen Intézet hívta meg, de a valóságban hatalmasabb erők állhattak az invitálás mögött – esetleg már ekkor fel akarták mérni Jelcint, mint Gorbacsov potenciális utódját. A meghívás kitüntetett jellegére utal, hogy az orosz vendéget fogadta a Fehér Házban az új amerikai elnök, George H. W. Bush is. Az, hogy az amerikai elnök is találkozott Jelcinnel – aki akkor formálisan semmilyen fontos pozíciót nem töltött

³⁷⁶ Грачев А. С.: *Горбачев* [Москва, ВАГРИУС, 2001], 156.

³⁷⁷ *Первый Съезд Народных Депутатов СССР 25 мая – 9 июня 1989 г. Стенографический отчет Т. I.* [Москва, Изд-во Верховного Совета СССР, 1989], 54.

be – nyilvánvalóan zavaró tényező lehetett Gorbacsov számára. Nem pusztán személyes hiúságból, hanem az amerikaiak viselkedése egyfajta beavatkozásnak is volt tekinthető (Jelcin „kijátszása” Gorbacsov ellen).

Nem véletlen, hogy az amerikai út után heves támadás indult Jelcin ellen. A *Pravdában* megjelent egy cikk, miszerint Jelcin amerikai útján mértéktelenül italozott. Jelcin ezután megvádolta Gorbacsovot, hogy ő szervezte az ellene irányuló lejárató kampányt.³⁷⁸

1990, választások éve

„1977-ben egy Vilniusból Kaunasba tartó úton, a két város között félúton litván útítáram bevitt egy skanzenbe. Körülnézett. Meggyőződött róla, hogy senki nem hallhatja szavát rajtam kívül, s azt mondta, tudom-e, hogy Litvániában 1945 és 1948 között több ember pusztult el az úgynevezett banditizmus elleni harcban, mint a II. világháborúban.”³⁷⁹

1990-ben ismét választásokra került sor a szovjet tagköztársaságokban. Most először ezek alternatív jellegűek voltak, és ennek eredményeképpen nemcsak politikai képviselőket szerzett az ellenzék, de a balti köztársaságokban az ellenzéki, kommunistaellenes erők győzedelmeskedtek – vagyis hatalmi pozícióba kerültek. Az 1990-es választásokra megváltozott bel- és külpolitikai közegben került sor. Nemcsak a szólásszabadságot lehetővé tevő glasznoszty, és az elkerülhetetlen reformokat hangoztató peresztrojka miatt, hanem azért is, mert mint láttuk, 1988–1989-ben a szovjet Dél-Kaukázus vérbe és lángba borult.

A legfontosabb külső körülmény pedig az volt, hogy 1989-ben, a „csodák évében” összeomlott a kelet-európai szovjet blokk, vagyis az ottani kommunista kormányzatok.

Lengyelországban – ahol nem történt meg a mezőgazdaság szövetkezetesítése – permanens elégedetlenség kísérte az államszocializmus korát, s az 1980-as évekre a lengyelországi szocialista berendezkedés teljes (gazdasági, politikai, morális) csődöt mondott. A kommunista állampárt 1989 elején kénytelen volt az ellenzéki Szolidaritás mozgalommal tárgyalásokba bocsátkozni, és a hatalom felelősségét megosztani. 1989 nyarán részben szabad parlamenti választásokra került sor, a Szolidaritás fényes győzelmével. Igaz, a választások részben szabad volta miatt a parlamenti képviselői helyek kétharmada továbbra is a Lengyel Egyesült Munkáspárt birtokában volt, s az ország elnökévé a párt főtitkárát (1980 óta), Wojciech Jaruzelskit választotta a parlament. Ugyanakkor a Szolidaritás egyik vezetője, Tadeusz Mazowiecki alakíthatott kormányt, s 1990. január 1-jétől liberális gazdasági reformok („sokkterápia”) indultak meg az országban. Lengyelországban az

378 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 327.

379 Pozsgay I.: *Koronatanú és tettestárs* [Budapest, Korona Kiadó, 1998], 68.

első szabad parlamenti választásokra majd csak 1991 októberében kerül sor (utolsóként a közép-kelet-európai régióban).³⁸⁰

A Lengyelországhoz hasonlóan súlyosan eladósodott Magyarországon – ahol viszont 1956–1957 után nem voltak olyan kiterjedt ellenzéki megmozdulások, mint Lengyelországban – szintén „rendezett átmenet” zajlott. Az 1956-ban a forradalmat leverő szovjet csapatok által az ország élére tett Kádár Jánost 1988 májusában leváltották a pártfőtitkári pozícióból. Az állampárt MSZMP 1989 októberében lényegében megszűnt, illetve felbomlott, s ekkorra már megalakultak az első ellenzéki pártok, mozgalmak. Ezekkel egyeztetve 1990 tavaszára többpárti parlamenti választásokat írtak ki, melyek eredményeképpen egy kereszténydemokrata-jobboldali kormányzat kezdhette meg működését.

A régióban az NDK rendszere tűnt a legmegingathatatlanabbnak. A keletnémet pártvezetés a szovjet peresztrójkával kapcsolatban is szkeptikus, majdhogynem elutasító volt (az 1980-as évek második felében szovjet lapokat is betiltottak az NDK-ban). A keletnémet pártvezető, Eric Honecker magabiztosságát nemcsak a rettegett titkosrendőrség, a Stasi táplálta, hanem a viszonylag magas életszínvonal, és az országban állomásozó hatalmas, majd félmillió szovjet katonai kontingens is. 1989 október elején Gorbacsov jelenlétében került sor az NDK 40. évfordulóját ünneplő rendezvényre Kelet-Berlinben, ahol viszont a berlini lakosok a reformer szovjet pártfőtitkárt éltették. Már szeptember eleje óta az NDK nagyvárosaiban az ún. „hétfői demonstrációkon” tömegtüntetések követelték a demokratikus reformokat. S ugyanekkor tömegek indultak meg a szabadabb Magyarország felé, hogy onnan nyugatra, Ausztriába és az NSZK-ba távozhassanak (a reformkommunista magyar kormány engedélyezte az országban feltorlódott keletnémetek nyugatra való kiutazását). 1989. október 17-én leváltották Honeckert. Novemberben megnyitották az addig szigorúan zárt határt a két Németország között, és ledöntötték a hidegháború, európai megosztottság szimbólumává vált, 1961 óta fennálló berlini falat. 1990 tavaszára választásokat írtak ki, ahol a kereszténydemokraták arattak győzelmet. 1990 nyarán a német újraegyesítésről zajlottak nagyhatalmi tárgyalások, amihez már nemzetközi jóváhagyásra volt szükség, mindenekelőtt a Szovjetunió részéről (Berlin hagyományos ellenfelei, Nagy-Britannia és Franciaország a színpalak mögött elleneztek az egységes Németország renoválását). 1990. szeptember 12-én Moszkvában írták alá az NSZK, az NDK, a Szovjetunió, az USA, Nagy-Britannia és Franciaország (az ún. 2+4-ek) azt a megállapodást, amely lehetővé tette a német újraegyesülést, és rögzítette, hogy a szovjet csapatokat 1994 végéig kivonják a keletnémet területekről. Az NSZK 15 milliárd márkát fizetett Moszkvának a csapatkivonás költségeinek fedezésére. 1990. október 3-án az NDK beolvadt az NSZK-be, a keletnémet kommunista állam megszűnt létezni.

Pikáns aspektus, amit megerősít Eduard Sevardnadze, és a Szovjetunió bonni nagykövete, Vitalij Falin is (aki 1988-tól az SZKP külügyi osztályát vezette), hogy Gorbacsov már az 1989 őszi keletnémet válság előtt, 1988-ban és 1989 tavaszán tárgyalt az esetleges

380 Pándi L.: *Köztes-Európa. Térképgyűjtemény* [Budapest, Osiris-Századvég, 1995], 628.; Davies N.: *Lengyelország története* [Budapest, Osiris, 2006], 924–926.

német újraegyesítésről Helmuth Kohl nyugatnémet kancellárral. Sevardnadze szerint a német újraegyesítés konkrétan felmerült 1986 júliusában, amikor Hans Dietrich Genscher nyugatnémet külügyminiszter és alkancellár Moszkvába látogatott. A szovjet külügyminiszter arról ír, ő már 1989 júniusában azt közölte Genscherral, hogy „a berlini fal le fog dőlni”, és hogy hamarosan megkezdődik az európai újrendezés tárgyalása.³⁸¹ Falin szerint Gorbacsov egyszerűen pénzt kért azért cserébe, hogy Moszkva feladja az NDK-t és kivonja a csapatait. Úgy tudja, Honeckernek is meggyőződése volt, már legkésőbb 1988 végén, hogy a Szovjetunió „leírta az NDK-t.”³⁸² A német újraegyesítés gondolata már korábban is felmerült a szovjet vezetésben, Sztálinnál és Berijánál is, de úgy, hogy az egyesült Németországot semleges államként képzelték el.

Az NDK-ás változás igazi fordulópont volt, a következő néhány hét alatt dominó-szerűen dőltek be a még talpon levő kelet-európai kommunista rendszerek, volt ahol „házipuccsal”, volt ahol békés, volt ahol véres forradalommal.

A berlini fal leomlásának napján dőlt el a legrégebben hatalmon levő kelet-európai pártvezető, a bolgár Todor Zsivkov sorsa is. November 10-én lemondatták az 1954 óta Bulgária élén álló politikust, majd nem sokkal később minden funkciójától megfosztották. 1990-re új, többpárti választásokat írtak ki – ahol azonban fölényes győzelmet aratott a bolgár kommunisták utódpártja.

Ezek után már csak idő kérdése volt, hogy mikor következik be változás Csehszlovákiában is. November 17-én Prágában diáktüntetések kezdődtek, s miután elterjedt a híre, hogy meghalt egy diák, a demonstrációk tömegessé váltak. Egy héttel később lemondott az egész csehszlovák pártvezetés Miloš Jakeš pártfőtitkárral az élen („bárhányos forradalom”). Az átmenet a lengyel és magyar példához hasonlóan itt is rendezetten ment végbe, az ország kommunista elnöke, Gustáv Husák nevezte ki az új reformer kormányt, majd lemondott az év végén. Az új államfő az elkötelezett antikommunista – és a rendszer által korábban üldözött – értelmiségi, író Vaclav Havel lett, a kommunista többségű parlament támogatásával. 1990 nyarára új választásokat írtak ki. 1989 decemberben Moszkvában a Szovjetunió, az NDK, Lengyelország, Magyarország, Bulgária képviselői elítélték a Varsói Szerződés 1968-as csehszlovákiai beavatkozását, mintegy önkezűleg delegitimálva Csehszlovákia 1968 utáni történetét.

Romániában egészen 1989-ig sztálinista típusú diktatúra maradt fenn, Kelet-Európában akkor már szokatlan személyi kultusszal. Az 1980-as években Románia súlyos megszorítások és lakossági nélkülözések árán visszafizette a nyugati hitelezők felé teljes adósságát. 1989 november végén, amikor már az összes kelet-európai ország „elesett”, a Román Kommunista Párt XIV. Kongresszusa még megerősítette Nicolae Ceaușescu államelnök és pártfőtitkár pozícióit és politikáját. Ám néhány héttel később, december 15-én Temesváron utcai megmozdulások kezdődtek a román hatóságok által zaklatott

381 Шеварднадзе Э. А.: *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания* [Москва, Европа, 2009], 153., 158.

382 Фалин В. М.: *Без скидок на обстоятельства. Политические воспоминания* [Москва, Центрполиграф, 2016] 457.

Tőkés László református lelkész védelmében. Ezek az akciók rendszerellenes tömegdemonstrációkká alakultak át, s a felkelők néhány nap múlva átvették a város feletti ellenőrzést. December 21-én Bukarestben és más városokban is zavargások törtek ki, másnap a hadsereg és a román elit jelentős része a felkelők oldalára állt, Ceaușescu elnököt és a feleségét december 25-én kivégezték. 1990 tavaszára új választásokat írtak ki, melyeken egy népfrontszerű képződmény (Nemzeti Megmentési Front) aratott győzelmet.

Az 1961 után a szovjet blokkból is kiközösített, elszigetelt Albánia kommunista rendszere 1990 végén omlott össze.

A kelet-európai államszocialista rendszerek tehát kártyavárszerűen omlottak össze. A szovjet csapatok, noha jelen voltak az NDK-ban, Lengyelországban, Csehszlovákiában, Magyarországon, nem avatkoztak közbe. Az esetleges szovjet szándékok és tervek kapcsán időnként olyan nézetek is megjelennek, melyek mai tudásunk alapján nem erősíthetők meg (például Moszkva állítólagos szerepéről a romániai forradalomban, Ceaușescu eltávolításában). Csak az NDK kapcsán sejlik fel valamiféle aktív szovjet cselekvés, miszerint a gorbacsovi vezetés – talán már 1986-tól – hajlandó volt „feladni” az NDK-t anyagi előnyökért és morális jutalmazásért cserébe. A többi esetben pedig, mint ahogy azt már 1985–1986 folyamán előre jelezték, szabad utat engedtek az események folyásának, nemcsak abban a reményben, hogy a béke és a szabadság hírnökei lesznek, hanem azért is, mert ezzel mérsékelni lehetett a birodalom eltartásának terheit, és a „testvéri” dimenzióból piaci alapokra lehetett helyezni a Szovjetunió és az (egykori) szövetséges országok viszonyát, abban bízva, hogy az egykori szövetségesek végül is hálásnak lesznek a Szovjetuniónak, és a NATO nem teszi be a lábát erre a területre. Ezek a moszkvai számítások nem teljesen váltak be. Noha a kapcsolatokat monetizálták, de az egykori szovjet érdekszférába benyomult a NATO, és nagyszabású propagandatevékenység vette kezdetét azzal a céllal, hogy – felhasználva a valós történelmi sérelmeket – a szovjetekre (oroszokra) antagonisztikus ellenségként tekintsenek ezek a népek.

1989 december első napjaiban a semleges Málta szigetén találkozott Bush amerikai elnök és Gorbacsov főtitkár. A találkozót az amerikaiak kezdeményezték bizalmasan, még 1989 nyarán. A máltai találkozó Gorbacsov szerint „Rubicon” volt a nyugati–szovjet kapcsolatokban – ez jelentette a hidegháború végét.³⁸³ A máltai találkozóról nem adtak ki semmilyen közleményt, ami csak felerősítette a megbeszélést övező konspiratív híreszteléseket. Sevardnadze szovjet külügyminiszter szerint Málta legfőbb témája a német újraegyesítés volt.³⁸⁴

Kelet-Európa gyors összeomlása mintha az amerikaiakat is meglepte volna. Bush elnök azt a kijelentést tette, hogy „túl gyorsan” történt minden³⁸⁵ – a panasz nyilván arra vonatkozott, hogy az események nem Amerika kontrollja alatt zajlottak.

383 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 2* [Москва, Новости, 1995], 142., 150.

384 Шеварднадзе Э. А.: *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания* [Москва, Европа, 2009], 160.

385 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 387.

Már nagyjából lezajlottak a hatalomváltások, amikor finálé gyanánt 1991. június 28-án került sor az egykori keleti blokk gazdasági együttműködési szerve, a KGST utolsó ülésére Budapesten. Pár nappal később, 1991. július 1-jén Prágában megszüntette magát a Varsói Szerződés katonai szövetség. Ezzel formálisan is megszűnt a szovjet blokk Kelet-Európában. Néhány nappal korábban, 1991 júniusában az utolsó szovjet megszálló katonák is elhagyták Csehszlovákiát és Magyarországot. Lengyelországból 1993 őszén, az egykori NDK-ból 1994 nyarán fejeződött be a szovjet csapatkivonás.

A kelet-európai államszocialista rendszerek összeomlása után nem sokkal került tehát sor a szovjet parlamenti választásokra, immáron alternatív politikai részvétellel. A legkorábban Litvániában 1990 februárban.

Már 1989. december 7-én a litván Legfelső Tanács (parlament) törölte az alkotmányból a kommunista párt vezető szerepére vonatkozó rendelkezést, megteremtve a többpártrendszer lehetőségét. Alig két héttel később a Litván SzSzK Kommunista Pártjának főtitkára, Algirdas Brazauskas³⁸⁶ vezetésével kivált az SZKP-ből az immáron önálló, és Litvánia függetlenségét támogató Litván Kommunista Párt. Az SZKP-hoz hű párt vezetését Mykolas Burokevičius vette át, s ennek a pártnak továbbra is 40 ezer tagja maradt. Noha a szovjet Népi Küldöttek ülésén 1989. december 24-én elítélték a Molotov–Ribbentrop-paktumot, de ez már nem sokat segített Moszkvának abban, hogy megfordítsa a baltikumi közhangulatot.³⁸⁷

1990 januárban maga Gorbacsov látogatott Litvániába, nyilvánvalóan a választásokra időzítve. Maga a látogatás ténye fontosabb is volt, mint amit mondott a szovjet vezető (a nemzetiségi kérdés veszélyeire hívta fel a figyelmet). Gorbacsov jelezte, hogy Moszkva megkülönböztetett figyelemmel szemléli a litvániai (baltikumi) eseményeket.³⁸⁸

Gorbacsov látogatása ellenére 1990. február 7-én, még az 1985-ben megválasztott kommunista litván parlament törvénytelennek nyilvánította Litvánia 1940-es Szovjetunióhoz csatolását.

Az alternatív választások 1990. február 24-én zajlottak. A részvételi arány 71% volt. Bár a helyek többségét, 135-ből 64-et független jelöltek szereztek meg, de ők túlnyomó többségében a Sajudis tagjai voltak. Az önálló litván kommunista párt 46 mandátumot kapott, de az itteni képviselők harmada is egyúttal Sajudis-tag volt. Az SZKP-hoz hű kommunista párt mindössze hét képviselői helyet nyert. A Sajudis így összesen, több különböző párt képviseletében 91 képviselőt tudott delegálni.

Az eredmény azt jelentette, hogy Moszkva jelentős részben elvesztette a politikai kontrollt a Litván SzSzK fölött, vagyis immáron olyan csak olyan eszközöket tudott alkalmazni, melyek kívül estek a formális demokratikus kereteken.

³⁸⁶ Brazauskas később, 1993 és 1998 között Litvánia elnöke, 2001 és 2006 között miniszterelnöke lesz majd.

³⁸⁷ *Földindulás Kelet-Európában 1988–1990 II. Magyarország, Románia, Szovjetunió* [MTI-Sajtóadatbank], 82.

³⁸⁸ *Иправда* 1990. 01. 12.

Az új parlament 1990. március 11-én kikiáltotta Litvánia függetlenségét, elsőként a szovjet tagköztársaságok közül, és kinyilvánította, hogy a szovjet állami javak litván állami tulajdonba mennek át (Moszkvában a népi küldöttek érvénytelennek nyilvánították ezt az aktust). A vilniusi vezetés igényt tartott a köztársaság határainak kontrolljára, azaz saját fegyveres szervezet felállítására. A szovjet kormány és a Kreml nem ismerte el a litván függetlenséget.³⁸⁹

A szovjet vezetés elrendelte, hogy a Litván SzSzK-ban minden fegyvert egy héten belül be kell szolgáltatni, kinyilvánította, hogy csak a szovjet határőrségnek van joga a köztársaság határait kontrollálni, s felszólított, hogy a Litván SzSzK-ban tartózkodó „alkotmányellenes cselekedeteket végrehajtó” külföldieket toloncolják ki.³⁹⁰ Március 23-án a szovjet hatóságok távozásra kényszerítették Litvániából a külföldi újságírókat, miközben a litván kormány a világ közvéleményéhez fordult segítségért. Március 27-én a szovjet katonai egységek Vilniusban elfoglalták a Litván Kommunista Párt székházát, megszállták azokat a kórházakat, ahová a bevonulás elől odamenekült litván katonaszökevények kerestek menedéket. Ezzel megkezdődött az a folyamat, amit a kortársak közül néhányan (például A. Zinovjev) „ellen-peresztrojkának” neveztek.³⁹¹ Ez az offenzív fellépés kezdetben sikerrel is járt, hiszen március 28-án a litván vezetés beleegyezett, hogy népszavazás döntsön a köztársaság függetlenségéről. Vytautas Landsbergis parlamenti elnök felszólította a lakosságot, hogy akinél van fegyver, adja le, ami a szovjet erőszakmonopólium elismerését jelentette. A litván engedékenységnak talán az is oka lehetett, hogy a Belorusz SzSzK Legfelső Tanácsa kijelentette, felülvizsgálja a litván–belorusz határt Litvánia függetlensége esetén, hiszen 1940-ben, amikor Litvánia a Szovjetunió részévé vált, Belorussziából egy 6,5 ezer négyzetkilométeres területet a Litván SzSzK-hoz csatoltak.³⁹²

Április 1-jén Gorbacsov, ekkor már a Szovjetunió elnökeként, ismételten arra szólította fel a Litván Legfelső Tanácsot, hogy álljon el a függetlenség deklarálásától. Borisz Mironov szerint a szovjet vezetés nem vette kellő komolysággal a litvániai helyzetet. Gorbacsov „igazi marxistaként” úgy vélte, a litvánok számára gazdasági-anyagi szempontból előnytelen lenne a kiválás, ezért csak szélsőséges nacionalisták hőzöngése a függetlenségi mozgalom.³⁹³ Mindenesetre a moszkvai reakció így is jelezte: ezen a ponton húzódott a demokratikus reformok „vörös vonala”, s a Kreml nem hajlandó „elengedni” a tagköztársaságokat. Mindez intésül szolgálhatott a másik két balti köztársaság számára is, ahol szintén erős volt az elszakadási vágy, de ami mellé tragikus nemzetiségi törésvonal is társult.

389 Заявление правительства СССР in: *Правда* 1990. 03. 20.

390 Указ Президента СССР о дополнительных мерах по обеспечению прав советских граждан, охране суверенитета СССР на территории Литовской ССР in: *Правда* 1990. 03. 21.

391 *Földindulás Kelet-Európában 1988–1990 II. Magyarország, Románia, Szovjetunió* [MTI-Sajtóadatbank], 79.

392 Pándi L.: *Köztes-Európa. Térképgyűjtemény* [Budapest, Osiris-Századvég, 1995], 680.

393 Миронов Б. Н.: От коренизации до суверенизации: как готовилась дезинтеграция СССР in: *Российская история* 2021/6., 3–24., 23.

Az Észt SzSzK-ban 1990. március 18-án zajlottak a választások, s ezek az észt Népi Front sikerét hozták. A hatályos választási rendszer szerint 105 képviselő kerülhetett be a legfelső tanácsba (parlamentbe), s ezeket meghatározott mandátumot biztosító körzetekben választották, továbbá 4 garantált hely jutott a szovjet hadsereg képviselőinek. Tallinn összesen 25 képviselőt küldhetett a parlamentbe, Tartunak 10 mandátum jutott. Összesen 392 jelölt pályázott a 105 helyre, a részvételi arány 78,2% volt. A megválasztott képviselők 71%-a észt, 23%-a orosz nemzetiségű volt, 6% nő, 94% férfi.³⁹⁴

A kiadott adatok alapján elemeztem a választási eredményeket. Sajnos a kiadott szovjet (orosz) és észt adatsorok nem teljes körűek. Még a nagyon részletes észt adatsorok is hiányosak abból a szempontból, hogy valamiért nem tüntették fel, hogy a választásokon indulók közül ki volt párttag, és ahhoz is utólagos munka kellett, hogy rekonstruáljuk, mely szervezet indította őket a megmérettetésen. Ez talán (?) azért lehet, mert az 1990-ben mandátumot nyert képviselők között is feltűnően sok volt a párttag. A 105 képviselőből legalább 49 párttag (47%) volt. A kvázi ellenzéki Népi Front tagjainak jelentős része párttag volt, de még a radikálisnak mondható, nyíltan függetlenségpárti személyek egy része is korábban a Szovjetunió Kommunista Pártjában kezdte közéleti pályafutását (például Heino Kostabi). Persze ekkor még nem alakult ki a többpárti rendszer, éppen csak kezdtek megjelenni a Népi Front mellett más alternatív politikai szervezetek is. A képviselők már az 1990-ben megalakult parlamentben kezdtek majd, eltérő időben különböző frakciókba, csoportosulásokba szerveződni. Mindezek figyelembevételével nagyjából a következőképpen rekonstruálhatók az eredmények. Három nagyobb irányzat különíthető el: a kommunista párt támogatásával nyert mandátumot 45 képviselő (idesorolva azokat a „falusi” jelölteket, akik párttagok voltak, de nem a Népi Front kötelékében indultak), a Népi Front támogatásával 45 képviselő, és nyíltan függetlenségpárti platformon választottak meg 15 jelöltet. A „rurális” párttag jelölteket az észt függetlenségi táborba szokás sorolni, ami abból a szempontból indokolt, hogy másfél évvel később, 1991 augusztusában ezek a képviselők valóban Észtország függetlenségére *fognak* majd szavazni.³⁹⁵

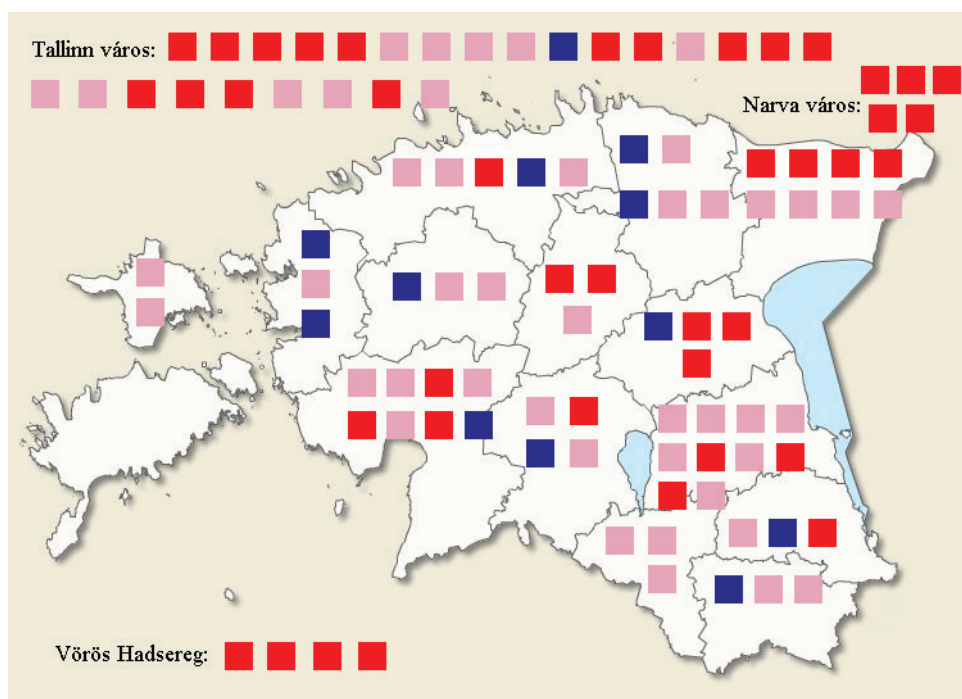
Térképre vetítve a következő választási eredmények rajzolódnak ki.

A jelentős orosz lakossággal rendelkező Tallinnban győztek a „kommunisták”, ide számítva a párt jelöltjeit és a nem népi frontos kommunista párttagokat is. Tallinnon kívül az orosz többségű Narvában győztek kommunista háttérű jelöltek, akik egyben orosz nemzetiségűek is voltak. Persze más régiókban is győztek kommunista párttagok, észt nemzetiségűek, s az észt függetlenség hívei, de összességében a területek többségében az ellenzék győzött, s a legnagyobb ernyőszervezet a Népi Front volt.

A választások után tisztult a kép. 1990. március 25-én az Észt Kommunista Párt Vaino Väljas főtitkár vezetésével kivált az SZKP kötelékéből, éppen úgy, ahogy az három

394 *Eesti NSV / Eesti Vaabirigi Ülemnõukogu XII koosseis. 29. 03. 1990–29. 09. 1992 Statistikat ja ülevaateid* [Tallinn, 2013], 9.

395 *Eesti NSV / Eesti Vaabirigi Ülemnõukogu XII koosseis. 29. 03. 1990–29. 09. 1992 Statistikat ja ülevaateid* [Tallinn, 2013]; Grofman B.-Mikkel E.-Taagepera R.: Electoral systems change in Estonia 1989–1993 in: *Journal of Baltic Studies* 30 (3), 227–249.

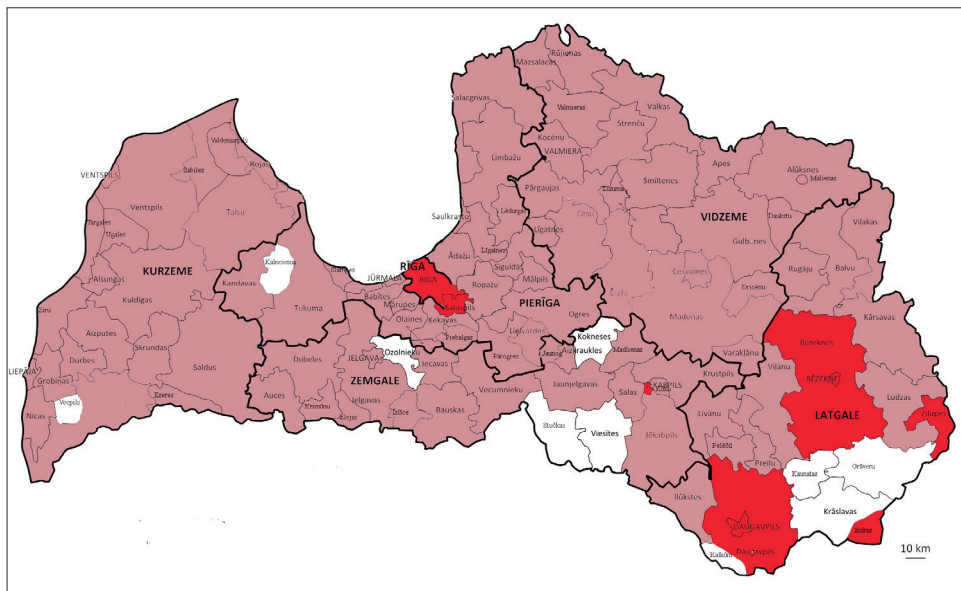


Mandátumok az észtországi parlamenti választásokon 1990 tavaszán: Rózsaszín: Népi Front. Piros: kommunisták, vagy kommunisták pártja, aki nem tagja a Népi Frontnak. Kék: nyíltan függetlenségi párti jelölt. A térképet szerkesztette Gyóni Gábor

hónappal korábban a Litván SzSzK-ban történt. Tehát azokról a „kommunistákról”, vagyis inkább csak párttagokról volt szó, akik az észti függetlenség hívei voltak. A párttagok túlnyomó többsége, mintegy kétharmada ide tartozott (és a fenti térképen piros négyzetekkel jelölt, választásokon győztes kommunisták párttagok jelentős része is ide sorolandó). A párttagok egy kisebbségi csoportja maradt csak az SZKP (Moszkva) platformján.³⁹⁶ Immáron tehát nyíltan is a függetlenségpárti erők kerültek többségbe, az Észt SzSzK hívei kisebbségbe. Az SZKP uralma lényegében véget ért Észtországban.

1990. március 30-án az észti parlament megszálló hatalomnak minősítette a Szovjetuniót, s célként fogalmazta meg az ország függetlenségének helyreállítását. Olyan messzire nem mentek el, mint a litvánok, tehát nyíltan nem deklarálták Észtország függetlenségét, de április 3-án kiálltak Vilnius függetlenségi törekvései mellett. Az észti parlament 1990. április 12-én megtiltotta az észteknek, hogy a szovjet hadseregben teljesítsenek szolgálatot. Május 8-án érvénytelenítette a szovjet típusú alkotmányt, deklarálva, hogy

³⁹⁶ *Földindulás Kelet-Európában 1988–1990 II. Magyarország, Románia, Szovjetunió* [MTI-Sajtóadatbank], 79.



Legfelső szovjet (parlamenti) választások eredménye a Lett SzSzK-ban 1990 márciusában. Rózsaszín: Népi Front. Vörös: kommunisták. Fehér: független jelöltek. A térképet szerkesztette Gyóni Gábor

a második világháború előtti Észtország alkotmánya érvényes. Ez már nem pusztán függetlenségre való törekvést jelzett, hanem a szovjet múlt teljes megtagadását.

Lettországbán szintén 1990. március 18-án került sor a választásokra. Itt egyéni választókerzetekre osztva került sor a voksolásra.

A választásokon a lett Népi Front győzött. A részvételi arány 81% volt, a legmagasabb a három balti köztársaság közül. A 201 mandátumból 133-at szerzett meg a Népi Front, 61-hely jutott a kommunista párt jelöltjeinek, a többi független (itt is lehetséges kissé eltérő számítási mód, mert a nem párt által támogatott jelöltek egy része párttag volt). A párt által delegált jelölteken kívül a Népi Front képviselői közül legalább 54 személy volt párttag. Továbbá, a független jelöltek közül is hatan pártmúlttal rendelkeztek. Ez azt jelenti, hogy legalább 117 képviselő kommunista pártmúlttal rendelkezett (58%).

A fenti térkép mutatja a választási eredményeket.

Rigában, ahol 69 mandátum került kiosztásra, a helyek többségét a kommunisták szerezték meg. Az orosz többségű Daugavpils, Rezekse vidékén szintén a kommunista jelöltek győztek, de a köztársaság egészében mégis magabiztos győzelmet aratott a Népi Front. Bár alkalmasint a térkép is ezt sugallja, mégsem lehet egyenlőségjelet tenni a „kommunista” és az „orosz”, az „ellenzéki” és a „lett” közé. A parlamentbe összesen 141 lett (70%), 47 orosz (23%), 8 ukrán (4%) képviselő került be nemzetiség szerint. A Népi Front valóban tisztán lett nemzetiségű volt (94%), rajtuk kívül 3-3 orosz és zsidó, 1-1 lengyel, ukrán és líbiai nemzetiségű képviselővel. A kommunista képviselők többsége (68%) viszont orosz, de mintegy ötödük lett, a többi ukrán.

Arvids Ulme KGB dossziéja. 1977-ben, harminc éves korában szervezték be. Ifjúsági szervezetekben tevékenykedett, környezetvédelemmel foglalkozott, majd belépett a lett Népi Frontba. 1990-ben parlamenti képviselő. Lettország függetlenségének támogatója. A függetlenség elnyerése után honatya, több állami kitüntetés birtokosa. 2018-ban kiderült ügynöki múltja. Kép forrása: <https://kgb.arhivi.lv/dokumenti/vdk/agenti/alfabetiski/117#&gid=1&pid=27>

Псевдоним **ЗАЛЕ** 7-800

1. Фам. **УЛМЕ** № **11355** № **10440**

2. Имя **АРВИДС** Катег. **АГЕНТ**

3. Отч. **ЮРЬЕВИЧ** Когда заверб. **13.05.1977** г.

4. Год рожда. **1947** Дата рожда. **13.05.** Кем заверб. **КРОНБЕРГ** Фамилия **ЦЕССИС**

5. Место рожда. **Рижский р-н.** Цесисский отделение

6. Адрес **г. Цесис ул. Иадомю 6-2** орган КГБ при СМ Латв. ССР

7. Место работы и должности **МОДОВОРУ ВРЕМОНТЕ ЦЕССИС** Оформить личное дело и взять на учет **13.05.1977** отдела **ЦЕССИС**

8. Партия **БЛПРТИЙСКИЙ** Подпись **(ПЕТЕРСОНЕ)**

9. Национальность **ЛАТВИС** 10. Гражд. **СССР**

11. Образов. **СРЕДНЕЕ** Лаборантская картонка форма 3

103

12. Сведения о движении личного дела		13. Сведения о движении рабочего дела и его архивный номер	
Дата	Отметки	Дата	Отметки
17.04.77	Цесисское Р.		
20.01.80	Вильмюсское Р.		
30.04.81	неработоспособно		
			УНИЧТОЖЕНО
			Архив № 315

Lettország esetében abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy ebben az államban 2018-ban nyilvánosságra hozták a KGB-aktákat. Ezekből kiderül, hogy az 1990-ben választott lett parlamentben legalább 15 KGB-ügynök is ült. Ezek többsége a Népi Front képviselője volt és nem párttag (10 fő). Még olyan is akadt közöttük, akit 1989-ben szerveztek be. Még Ivars Godmanis, az 1990-ben megválasztott lett miniszterelnök kapcsán is előkerültek olyan adatok, miszerint 1988 márciusától a KGB beszervezett ügynöke lett volna.³⁹⁷

A Lett Kommunista Párt 1990. április 7-én szakadt ketté egy lett, és egy továbbra is Moszkvához hű szervezetre.³⁹⁸ A Moszkvához hű párt élén a lett nemzetiségű Alfréds Rubiks állt (Rubiks végig kitartott a Szovjetunió mellett, ezért a függetlenség elnyerése után börtönbüntetésre ítélték, ám 2009 és 2014 között már az Európai Parlament képviselője volt). 1990. május 4-én a lett parlament deklarációt fogadott el az ország függetlenségének helyreállításáról, ami azt jelentette, hogy a két világháború közötti alkotmányt tekintette érvényesnek (pár nappal később ezt ismételte meg Észtország is).

397 Латвия открыла архивы КГБ. Там оказались глава церкви, бывший премьер и крупный бизнесмен in: BBC.com <https://www.bbc.com/russian/features-4663022>. LPRS VDK agentūras alfabētiskā kartotēka in: <https://kgb.arhivi.lv/dokumenti/vdk/agenti/alfabetiski/117#&gid=1&pid=27>

398 Földindulás Kelet-Európában 1988–1990 II. Magyarország, Románia, Szovjetunió [MTI-Sajtóadatbank], 81.

Az oroszországi választásokat két fordulóban tartották meg 1990 márciusában. Sajnos ezek részletes eredményei sem ismertek³⁹⁹, csak a végeredmény nagy vonalakban. Az 1068 képviselőből 920 volt az SZKP jelöltje (86%). Borisz Jelcin Szverdlovszkban indult, és választóközterében nagy győzelmet aratott.

Már a megválasztott orosz parlamentben fog megindulni politikai alakulás, különböző blokkok, frakciók szerveződésével. Négy irányvonal különíthető el. Egyrészt a konzervatív kommunistáké, akik immár – főleg az 1988-as Nyina Andrejevna-ügy⁴⁰⁰ után – többé-kevésbé nyíltan ellenezték az egész peresztrojkát. Egy másik csoport a Gorbacsovot (az éppen aktuális hatalmi irányvonalat) támogató „párt”. Harmadrészt azok a reformkommunisták, akik tovább mentek volna a változásokban, de (még) nem akartak szakítani a párttal. S végül a radikális demokraták, akik már rendszerváltásban gondolkodtak, s a Demokratikus Oroszország blokkban tömörültek. A képviselőházi szavazatok alapján úgy tűnik, hogy kb. 40-40% lehetett a „kommunisták” és a „demokraták” aránya, a képviselők ötöde pedig ide-oda csapódott.⁴⁰¹

A legfelső tanács elnökének Borisz Jelcint választották meg, heves viták közepette. Csak harmadik próbálkozásra ment át Jelcin elnöksége, a vitán maga Gorbacsov is felszólalt, egyértelművé téve, hogy nem kívánná Jelcin megválasztását, de beszéde inkább személyes jellegű támadás volt, és nem politikai analízis. A parlament elnökeként Borisz Jelcin az oroszországi politika első számú vezetőjévé lépett előtt titulusát tekintve is. Oroszországban ez különösen magától értetődő volt, hiszen nem létezett külön „orosz” kommunista párt (ellentétben a többi tagköztársaságtól, melyeknek volt „saját”, köztársasági pártszerve. De Oroszországon kívül a többi tagköztársaságban is, az immáron szabadabban választott legfelső tanácsok/parlamentek elnökei válnak a tényleges köztársasági vezetőkke, s majd később államelnökökké⁴⁰²).

Jelcin igyekezett azt tudatosítani, hogy ő önálló politikai szereplő Oroszország élén. Ivan Szilajev szovjet miniszterelnök-helyettes vezetésével új kormányt nevezett ki. Újonnan felállított testőrsége élére Alekszandr Korzsakov került, aki nemcsak szó szerint, de átvitt értelemben is Jelcin árnyéka volt (legalábbis sokak számára annak tűnt). Jelcin nyílt, sallangoktól mentes fellépése, lendületes stílusa imponált azoknak, akik az erős hatalmat keresték. Jelcin magatartása, viselkedése otrombának és nyersnek hathat a külső szemlélő számára, de az általa folytatott közvetlen, alkalmasint durva modor stílusban is

399 Azt hiszem, az orosz demokratikus kultúra hiányának tudható be, hogy mai napig nem ismertek alapvető fontosságú választások, népszavazások részletes eredményei.

400 1988. márciusában jelent meg a Szovjetszkaja Rosszija című lapban az akkor 50 éves Nyina Andrejeva főiskolai tanár cikke, a „Nem árulhatom el elveimet”, ami nyílt sztálinista kiáltvány volt, hosszú évtizedek óta először a Szovjetunióban. Nyina Andrejeva később is megmaradt „hithú” kommunistának, 2020-ban hunyt el, élete végén már Vlagyimir Putyin rendszerének ellenfeleként.

401 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 332.

402 Jelcinen kívül ezt az utat járta be Arnoold Rütel (Észtország), Leonyid Kucsma (Ukrajna), Mircea Snegur (Moldova), Zviad Gamszahurdia (Grúzia), Levon Ter-Petroszjan (Örményország), Szaparmurat Nyijazov (Türkmenisztán, azzal együtt, hogy ő 1985 óta a Türkmen SzSzk élén állt párttitkárként).

megkülönböztette az orosz vezetőt a sokfenekű beszédmodot alkalmazó apparatszik archetipusától. Tehát az antikommunista érzelmű elektorátus számára is imponáló lehetett.

Az új parlament egyik legfontosabb döntése az volt, hogy 1990. június 12-én kikiáltották Oroszország szuverenitását. A baltiak és Azerbajdzsán után tehát Oroszország az elsők között nyilvánította ki szuverenitását a szovjet tagköztársaságok közül. Érdemes összehasonlítani, hogy az egyes szovjet tagköztársaságok esetében mikor történt a szuverenitás deklarálása.

Észtország	1988. november 16.
Litvánia	1989. május 26.
Lettország	1989. július 28.
Azerbajdzsán	1989. szeptember 23.
Oroszország	1990. június 12.
Üzbegisztán	1990. június 20.
Moldova	1990. június 23.
Ukrajna	1990. július 16.
Belarusz	1990. július 27.
Türkmenisztán	1990. augusztus 22.
Örményország	1990. augusztus 23.
Tádzsikisztán	1990. augusztus 24.
Kazahsztán	1990. október 29.
Grúzia	1990. december 14.
Kirgizisztán	1990. december 15.

Látható, hogy a tagköztársaságok többsége csak azt követően vállalkozott erre a lépésre, *miután* Oroszország ezt már megtette.

Jelcin 1990 augusztusában Baskíriában, Ufában ezt a kijelentést tette: „*Oroszország etet mindenkit, és mindig Oroszország hozott áldozatot. Oroszország mindenét odaadta, de végül is a jótékonykodást magunkon kell kezdeni. És ha tényleg az a helyzet, hogy nem tudjuk etetni népünket, nem tudjuk öltöztetni a népet, akkor nem engedhetjük meg magunknak, hogy más országoknak fizessünk, hogy más köztársaságoknak adjunk segítséget.*”⁴⁰³ Ez már lényegében az orosz szeparatizmus kendőzetlen megnyilvánulása volt. Augusztusban Ruszlan Haszbulatov, az orosz parlament elnökhelyettese már arról beszélt, hogy Oroszország kész a Szovjetunió jogutódjává válni.⁴⁰⁴ 1990 októberében az

403 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Апрель-85, 1995], 186.

404 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 457.

orosz reformerők fő politikai ereje, a Demokratikus Oroszország mozgalom kijelentette, hogy kezdeményezi Oroszország kilépését a Szovjetunióból, amennyiben a szovjet vezetés megsérti Oroszország szuverenitását.

Októberben Jelcin arról beszélt, hogy legfőbb hivatása *Oroszország újjászületése (voztroszgyenyije)*.⁴⁰⁵ 1990 második felében megkezdődött egy új orosz alkotmány előkészítése. Több tervezet is készült ekkor, egyéni iniciatívák (például Andrej Szaharov fizikus alkotmánytervezete) révén, vagy képviselői csoportok részéről. A legrelevánsabb ezek közül az orosz parlament Alkotmányos bizottságának tervezete, amely 1990 novemberben készült el. Ez szuverén, demokratikus jogállamnak nevezi Oroszországot, alkotmányos alapértéknek tartva a politikai pluralizmust, kizárva a totalitarizmust. Ez az alkotmánytervezet már bevezette (volna) az orosz elnöki tisztséget is.⁴⁰⁶

Érdekesen alakultak az események Ukrajnában is. Vlagyimir Scserbickijt 1989 őszén leváltották (1990 februárban meghalt, azóta is kiirthatatlan városi legendák szerint öngyilkos lett). 1989 októberében elkészült az a törvénytervezet, amely az Ukrán SzSzK államnnyelvénvé nyilvánította az ukránt. Ezzel egyidőben Nyugat-Ukrajnában, Lvov, Ivano-Frankovszk, Tarnopol megyékben ukrán nacionalista szervezetek az új nyelvtörvényre hivatkozva az orosz nyelvű oktatási és egyéb intézmények bezárását kezdték követelni.

1990. január 22-én Lviv és Kijev között több százezer ember alkotott élő láncot a két ukrán állam (az Ukrán Népköztársaság és a galíciai Nyugat-Ukrán Népköztársaság) 1919-es egyesülésére emlékezve (illetve arra, hogy 1918-ban ezen a napon kiáltották ki az Ukrán Népköztársaság függetlenségét).

Másik oldalról a szovjet vezetés 1990 februárban 1992. január 1-jei hatállyal visszaállította a Krím-félsziget köztársasági státuszát, miután krími orosz szervezetek beadványokban követelték a Krím Oroszországhoz csatolását, igazságtalannak tartva, hogy a félszigetet 1954-ben átadták Ukrajnának.

A kommunista párt legfontosabb kihívója az 1990-es választásokon az 1989 őszén megalakult Ukrajna Népi Mozgalma (*Ruh*) volt. A Ruh tarka támogatói bázissal rendelkezett a konszolidált, nemzeti érzelmű ukrán értelmiségiektől kezdve a radikális nacionalistákig (a Ruhban kezdte politikai pályafutását jónéhány későbbi keményvonalas ukrán nacionalista, mint a radikális Szabadság párt elnöke, Oleh Tjahnibok, vagy Andrij Parubij, aki 2016 után az ukrán parlament elnöke lesz majd).

A választási eredmények az oroszországihoz hasonlóak voltak, a legtöbb mandátumot kommunisták szereztek meg. Viszont mély törésvonalat jelezve Nyugat-Ukrajnában, az egykori ausztriai Galíciában és Bukovinában a Ruh jelöltjei diadalmaskodtak.

405 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Москва, Новый хронограф, 2011], 233.

406 *Из истории создания Конституции Российской Федерации. Т. 5. Альтернативные проекты Конституции Российской Федерации (1990–1993 гг.)* [Москва, Фонд конституционных реформ, 2009], 201–260.



1990. január 22. Ukrán élfőlánc Kijev és Lviv között az ukrán függetlenség 72. évfordulóján.

Forrás: foto-history.livejournal.com

Ha megnézzük a többi szovjet tagköztársaságot, a következő választási eredményeket láthatjuk, amennyiben az SZKP (illetve értelemszerűen a köztársasági pártok) – ellenzék – függetlenek dimenzióban nézzük.

Látható, hogy az ellenzék a Baltikumban és Grúziában tudott nyerni az 1990-es választásokon. A választásoknak két fontos következménye volt. Egyrészt megjelent a politikai pluralizmus, másrészt Moszkva (az SZKP) elvesztette a hagyományos pártirányítási kontroll lehetőségét a Baltikumban és Grúziában. Mivel az ottani „válságokat” nem lehetett már a hagyományos adminisztratív módon rendezni, és nyilvánvalóvá vált, hogy a demokratikus népakarat a szövetségi központtal szemben áll, ez potenciálisan affelé terelte az eseményeket, hogy a szövetségi központ más (nem bürokratikus és nem demokratikus) módszereket vessen be legalább ezeken a területeken. Ezek után már csak az volt a kérdés, hogy az esetlegesen, illetve ha az unió egységében gondolkodunk, mindenképpen bekövetkező rendkívüli intézkedések megállnak-e ezeken a peremterületeken? Aggasztó, még a peremterületek „láadásán” túl is aggasztóbb volt – amit jól érzékelt a szovjet vezetés – hogy Oroszország is a politikai önállósodás jeleit mutatta, 1990 második felétől már egyre kendőzetlenebbül hangoztatva szeparatista szölamokat.

Köztársaság	Mandátum	SZKP	Ellenzék	Függetlenek
Oroszország	1068	920–86%	148–14%	
Ukrajna	500	331–66%	111–22%	58–12%
Belorusszia	360	302–84%	26–7%	32–9%
Észtország ⁴⁰⁷	105	45–43%	45–43%	15–14%
Lettország	201	61–30%	33–66%	7–4%
Litvánia ⁴⁰⁸	135	7–5%	64–47%	64–47%
Moldova	380	177–47%	101–27%	102–28%
Grúzia	260	64–25%	185–71%	9–4%
Azerbajdzsán	360	280–78%	45–13%	15–5%
Örményo.	259	136–53%		123–47%
Kazahsztán	360	342–95%		18–5%
Üzbegisztán	500	456–91%		40–9%
Türkm.	175	157–90%		18–10%
Kirgizisztán	350	315–90%		35–10%
Tádzsikisztán	230	221–96%		9–4%

Egyszóval, az SZKP választási győzelme inkább csak az inerciának tudható be, s a politikai-társadalmi folyamatok a párt és a szövetségi központ ellen hatottak. Pürrhoszi győzelem volt ez, magában rejtve az elkerülhetetlenül bekövetkező bomlás folyamatát.

1990 tavaszától a Kreml politikája arra irányult, hogy próbálja megszilárdítani a szövetségi vezetés helyzetét.

⁴⁰⁷ Mint fentebb láttuk, eltérő számítás is lehetséges, mely alkalmasint jobban tükrözi a valóságot, hiszen a párttag jelöltek a választások után nem sokkal már a függetlenség támogatói.

⁴⁰⁸ Az ellenzék közé sorolva a köztársasági Litván Kommunista Pártot.

IV. Oroszország a Szovjetunió ellen

Gorbacsov lépései a Szovjetunió megszilárdítására

1990 elején a várható összeomlás érzete nemcsak, hogy megjelent, de már kezdett felül is kerekedni, amiről jól tanúskodnak például Anatolij Csernyjajev naplóbejegyzései. Ebben a hangulatban került sor olyan intézkedések megtételére a Kreml részéről, melyek továbbra is reformjellegűek voltak, de immáron a szövetségi egység megszilárdítására irányultak.

Még a tavaszi választások előtt, a Szovjetunió egységének megszilárdítására irányult a Szovjetunió elnöke (*prezident*) tisztség bevezetése. (Az, hogy az amerikai prezident titlust, szót vették át, önmagában jelzi, hogy ki kerekedett felül a hidegháborúban, ki volt a mintaadó.) A prezident, elnök immáron közvetlen módon jelentette volna meg a Szovjetunió polgárainak politikai akarátát. A Szovjetunió első embere immáron formálisan is állami, és nem pusztán pártvezető.

Az is fontos, de már a lényegi események mögött haladó lépés volt, hogy az SZKP KB február 5–7-i ülésén előirányozták az alkotmány 6. cikkelyének törlését, lehetővé téve a többpártrendszert. Ugyanakkor elítélték a decemberben létrejött Litván Kommunista Pártot (támogatva az SZKP platformján álló Litván Kommunista Pártot). 1990 márciusában a Népi Küldöttek harmadik, rendkívüli kongresszusa elfogadta a Szovjetunió alkotmányának módosítását. Kikerült a szovjet alkotmányból a párt vezető szerepére vonatkozó rendelkezés, bevezetésre került a többpártrendszer, és a Szovjetunió elnöke tisztség.⁴⁰⁹

Az alkotmánymódosítás szerint a Szovjetunió elnökét közvetlen voksoláson kellett volna megválasztani, azonban a Gorbacsov körül tömörülő pártelit a valódi választásokon való megmérettetés helyett inkább az elitista kamarillapolitika filozófiájában gondolkodott, ezért a Szovjetunió első elnöke számára kivételt tettek. Gorbacsovot a kommunista többségű népi küldöttek ülése választotta meg a Szovjetunió első elnökének. A Szovjetunió egybentartásáért küzdő, de a demokratikus megmérettetéstől tartó Gorbacsov ezzel a saját legitimitációját, gyengítette (annál is inkább, mert a következő évben a köztársasági vezetőket, elnököket közvetlenül választják majd meg). Holott ekkor még aligha akadt volna érdemi versenytársa. A Szovjetunióban 1990 januártól kezdtek politikai közvélemény-kutatásokat végezni. Ezek szerint 1990 januárban és márciusban is Gorbacsov népszerűsége 50% körüli volt, a második helyezett Nyikolaj Rizskov kormányfő 20-30% körül, Jelciné 10-15% körül. Az év végére viszont Gorbacsov népszerűsége 19%-ra esett vissza, Jelciné meg 40%-ra emelkedett.⁴¹⁰

409 Иванченко А. В. – Любарев А. Е.: *Российские выборы от перестройки до суверенной демократии* [Москва, Аспект Пресс, 2006], 29.

410 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 320.

Gorbacsovot 1990. március 15-én választották meg a Szovjetunió elnökévé, a népi küldöttek közül 1329 fő támogatta, 495 fő ellene szavazott. Rajta kívül más jelölt nem volt.

Ugyancsak fontos, a szovjet rendszer alapjait érintő döntés volt február végén a földtörvény módosítása. Ez a NEP viszonyaihoz hasonlóan lehetővé tette a földek magánkezelésbe adását, de tulajdonosi jogkörök nélkül. Április 23-án két évi adómentességben részesítették az így létrejövő magángazdaságokat.

Mint láttuk, Litvánia kapcsán is egyértelművé tette a Kreml, hogy nem fogadja el a kiválásának azt a módját, amit Vilnius választott, tehát hogy egyszerű parlamenti többséggel kikiáltják a függetlenséget. A szovjet alkotmány szerint minden köztársaságnak joga volt arra, hogy kilépjen az unióból – s ezzel a joggal élt Vilnius a litván értelmezés szerint. A kilépés módja viszont nem volt szabályozva az alkotmányban. Ezért szintén a Szovjetunió stabilitását volt hivatott erősíteni az 1990. április 3-án elfogadott törvény, amely végre rendezte volna a köztársaságok esetleges kilépésének menetét. A törvény szerint a Szovjetunióból kiválni csak népszavazással lehet, és csak úgy, ha a függetlenség kétharmados támogatást élvez. Ezután egy öt éves átmeneti időszak következett volna, és a szövetségi törvényhozásnak is jóvá kellett (volna) hagyni a távozni kívánó köztársaság szándékát. Tíz évente lehetett volna népszavazást rendezni a függetlenségről. De az átmeneti időszak utolsó évében a lakosság 10%-a kezdeményezhetett volna új népszavazást, amely végleg megerősíthette vagy elvethette volna a függetlenséget. Noha a litván függetlenségi aktus árnyékában ez már elkésett lépés volt, de feltehető, hogy ez a szövetségi törvény legalábbis ideiglenes jelleggel visszatartó erejű lehetett a litvánhoz hasonló érzelmű balti köztársaságok számára.

További nyomásgyakorlásként Moszkva április 18-án gazdasági blokádot vezetett be Litvánia ellen, leállítva az olaj- és gázszállításokat. Vilnius válaszul visszahívta a litván képviselőket a szovjet parlamentből. A „korbács” politikája, amely nem célzottan csapott le, hanem az egész litván társadalmat akarta büntetni, kontraproduktív volt. Csak látszólag és átmenetileg volt siker, hogy a litván parlament június 27-én 100 napra felfüggesztette a függetlenségi nyilatkozatot, ugyanakkor július 17-én saját területvédelmi egységeket állított fel.

Április 19-én Gorbacsov találkozott a lett és észti vezetőkkel, parlamenti elnökökkel, Gorbunovssal és Rüütellel. Lettországnak konföderatív státuszt ajánlott, ha nem hagyja el a Szovjetuniót és nem követi a litván példát, Észtországot közvetlen elnöki kormányzás bevezetésével fenyegette meg.⁴¹¹ Ez, mint láttuk, nem tartotta vissza Tallinnt és Rigát abban, hogy a két világháború közötti alkotmányt állítsa vissza, de nem került sor olyan függetlenségi nyilatkozatra, mint Litvánia esetében.

Május 16-án megkezdte működését a szovjet alkotmánybíróság, úgy tűnhetett, hogy a Szovjetunió lassan kezd jogállammá átalakulni. Májusban Rizskov miniszterelnök

⁴¹¹ *Földindulás Kelet-Európában 1988–1990 II. Magyarország, Románia, Szovjetunió* [MTI-Sajtóadatbank], 82.

a *piacgazdaságra* való áttéréőről beszélt.⁴¹² Május 27-én Gorbacsov elnök tévébeszédben közölte, hogy a Szovjetunió áttér a piacgazdaságra.⁴¹³ A most lejáró ötéves terv helyett újat már nem készítettek.

Lehet, hogy sikerrel is járt volna Gorbacsov és a szövetségi központ offenzívája, ha nem lép közbe az orosz elit. Mint láttuk, június 12-én Oroszország kinyilvánította szuverenitását, éppen abban a történelmi pillanatban, amikor a szövetségi központ sikeresnek látszó stabilizáló intézkedéseket hajtott végre.

Július elején került sor az SZKP XXVIII. Kongresszusára, a delegátusok akkor még nem tudták, hogy ez lesz az utolsó a nagy pártkongresszusok sorában. A párt ugyan megerősítette Gorbacsov pártfőtitkári pozícióját, de jelentős számú ellenzavazatot is kapott, sőt, voltak, akik nyíltan lemondásra szólították fel őt. Magában a párton is belül megkezdődött egyfajta „erjedés”, hiszen 1990 nyarára már különböző platformok („demokratikus”, „marxista”) jöttek létre az SZKP-n belül, ami korábban elképzelhetetlen lett volna. Megválasztották a megemelt létszámú Központi Bizottság (412 fő a korábbi 307 helyett) és Politbüro tagjait. Figyelemre méltó, hogy ekkor számos balti, belorusz, közép-ázsiai, kaukázusi kapott pozíciót a legfelsőbb pártvezetésben. Borisz Mironov ezt úgy értékeli, hogy a „kisebbségek átvették a hatalmat”,⁴¹⁴ de inkább megfordítva, arról lehet szó, hogy az oroszok kivonultak az államszövetség irányításából.

Ezzel összhangban a pártkongresszus legemlékezetesebb jelenete nem is Gorbacsov, hanem – s ez is jelzésértékű – Borisz Jelcin nevéhez köthető. A magát orosz vezetőként pozicionáló Jelcin ugyanis demonstratív módon, a tribunról szónokolva bejelentette, hogy kilép a pártból, ami hallatlan politikai tett volt. Fontos, hogy Jelcin arra hivatkozva jelentette be kilépését, hogy ő Oroszország vezetője, s ebben a minőségében mindenkit, nemcsak a párttagokat kell képviselnie.

Az orosz vezetés a baltiak függetlenségi mozgalmai mögé is beállt – lényegében a szövetségi központtal szemben. 1990. július 27-én Jelcin a balti vezetőkkel tárgyalt annak ügyében, hogy koordinálják a baltiak és Oroszország cselekedeteit. (De 1990 nyarán az orosz kormány kétoldalú egyezmények sorát kötötte a többi szovjet tagköztársasággal is.)⁴¹⁵ Tördőfessel ért fel, hogy Jelcin 1990. augusztus 15-én bejelentette, Oroszország 70-ről 20 milliárd rubelre csökkenti a szövetségi alapba történő befizetéseit. Ebben a hangulatban jelent meg Alekszandr Szolzsenyicin pamfletje, a *Hogyan építsük újjá Oroszországot?*, amelynek fő mondanivalója az volt, hogy Oroszországnak el kellene engednie a perifériákat

412 Шаг к рынку in: *Правда* 1990. 05. 25.

413 Выступление Президента СССР М. С. Горбачева по Центральному телевидению 27 мая 1990 г. in: *Правда* 1990. 05. 29.

414 Миронов Б. Н.: От коренизации до суверенизации: как готовилась дезинтеграция СССР in: *Российская история* 2021/6., 3–24.

415 1990. szeptember 2-án Grúziával. Szeptember 22-én Moldovával. Október 9-én Türkmenisztánnal és Kirgizisztánnal. November 19-én Ukrajnával. November 21-én Kazahsztánnal. 1991. január 12-én Észtországgal.

és a kulturálisan idegen muszlim Közép-Ázsiát, s csak a három szláv köztársaság, Oroszország, Ukrajna, Belarusz szövetsége maradjon fenn.⁴¹⁶

Ekkor, 1990 második felében kezdett körvonalazódni az ötlet, elsősorban az orosz elit részéről, de amit a jelek szerint támogattak a belorusz, ukrán, kazah vezetők is, hogy a Szovjetunió helyén (helyett?) a négy legjelentősebb köztársaság, Belarusz, Ukrajna, Oroszország és Kazahsztán egy új szövetsége jöjjön létre.⁴¹⁷

Az orosz szuverenitási nyilatkozat tehát döntő fontosságú eseménynek tekinthető a Szovjetunió felbomlásának történetében.

Gorbacsov 1990 augusztusában a francia külügyminiszterrel történt találkozásán már nem zárta ki, hogy a Szovjetunió fel fog bomlani. Bizalmasa, Csernyajev szerint Gorbacsovon ekkor már apátia lett úrrá, azt hangoztatta, hogy nincs kedve dolgozni, csak a kötelességtudat hajtja még. Gorbacsov fellépései, beszédei ekkorra üressé, sőt, nevelésesen vagy bosszantóan semmitmondókká váltak. Az év végére a párttagság, és a lakosság bizalma is megrendült a szovjet elnökben, annak ellenére, hogy ebben az évben megkapta a Nobel-békedíjat. Korábbi támogatója, az ekkor konzervatív oldalra sodródott (vagy inkább ott maradt?) Jegor Ligacsov 1990 nyarán már nyíltan árulónak nevezte Gorbacsovot. Csernyajev szerint az utolsó időkben a szovjet vezető is megvetéssel, káromkodva beszélt a párt „borzalmas tagságáról”.⁴¹⁸ A szovjet elnök ekkor már jobban érezte magát külföldön, Nyugaton, „ahol lelkesen ünneplő tömegek várták Gorbit, és az ő rajongásukban fürdött.”⁴¹⁹

Szeptember 20-án az SZKP lemondott az állami vezetők kinevezésének megerősítéséről, ezzel összeomlott a szovjet elitszerveződés rendszere, ami előrevetítette az államrezon további bomlását. 1990-ben tömegessé vált a kilépés az SZKP-ból, immáron százezres nagyságrendben távoztak a pártból.⁴²⁰

1990. november 16-án a népi küldöttek kifütyülték – példátlan dolog a szovjet politika történetében – Gorbacsovot, aki szokásához híven terjengős, de semmi lényegeset nem tartalmazó beszédet mondott. Másnap újra felszólalt, de hangoztatott „reformjai” csak arra irányultak, hogy a minisztertanácsot nevezzék át miniszteri kabinetté, az Elnöki Tanácsot Biztonsági Tanácsá stb. December 17-én a népi küldöttek ülésén a grozniji Szazsi Umalatova bizalmi szavazást kért Gorbacsov ellen (426-an támogatták elmozdítását, 1288-an elleneztek, 183 képviselő tartózkodott). Ugyanitt Nurszultan Nazarbajev éles kritikával illette elsősorban a távozó Rizskov miniszterelnököt, de közvetett módon Gorbacsovot

416 *Распад СССР. Документы и факты (1986–1992 гг.). Т. II. Архивные документы и материалы* [Москва, Кучково поле, 2016], 97.

417 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 507., 516–517.

418 Черняев А. С.: *1991 год. Дневник помощника президента СССР* [Москва, Терра, 1997], 35.

419 Черняев А. С.: *1991 год. Дневник помощника президента СССР* [Москва, Терра, 1997], 43, 52., 60.

420 *Földindulás Kelet-Európában 1988–1990 II. Magyarország, Románia, Szovjetunió* [MTI-Sajtóadatbank], 95.

is a központi hatalom szétforgácsolódása miatt. Eduard Sevardnadze külügyminiszter pedig diktatúra építésével vádolta meg Gorbacsovot, és bejelentette lemondását.

Ekkor már, 1990 végén a lakosságnak csak mintegy 20%-a hitt a peresztrojkában, 46% csalódottságát fejezte ki közvélemény-kutatások szerint. És akik változást akartak, azok is jobban bíztak már Jelcinben és a demokratákban.⁴²¹

Abban, hogy 1990 második felétől a széttartó erők váltak hangsúlyossá, a politika mellett gazdasági okai is voltak. A tagköztársaságok, sőt, már a megyék is a krónikus áruhiány miatt egyre-másra tagadták meg, hogy a területükön előállított javakat elszállítsák máshová, ami éhínséggel fenyegetett. Az Üzbég SzSzk-ban olyan rendeletet hoztak májusban, hogy csak a helyi lakosok vásárolhattak élelmiszert. Októberben hasonló intézkedést vezetett be Ukrajna – csak helyben hitelesített kuponért/rubelért lehetett vásárolni élelmiszert és iparcikket.⁴²² Jelcin ugyanakkor kilátásba helyezte, hogy Oroszország saját valutát és vámrendszert vezet be. Ez már-már irányítási kollapszot jelentett a szövetségi központ szemszögéből nézve.

A szovjet vezetés ekkor már az ország aranykészleteit is áruba bocsátotta, hogy valutához jusson, és élelmiszert tudjon vásárolni. De a helyzet olyan kritikusra fordult, hogy 1990 végén a Szovjetunió külső élelmiszersegélyre szorult.

A Szovjetunió egységét az sem erősítette, hogy a közép-ázsiai köztársaságok saját elnököket kezdtek választani. Az első Üzbegisztán volt, ahol nem sokkal Gorbacsov szovjet elnökké választása után, még 1990 márciusában az Üzbég SzSzk legfelső tanácsa köztársasági elnökké választotta Iszlám Karimov pártfőtitkárt (1989–1991). Hasonló módon zajlott Nazarbajev kazah párttitkár köztársasági elnökké választása a Kazah SzSzk legfelső tanácsa révén 1990 áprilisban. Májusban az azerbajdzsán legfelső tanács Ajaz Mutalibov párttitkárt (1990–1991) választotta meg az Azerbajdzsán SzSzk elnökévé. Náluk „demokratikusabbnak” bizonyult Szaparmurat Nyijazov türkmén pártfőtitkár, akit 1990 októberében már általános – de alternatíva nélküli – szavazáson választottak meg a Türkmén SzSzk elnökévé.

Noha a szovjet elitben (Rizskov, Lukjanov, Krjucskov) 1990 második felében az az érzület hatalmasodott el, hogy az ország menthetetlenül a széthullás állapotába került,⁴²³ Gorbacsov folytatta a kísérleteket a Szovjetunió egybentartására.

1990. október 24-én a parlament törvényt fogadott el, miszerint a Szovjetunió egész területén a szövetségi törvények felülírják a köztársaságiakat, ami a szuverenitási parádé elleni fellépési kísérlet volt, de már nem tudtak neki érvényt szerezni, mert az orosz parlament (s majd az ukrán is) ellencsapással válaszolt. Október 31-én az orosz parlament gazdasági szuverenitásról szóló törvénye szerint a föld, a víz, a nyersanyagok Oroszország tulajdonát képezik, és csak a védelmi szervek, a KGB maradtak szövetségi ellenőrzés alatt.

421 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 348.

422 *Földindulás Kelet-Európában 1988–1990 II. Magyarország, Románia, Szovjetunió* [MTI-Sajtóadatbank], 88.

423 Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 46–47., 1990. 10. 17.

A Kreml a Baltikumban sem kívánt engedni a függetlenségi törekvéseknek. 1991 elején, más eszköze már nem lévén, belügyi-fegyveres operációval igyekezett biztosítani a Moszkva által elismert törvényességet. 1991. január 2-án elfoglalták a függetlenségpárti lett kommunista párt sajtóházát, ami ellen több ezer ember tiltakozott. Litvániában szovjet belügyi egységek vették át a pártszervek védelmét, azzal összefüggésben, hogy a Litván Kommunista Pártból kivált, függetlenséget támogató szárny (amely ekkor már a Litvánia Demokratikus Munkapártja nevet viselte) igényt tartott a pártjavarokra.

1991. január 8-án – a Szovjetunióhoz továbbra is lojális kommunista párt szervezésében – tüntetések bontakoztak ki Vilniusban a nagyszabású áremelések ürügyén. Este a Sajudis a parlament védelmére hívott fel. Másnap Vilniusban erődemonstrációt tartottak a szovjet csapatok. Gorbacsov felszólította a litván vezetést, hogy vonja vissza a függetlenségi nyilatkozatot. A történelemből jól ismert orosz séma szerint a Litván SzSzK „társadalmi szervezetei” arra kérték Gorbacsovot, hogy vezessen be közvetlen elnöki irányítást a köztársaságban, ahol „súlyosan sérülnek az emberi jogok”, és „durván megsértik az alkotmányt.”⁴²⁴

Január 11-én a szovjet csapatok támadást intéztek a litván védelmi minisztérium, a sajtóház ellen. Megalakult a szovjetbarát Litván Nemzeti Megmentési Bizottság. A Bizottság a parlament feloszlátását követelte és közvetlen elnöki irányítás bevezetését Litvániában.⁴²⁵ A litván parlament – melyet fegyveres önkéntesek védtek – ugyanakkor a köztársaság elleni agresszióknak nevezte a szovjet erők fellépését, és hangsúlyozta, hogy Litvániában a litván törvények érvényesek. Január 13-án a szovjet csapatok a litván rádió és televízió épületét támadták, az itteni lövöldözésben 14 ember meghalt. A következő napon a szovjetek visszavonultak.

Rigában szintén összecsapások bontakoztak ki, miután január 13-án demonstrációkon tiltakoztak a litvániai szovjet beavatkozás ellen, és a tüntetők barikádokat kezdtek emelni a városban. A rigai összecsapásokban hét ember vesztette életét.

Abban, hogy a szövetségi vezetés Litvánia elleni gyors rendteremtési kísérlete kudarcot vallott, szerepet játszott az orosz vezetés és a politikailag aktív oroszországi közönség magatartása is. Moszkvában január 13-án és 14-én a demokratikus ellenzék tüntetést szervezett az SZKP székháza elé, elítélve a litvániai beavatkozást. Borisz Jelcin is azonnal lépett: január 13-án Tallinnban a baltiak vezetői és Oroszország megállapodást kötött, hogy elismerik egymás szuverenitását. Jelcin mérsékletre intette a balti oroszokat, akik egyébként joggal aggódhattak a ruszofób tendenciák miatt. A Baltikumban szolgáló katonákhoz azt a felhívást intézte, hogy ne vegyenek részt „kalandor akciókban”. A litvániai szovjet akció végül is rosszul végződött, hiszen vér folyt, és politikai eredményt nem ért el – nem sikerült restaurálni a szovjet törvényességet, amit Moszkvában annak gondoltak.

424 *Известия* 1991. 01. 10.

425 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Апрель-85, 1995], 224.

A litvániai szovjet fellépést elítélték a Kazah SzSzK, a Kirgiz SzSzK, Belorusszia, Moldova parlamentjei is. És a beavatkozást természetesen elítélte az USA (Richard Nixon volt elnök 1991 márciusában ellátogatott Vilniusba a litván függetlenségi mozgalmat támogatni), Csehszlovákia, Norvégia, Bulgária is, bár a világ közvéleményét ekkor jobban foglalkoztatta az öböl-háború, az, hogy 1991. január 16-án az USA és szövetségesei támadást intéztek a Kuvaitot 1990 nyarán bekebelező Irak ellen. Nyilván nem véletlen, hogy a szovjet vezetés is ekkorra időzítette a baltiak elleni fellépést.

A friss Nobel-békedíjas Gorbacsov szokás szerint, amikor vitatható lépéssel kellett volna elszámolnia, azt állította, hogy semmiről nem tudott, semmiről nem tehet. Ezt még Alekszandr Jakovlev sem hitte el neki: a két politikus személyes viszonya akkor romlott meg, amikor Jakovlev arra utalt az elnök-főtítkárnak, hogy bizony ő a felelős a vilniusi vérengzés miatt.⁴²⁶

Mindenesetre miután világossá vált, hogy puccsszerű módon nem sikerül megvalósítani a szovjethatalom restaurációját Litvániában és Lettországbán, 1991. január 22-én Gorbacsov közleményt adott ki, amelyben elhatárolódott a történetektől. Gyakorlatilag rátorlta a felelősséget másokra, kijelentve, hogy a Vilniusban és Rigában történtek nem tükrözik az elnök politikáját. Ugyanakkor megjegyezte, hogy Litvániában továbbra is a szovjet törvények érvényesek, és hogy a köztársaság kiválása a Szovjetunióból csak népszavazás útján lehetséges, a szovjet törvények betartásával. Elítélte a külföldi beavatkozási kísérleteket.⁴²⁷

Ebből kitűnik, hogy a szovjet vezetés (Gorbacsov) a kudarc ellenére még korántsem adta fel ekkor Litvániát. Egészen az augusztusi eseményekig („puccsig”) a Kreml törekedni fog a szovjet „törvényesség” helyreállítására, annak ellenére, hogy februárban Gorbacsov környezetében már voltak (Csernyajev), akik azt javasolták az elnöknek, hogy „a Baltikumot el kell engedni”. De Gorbacsov nem volt hajlandó erre.⁴²⁸

A következő hónapokban is folytatódtak a szovjet belügyi akciók Litvániában. Ezek elsősorban arra irányultak, hogy megakadályozzák a határátkelők litván kontroll alá helyezését. A legvéresebb incidensre 1991 júliusában került sor, amikor a Medidinkai településnél fekvő határátkelő ponton (Litvánia és a Belorusz SzSzK között) a szovjet különleges egységek hét litván határőrt mészároltak le.

A januári vilniusi eseményekre válaszul február 9-ére függetlenségi népszavazást (formálisan ezt nem népszavazásnak, hanem „felmérésnek” nevezték) írtak ki Litvániában, március 3-ára Észtországban és Lettországbán – ezek a köztársasági véleménynyilvánítások megelőzték a március 17-re kiírt összövetségi népszavazást a Szovjetunió egyben tartásáról, vagyis alapot jelentett a baltiaknak arra, hogy bojkottálják azt. Moszkva nem ismerte

426 Яковлев А. Н.: Нам было не до Европы in: *Коммерсант-Власть* 2005. 02. 28.

427 Заявление Президента СССР М. С. Горбачева in: *Известия* 1991. 01. 23.

428 Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 15., 1991. 12. 05.

el ezeket a népszavazásokat, Gorbacsov február 5-én kiadott közleménye illegitimnek nevezte a litván referendumot.⁴²⁹

Végül is a litván véleménynyilvánításon 2,027 millió ember voksolt Litvánia függetlenségére. Ez 85%-os részvétel mellett több mint 90%-os támogatást jelent. Litvánia két „lengyel” választási körzetében (Vilnius, Salnyinyinszk, ahol jelentős lengyel népesség él) nem érte a részvétel az 50%-ot (43 és 25%), de itt is 90% fölött támogatták a függetlenséget. A referendum eredményét alapul véve a parlament (ismét) deklarálta, hogy Litvánia független állam.

Észtországban 83%-os részvétel volt a hasonló népszavazáson, és a résztvevők 78%-a támogatta a függetlenség helyreállítását. Lettorszában 84%-os részvétel mellett 74% támogatta a függetlenséget.

1991. február 4-én mintegy százezres tömeg tüntetett Moszkvában az SZKP ellen. Ezen a tüntetésen már olyan plakátok is megjelentek, lózungok is elhangoztak, melyeken Gorbacsovot és a pártot véres gyilkosnak nevezték.

Jelcin folyamatos pergőtűz alatt tartotta Gorbacsovot, amiben nagy segítségére volt, hogy Oroszország 1990 nyarától saját televíziós csatornát üzemeltetett (ebből nő ki majd a *Rosszija* televíziós portfólió). Jelcin 1991 februárban radikális tévébeszédben támadta Gorbacsovot, mondván, politikája népellenes, vér tapad a kezéhez, szétverte az országot, és semmit nem teljesített abból, amit ígért, az emberek elszegényedtek. Ekkor már egyértelműen Gorbacsovval szemben pozicionálta magát, s főleg Vilnius után, az orosz demokratikus értelmiség is egy emberként állt át Jelcin oldalára. Február 25-én ismét hatalmas, mintegy 300 ezer főt megmozgató ellenzéki demonstrációra került sor a szovjet fővárosban.⁴³⁰

1991 tavaszára nyilvánvaló vált, hogy a reformer erők elfordultak Gorbacsovtól. S nemcsak az értelmiség. 1991 tavaszán a szovjet elnök népszerűsége 10-15%-ra esett vissza. A 19 milliós tagságú pártból 4 millió ember lépett ki 1990-től 1991 nyaráig.⁴³¹

Gorbacsov térvészésében az egyre siralmasabb gazdasági, ellátási helyzet is szerepet játszott. Mint láttuk, a szovjet vezetés 1990 májusában deklarálta, hogy az ország áttér a tervgazdaságról a piacgazdaságra. Nagyjából ekkor, 1990 nyarán következett be Jelcin liberális fordulata is, ami az általa kívánatosnak tartott gazdasági modellt illeti. Az orosz vezető utoljára 1990 nyarán beszélt „demokratikus szocializmusról”, ezt követően viszont már a piacgazdasági megközelítés volt a domináns felszólalásaiban.⁴³²

Még 1990 nyarán került kidolgozásra – Gorbacsov és Jelcin felhatalmazásával – egy közgazdász munkacsoport – melynek legismertebb képviselői a fiatal Grigorij Javlincskij és az akadémikus Sztanyiszlav Satalin voltak – révén az ún. „500 napos terv”, amely privatizációt, liberalizációt, deregulációt helyezett kilátásba a Szovjetunióban. Az 500 napos

429 Указ Президента СССР in: *Известия* 1991. 02. 06.

430 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 420.

431 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 422.

432 Согрин В. В.: Второе пришествие либерализма в Россию (Опыт историко-политического анализа) in: *Отечественная история* 1997/1. 105–117., 109.

program első fázisában (100 nap alatt) privatizációra került volna sor: az ingatlanok, a föld, kisebb vállalatok magánkézbe adására, illetve a nagyobb cégek esetében részvényesítésre. A második fázisban (150 nap) következett volna az árfelszabadítás. A befejező fázisban jött volna a stabilizáció és a növekedés beindulása. Az 500 napos program mégsem került realizálásra, annak ellenére, hogy megvitatása széles társadalmi körben zajlott, támogatta Gorbacsov és Jelcin is. A program szeptemberre készült el, de a szovjet parlament leszavazta. Javlinszkij szerint a program azért nem valósult meg, mert Gorbacsov nem merte vállalni a felelősséget a túl merész piaci reformokért, és az ebből eredő nehézségekért.⁴³³

1990-ben az IMF vezetésével is elkészült egy 1200 oldalas reformprogram a Szovjetunió számára, amely deindusztrializációt javasolt az országnak, s a jövőben a nyersanyagszállító szerepét szánta volna a szuperhatalomnak.⁴³⁴

Az élelmiszerellátás az egész szovjet korszakban problematikus volt, de miután egyes köztársaságok, mindenekelőtt az éléskamrának számító Ukrajna és Kazahsztán korlátozták a kivitelt, és a tervgazdaság kimúlása után még nem léptek működésbe a reális piaci viszonyok, rémiző élelmiszerhiány alakult ki a Szovjetunióban. 1991. január 5-én elnöki ukázt adtak ki, amelyben arra szólították fel a köztársaságok vezetőit, hogy a szabadon rendelkezésre álló földeket osszák ki, ne akadályozzák a gazdaságok gyarapodását, sőt, még az ipari nagyvállalatokat is arra biztatták, hogy kezdjenek mezőgazdasági tevékenységbe.⁴³⁵ Még a hagyományosan jól ellátott Moszkvában is üres polcok tátongtak ekkor az élelmiszerüzletekben. „*Gorbacsov imidzéből ennek hatására semmi sem maradt.*” – írta Csernyajev a naplójában.⁴³⁶

A gazdasági viszonyok „racionalizálását” sokterápiaszerűen, de jellegzetes szovjet módon próbálták előmozdítani. 1991. január 22-én bevonták az 1961-es kiadású 50 és 100 rubeles címleteket háromnapos (!) határidővel, úgy, hogy a polgárok legfeljebb 5000 rubel értékben cserélhették ki pénzeiket, még egy hónapig. E brutális pénzkivonás elvileg a spekuláció és korrupció visszaszorítását célozta volna, a valóságban a felesleges – és elkölthetetlen – pénzmennyiséget igyekezett kivonni a forgalomból. Az intézkedés azért is visszás volt, mert meghozatala előtt két héttel Pavlov szovjet kormányfő azt ígérte, hogy semmilyen pénzkivonás nem lesz – vagyis a miniszterelnök gyakorlatilag lenullázta saját kormánya bizalmi tőkéjét. A „reformot” a szovjet miniszterelnökről pavlovinak nevezték, bár Gorbacsov elnöki ukáza nyomán lépett életbe.

1991 márciusában bányászsztrájkok zajlottak a Donbasszban. Ennek során politikai követeléseket is megfogalmaztak: Gorbacsov távozását, a népi küldöttek felosztatását,

433 Явлинский Г. А.: Кто виноват? Почему не была реализована программа «500 дней» <https://bio.yavlinsky.ru/#ground-seven>

434 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 491.

435 *Известия* 1991. 01. 07.

436 Черняев А. С.: *1991 год. Дневник помощника президента СССР* [Москва, Терра, 1997], 124.; Черняев А. С.: *Совместный исход: дневник двух эпох (1972–1991 годы)* [Москва, РОССПЭН, 2010], 40. 1991. 07. 06.

Ukrajna szuverenitásának alkotmányos rögzítését kívánták volna a fizetésemelésen túl (Anatolij Lukjanov, a szovjet parlament utolsó elnöke egy 2007-es, de kívánsága szerint csak 2019-es halála után nyilvánosságra hozott interjújában arról beszélt, hogy a brit titkosszolgálat pénzelte a sztrájkoló bányászokat, ami még ha így is van, önmagában nem magyarázza meg a tiltakozások kiterjedt jellegét⁴³⁷). Április 4-én sztrájk, munkástüntetés zajlott Minszkben.

Pavlov új gazdasági intézkedéscsomagot terjesztett elő áprilisban. Ez előírányozta volna az árak felszabadítását, ami stimulálta volna a termelőket, aminek köszönhetően már 1991 végére stabilizálódhatott volna a helyzet a fogyasztási termékek piacán – lehet, hogy a januári pénzkivonás is ennek dimenziójában nyeri el értelmét, és a potenciális hiperinflációt kívánta volna így keretek közé szorítani. Adócsökkentést javasolt, antiinflációs lépéseket (ami már részben megvalósult a „pénzreformmal”). Részleges, óvatos privatizációt helyezett kilátásba, de – ami kulcsfontosságú – ellenezte a föld magántulajdonát.⁴³⁸ 1991 májusában elkészült a nagyvállalatok privatizációját lehetővé tevő szövetségi törvénytervezet is.

A szovjet vezetés mégsem szánta el magát ezen elkerülhetetlen, de potenciálisan nagy sokkot jelentő intézkedések realizálására, s ezzel átengedte a terepet a dinamikusabb szereplők, mindenekelőtt az orosz vezetés számára.

1990 végétől a szovjet vezetés egy megújított szövetségi állam lehetőségében is gondolkodott, a „szuverén államok szövetségében”, melyben közös maradt volna a hadsereg, külpolitika, állampolgárság, és az állam élén az elnök állt volna. Ezt az új államszövetséget népszavazásnak kellett volna jóváhagynia – mint láttuk, az 1977-es alkotmány lehetővé tette a népszavazásokat a Szovjetunióban. A megreformált Szovjetunióról való népszavazást 1991. március 17-ére írták ki.

Mégsem ez lett az első népszavazás a Szovjetunió történetében, hanem – ha nem számítjuk ide az 1921-es nahicseváni referendument – a Krím sorsáról döntő 1991 januárban.⁴³⁹

1944 februárban, még a második világháború idején a Krím-félszigetről kitelepítették a tatárokat azzal a váddal, hogy együttműködtek a német megszállókkal. A krími tatárok nem telepedhettek vissza szülőföldjükre száműzetési helyükről, Közép-Ázsiából, Szibériából. A peresztrojka korának egyik első szabad politikai akciójaként már 1987 júliusában tüntettek Moszkvában, azt követelve, hogy engedjék őket vissza őseik földjére.

A tatárkérdésen kívül a Krímet terhelő másik elem az volt, hogy az orosz többségű félszigetet 1954-ben a lakosság megkérdezése nélkül adták át az Ukrán SzSzK-nak (a szovjet korszak utolsó évtizedeiben nőtt is az ukrán népesség száma és aránya: 1959: 22%, 1989: 26% ukrán; 71 és 67% orosz).⁴⁴⁰ Az orosz népesség viszont azt követelte,

437 Анатолий Лукьянов: Не надо никого тянуть в Союз, процесс интеграции проходит помимо желаний политиков in: *Независимая Газета* 2019. 01. 16. http://www.ng.ru/ideas/2019-01-16/5_7483_lukjanov.html (Maga az interjú 2007-ben lett felvéve)

438 О путях вывода экономики из кризиса in: *Известия* 1991. 04. 26.

439 A Szovjetunió megalakulásakor is volt példa népszavazásra. 1921-ben Nahicseván népszavazás eredményeképpen lett az Azerbajdzsán SzSzK része.

440 Gyóni G.: *A történelmi Oroszország népei. Adattár* [Russica Pannonica], 71.

hogya a Krímet csatolják vissza Oroszországhoz és állítsák vissza a terület 1944-ben megszüntetett köztársasági státuszát. Két egymással szembenelő problémacsoportról volt szó, hiszen a sérelmeket szenvedett krími tatárok menekültek volna Oroszországból, ahová a Krím (orosz) lakosságának többsége tartott volna.

A Politbüro 1987 nyarán foglalkozott a krími tatár kérdéssel. Gorbacsov ekkor azt mondta, politikai és történelmi nézőpontból jobb lenne a Krímet visszaadni Oroszországnak, de Ukrajna e döntés útjában áll. A krími kérdést igyekeztek halogatni, nehogy az felszítsa a még nagyobb ukrán problémát. Mindenesetre felállítottak egy vizsgálóbizottságot Gromiko vezetésével, s végül népszavazást írtak ki a terület státuszáról – de nem a hovatartozásáról.⁴⁴¹

Az 1991. január 20-án sorra került népszavazáson a részvételi arány 81% volt (1,441 millió szavazó), s ezek 93%-a (1,343 millió fő) arra voksolt, hogy állítsák vissza a félsziget köztársasági státuszát (a szavazásban részt vehettek a Szovjetunióban élő Krímből deportáltak és leszármazottaik is). A krími népszavazásnak az is célja lehetett, hogy ezzel revolverezék az ukrán függetlenségi törekvéseket.⁴⁴²

A krími népszavazás napjaiban jelentették be, hogy március 17-én kerül sor a Szovjetunió egységeről szóló összövetségi referendumra. Ez a népszavazás már a megrendezése előtt félig kudarcra ítéltetett, hiszen számos tagköztársaság bojkottálta rajta a részvételt.

A baltiak, Moldova, Örményország, Grúzia vezetői parlamentjeik döntése alapján bejelentették, hogy nem kívánnak részt venni a Szovjetunió jövőjéről szóló népszavazáson. A baltiak arra hívatkoztak, hogy náluk már megrendezésre került hasonló procedura, Grúzia pedig március 31-ére írta ki a saját függetlenségi referendumát.

Március 9-én publikálták a Szuverén Köztársaságok Szövetsége (SzKSz) nevet viselő állam szövetségi tervezetét. A szuverén államok szövetségében elismerésre került volna a népek önrendelkezési joga, az általános emberi és szabadságjogok. Szövetségi hatáskörben maradt volna a védelem, a külpolitika, a külkereskedelem. A törvényhozást kétkamarás szövetségi parlament gyakorolta volna. Az állam élén elnök állt volna. Hivatalos nyelv az orosz, a főváros Moszkva. Az új megállapodással érvényét veszítette volna az 1922-ben megkötött szövetségi szerződés a Szovjetunió megalapításáról.⁴⁴³ Nem biztos, hogy a szavazók közül mindenki olvasta az új szövetségi tervezetet, a kérdés sokak számára leegyszerűsítve az volt, hogy megmaradjon-e a *szojuz* (tehát az, amit Szovjetunió néven ismertek)? És a válasz egyértelműen igen volt.

A népszavazáson a jogosultak 80%-a vett részt (148 millió fő), ami magas részvételi arálynak tekinthető. Összesen 113 512 812 szavazó (76%) mondott igent a megújuló Szovjetunióra. A legmagasabb arányban, rendre 90% fölött támogatták az új szövetséget a közép-ázsiai köztársaságokban és Azerbajdzsánban. *Átlag alatti* volt a *szojuz* támogatottsága Oroszországban és Ukrajnában. Figyelemre méltó, hogy Oroszországban belül

441 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Moszkva, Апрель-85, 1995], 17.

442 Jekelszik Sz.: *Ukrajna története. Egy modern nemzet születése* [Kairosz Kiadó, 2014], 232.

443 Договор о Союзе Суверенных Республик in: *Известия* 1991. 03. 09.

a nemzetiségi köztársaságokban többen támogatták a szövetségi államot, mint a tulajdonképpen orosz területeken, ami bizonyos korrelációt feltételez az orosz nacionalizmus és a szovjetellenesség között.

Nagyon érdekes, hogy Ukrajnán belül a nyugat-ukrajnai (egykori galíciái) megyékben egyértelműen leszavazták a Szovjetuniót. Ivano-Frankivszk (18%), Lviv (16%), Ternopol (19%) megyékben elenyésző volt a szövetségi állam támogatottsága, de a Szovjetunió vereséget szenvedett Kijevben is. Oroszországon belül Szverdlovszkban csak 49%-os volt a részvétel, és csak 38% nyilatkozott a Szovjetunió mellett.⁴⁴⁴ És Moszkvában is alig-alig győztek a Szovjetunió hívei (50 vs. 46%).

Oroszországban a szövetségi népszavazással egyidőben arról is folyt referendum, hogy bevezessék-e az elnöki tisztséget. A válaszadók 69,85%-a arra szavazott, hogy Oroszországnak is legyen saját, közvetlenül megválasztott elnöke. Az orosz elnökválasztást gyorsan, 1991 nyarára ki is írták.

Megnyíltak a szavazóhelyiségek azokban a köztársaságokban is, amelyekben a helyi parlamentek nem támogatták a referendumot. Grúziában 46, Litvániában 582, Moldáviában 841, Lettországbán 670, Örményországban 5, Észtországban 300 ezer ember mégiscsak úgy gondolta, hogy részt vesz a szavazáson (ezek túlnyomó többsége persze a megújult szövetségre szavazott). Különösen érdekes a litvániai 582 ezer szavazó, vagy a moldáviai 841 ezer, ami arra utal, hogy ezekben a társadalmakban, még ha egyértelműen függetlenségpártiak is voltak, létezett egy nem jelentéktelen bázisa a szövetségi államnak is.⁴⁴⁵

Március 31-én Grúziában került sor függetlenségi népszavazásra. A szavazáson a 3,657 millió választó 90,3%-a vett részt. Az elsőprő többség, 98,9% Grúzia függetlenségének helyreállítására szavazott. A referendumra hivatkozva 1991. április 9-én Grúzia is kikiáltotta függetlenségét. Válaszul Moszkva leállította a Grúziába irányuló vasúti közlekedést. Május 26-án megválasztották Grúzia elnökének Zviad Gamszahurdia parlamenti elnököt, aki 83%-os részvétel mellett a voksok 88%-át kapta meg.

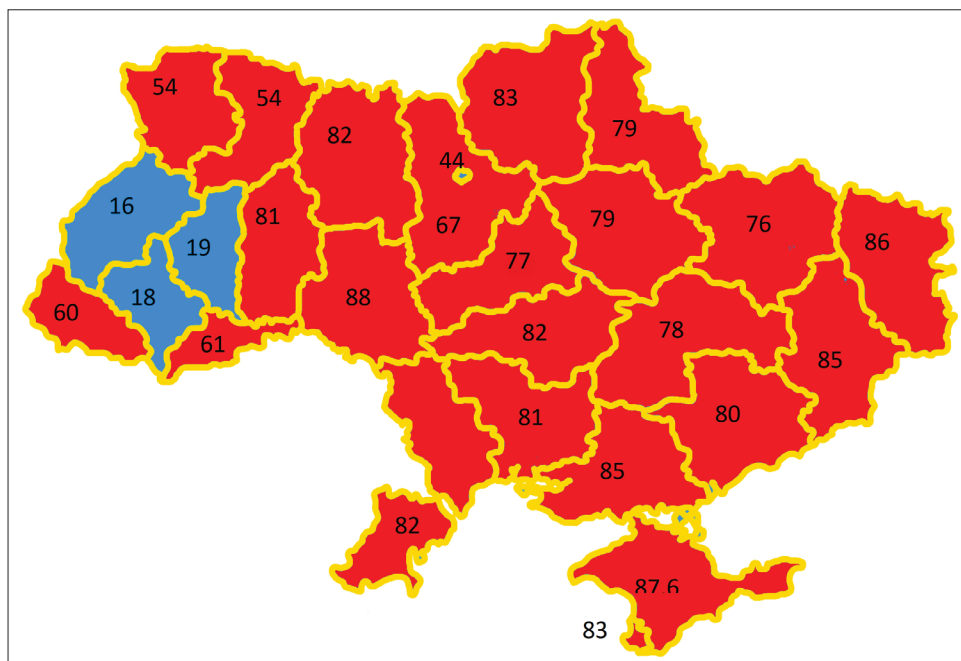
A márciusi népszavazás eredményei alapján megkezdődhetett az új szövetségi szerződés előkészítése.

1991. április 24-én a szovjet vezetők, Gorbacsov mellett Oroszország parlamenti elnöke (Jelcin), Ukrajna és Belarusz miniszterelnöke (Fokin, Kebics), valamint Üzbegisztán, Kazahsztán, Azerbajdzsán, Kirgizisztán, Türkmenisztán, Tádzsikisztán vezetői közös közleményt adtak ki, miszerint az új szövetségi szerződés érvénybe lépéséig a régi szovjet alkotmány érvényes. Ez az irányadó a köztársaságok számára is. Figyelmeztették az elválni vágyó köztársaságokat, a baltiakat, Grúziát, Örményországot, Moldovát, hogy elfogadhatatlan a nemzeti megkülönböztetés politikája.⁴⁴⁶ Ez a közlemény csak időhúzást jelentett, s Gorbacsov érdekeinek felelt meg. A jelek szerint – amit a későbbi események logikája is megerősít – Gorbacsov ekkor már nem az új szövetségi szerződésben gondolkodott, ami

444 За реальный суверенитет; Свердловск – город сепаратистов? in: *Известия* 1991. 03. 23.

445 Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 г. in: *Известия* 1991. 03. 27.

446 Совместное заявление о безотлагательных мерах по стабилизации обстановки в стране и преодолению кризиса in: *Известия* 1991. 04. 24.



A Szovjetunió megőrzéséről szóló 1991. március 17-i népszavazás eredményei az Ukrán SzSzK-ban. A számok azt mutatják, hogy az egyes megyékben a szavazók hány százaléka voksolt a Szovjetunió mellett. Látható, hogy Kijevben és Nyugat-Ukrajnában kisebbségben maradtak a szövetség hívei.

A térképet szerkesztette Gyóni Gábor

azzal járt volna, hogy legalizálja a Baltikum, a Dél-Kaukázus nagyobb részének és Moldova egészének elvesztését, úgy, hogy az új unióban a bent maradó tagköztársaságok jóval nagyobb jogkörökkel rendelkeztek volna a szövetségi központ rovására. A Szovjetunió korábbi egységét már csak egy rendkívüli állapotot kihirdetésével lehetett restaurálni, s ebből a szempontból az általános helyzet további romlása is előnyösnek bizonyulhatott.

A rendkívüli állapot esetleges bevezetésének előkészítése a KGB által már 1990 végétől zajlott.⁴⁴⁷ Gorbacsov a jelek szerint 1991 év elejétől kezdett játszadozni a gondolatokkal rendkívüli lépések szövetségi szintű alkalmazásáról. 1991. február 1-jén zárt körben azt mondta, a balti események oka az volt, hogy nem voltak eléggé határozottak.⁴⁴⁸ Nem sokkal korábban, januárban arról beszélt, hogy reformokat csak a rend, és nem a káosz körülményei közepette lehet csinálni.⁴⁴⁹ Márciusban a KB ülésén kijelentette: „*A dolog*

447 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Апрель-85, 1995], 212., 221.

448 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Апрель-85, 1995], 231.

449 Грачев А. С.: *Горбачев* [Москва, ВАГРИУС, 2001], 183.

a végjátékhoz közeledik.” A szovjet elnök kulcsfontosságúnak nevezte a televízió kontrollját, ahonnan állítása szerint „zsidó propaganda” folyik.⁴⁵⁰

1991. április 24-én Gorbacsov felajánlotta lemondását a pártfőtitkári tisztségről, amit természetesen nem fogadtak el, tehát formálisan megerősített pozícióval vihette a tovább az immáron zuhanó állampárt politikáját.

A Szovjetunió utolsó évének egyik legfontosabb eseménye volt 1991. június 12-én az oroszországi elnökválasztás, melyet az orosz szuverenitás kikiáltásának első évfordulójára írtak ki. A választások eredményeképpen Oroszország élére immáron egy erős felhatalmazású vezető került. Az esemény azért is fontos, mert ez volt az első valóban demokratikus elnökválasztás a Szovjetunióban (mint láttuk, 1990 őszén Nyijazov türkmén elnököt is közvetlenül „választották”, de egy alternatíva nélküli voksoláson). Összesen hat jelölt indult, a legesélyesebb Borisz Jelcin függetlenként. Az SZKP jelöltje volt Nyikolaj Rizskov; a nemrég megalakult, élesen kommunistaellenes párt, a Liberális-Demokrata Párt színeiben Vlagyimir Zsirinovszkij indult. A részvételi arány 75% volt, szinte pontosan annyi, mint a három hónappal korábbi népszavazáson. Jelcin fényes győzelmet aratott, mindjárt az első fordulóban besöpörve a szavazatok több mint felét (57%). Rizskov nem egészen 17%-ot kapott. Jelcin szinte minden régióban győzött, de Rizskovra szavaztak a legtöbben az Altajban és Észak-Oszétiában, a kuzbasszi bányavidéken pedig a „helyi” Aman Tulejevre (de Jelcin is „hazai pályán”, Szverdlovszkban csaknem 90%-ot szerzett).

Ugyanezen a napon választották meg a két legnagyobb szovjet város, Moszkva és Leningrád új elöljáróit, polgármestereit is. Moszkvában Gavriil Popov közgazdász, Leningrádban (amit nem sokkal később, 1991 szeptemberében egy helyi népszavazás után visszaneveznek Szentpétervárrá) Anatolij Szobcsak jogászprofesszor győzött, mindketten liberális meggyőződésű embereként váltak közismertté. Júliusban Tatarsztan is elnököt választott Mintyimer Sajmijev parlamenti elnök személyében.⁴⁵¹ Az önálló orosz hatalmi szervek felállásával a szovjet politika súlya is elkerülhetetlenül Oroszországra (és a Jelcin körül csoportosuló orosz elitre) terelődött át. Az amerikai adminisztráció is mind inkább Oroszországra összpontosított, 1991 július végén Gorbacsov is azt érezte, hogy Washington számára az orosz elnök már fontosabb.⁴⁵²

Ennek ellenére az Egyesült Államok pozíciója mérsékelt volt. 1991 július végén Bush elnök a Szovjetunióba utazott. Az USA és a Szovjetunió közös nyilatkozatban adtak ki világpolitikai állásfoglalást (a Közel-Keletről, Jugoszláviáról), a stratégiai támadó fegyverek leszereléséről. A csak a pillanatot megragadó hurráoptimista elemzők új korszak nyitányáról beszéltek. Augusztus 1-jén Bush Kijevbe látogatott, és arra szólította fel Ukrajnát, hogy ne siessen a függetlenséggel (ez volt a híres „kijevi csirke beszéd”, ami az amerikai

450 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Moszkva, Новый хронограф, 2011], 240.

451 Манаенков Ю.: Об итогах выборов Президента РСФСР 1991 in: *Yeltsin.ru*, <https://yeltsin.ru/archive/paperwork/18221/>

452 Черняев А. С.: *1991 год. Дневник помощника президента СССР* [Moszkva, Терра, 1997], 177.

elnök állítólagos határozatlanságára utalt). A Fehér Ház vélhetően más hangnemet ütött volna meg, ha az USA célja a Szovjetunió felbomlasztása lett volna.

Holott 1991. július 16-án, az ukrán szuverenitás első évfordulóján Kravcsuk parlamenti elnök arról szónokolt a kijevi legfelső tanács tribünjéről, hogy Bohdan Hmelnjickij és 1917 után a történelem ismét felvillantotta annak a lehetőségét, hogy Ukrajna független legyen, és „ezt az esélyt nem szalasztjuk el.” Gorbacsov láthatóan mást gondolt az ukrán függetlenségről, mert augusztus elején a Krímben azt a némiképp fenyegető kijelentést tette Kravcsuknak, hogy Ukrajna úgyis „kénytelen” lesz aláírni az új szövetségi szerződést.⁴⁵³

Közben az új szövetségi szerződés körüli tárgyalások, az ún. „novo-ogarjovói folyamat” végtelen, kimerítő disputába merült, folyton változó tervezetekkel.

1991 augusztus eleje egyfajta „kegyelmi állapot” lehetett a Kreml számára, hogy végre radikálisabb lépésre szánja el magát. Gorbacsov ekkor a Nyugat által ünnepeelt reformer és Nobel-békedíjas, Bush Moszkvában együtt demonstrálta az amerikai-szovjet együttműködést, magában a Szovjetunióban pedig a helyzet tarthatatlanná vált, valamilyen irányban ki kellett lengenie az ingának, vagy a centralizáció vagy a teljes felbomlás felé. És ez volt az utolsó, a legutolsó pillanat.

Gorbacsov 1991. augusztus 2-án televíziós beszédben kijelentette, hogy az új szövetségi szerződés kész az aláírásra, ami 20-án meg is történik. Ez a Szovjetunió végét jelentette volna. A néhány éve még a világ „felét” uraló szuperhatalomnak csak egy megcsonkított változata maradt volna, s a jövőben borítékolható lett volna a szövetségi centrum és a köztársaságok közötti ellentét, és valószínűsíthetően a kiváló köztársaságok is saját sérelmeik okán, illetve külső erők tevékenysége következtében (mint ezt valóban meg is történt 1991 után a volt Szovjetunióban) ellenségesen viszonyultak volna az új szövetségi államhoz. Gorbacsov húzódozása arra utal, hogy nem szívesen adta (volna) a nevét a Szovjetunió ilyen likvidálásához. Úgy gondolhatta, vagy egybentartja az egész országot, vagy győzedelmeskedjen az orosz elit akarata, és Oroszország váljon ki (ami a Szovjetunió széthullását jelentette, de ennek a felelősségét akkor az orosz elitnek kell vállalnia). Ha a Szovjetunió fennmaradt volna, többpártrendszer, politikai pluralizmus, egyfajta korlátozott piacgazdaság (valószínűleg a földmagántulajdon tilalmával)⁴⁵⁴ jellemezte volna, kiterjedtebb szabadságjogokkal, de az események logikája mindenképpen afféle haladt volna, hogy megkezdődött volna a központtól független politikai erőközpontok visszanyerése.

453 Чазов Е. И.: *Рок* [Москва, ГЭОТАР-МЕД, 2001], 226.

454 Maga Gorbacsov személy szerint ellenezte a földmagántulajdont. Грачев А. С.: *Горбачев* [Москва, ВАГРИУС, 2001], 125.

A „puccs”

A CIA 1991 áprilisban figyelmeztetett, hogy a Szovjetunióban lehetséges egy puccs-kísérlet, amelynek célja vagy egy „egyszemélyi uralom megteremtése”, vagy egy KGB-s revans lehet.⁴⁵⁵

Mint láttuk, Gorbacsov augusztus 2-án televíziós beszédében kijelentette, hogy augusztus 20-án Oroszország, Kazahsztán és Üzbegisztán aláírják az új szövetségi szerződést (később csatlakozik Belorusszia és Tádzsikisztán).⁴⁵⁶ A szövetségi szerződést elfogadták a köztársasági parlamentek (először június 12-én Belarusz) – ám Ukrajna június 27-én arról nyilatkozott, hogy az új szövetségi szerződés tárgyalását elhalasztja szeptemberig. Augusztus 15-én publikálták a végleges tervezetet: ebben a változatban a kétkamarás parlament már úgy lett megalkotva, hogy a köztársaságokat képviselő Köztársasági Tanács képviselőit a köztársaságok delegálhatták volna, és nem közvetlenül választották volna őket, tehát de facto kisebb felhatalmazással rendelkeztek volna; az orosz pedig nem államnyelvi státuszt kapott volna, csak a nemzetek közötti érintkezés nyelveként lett feltüntetve.

Gorbacsov augusztus 4-én a Krímbe, foroszi, nemrég, 1988-ban épült dácájára utazott. A dácsa titkos volt, létezéséről a nyilvánosság nem tudott. Távozása előtt, augusztus 3-án egy szűkkörű miniszteri találkozón azt mondta, keményen kell cselekedni, akár a rendkívüli állapotot is bevezetve. Ennek alapján Krjucskov, a KGB igazgatója és Jazov marsall, szovjet védelmi miniszter augusztus 6-án megkezdték a rendkívüli állapot terveinek kidolgozását, s Pavel Gracsovot, az elitegységnek számító tulai deszantosok parancsnokát bízták meg az akció lebonyolításával.

Augusztus 16-án egy KGB objektumban találkozott Krjucskov, Jazov és az összeesküvésben részt vevő társaik, s megállapodtak abban, hogy nem engedhető meg a szövetségi szerződés aláírása.⁴⁵⁷ A később hivatalossá vált verzió szerint augusztus 18-án Gorbacsovot izolálták a foroszi nyaralóban, telefonösszeköttetését kikapcsolták. Este a Kremlben Pavlov kormányfő irodájában gyűltek össze az „összeesküvők” (Pavlov, Krjucskov, Lukjanov parlamenti elnök, Prokofjev moszkvai párttitkár, Janajev, Pugo belügyminiszter, Senyin és Baklanov párttitkárok), Janajev alelnököt csak ekkor avatták be, s ő némi habozás után állt az „ügy” mellé (Ivasko pártfőtitkárhelyettes kórházban feküdt és nem volt beavatva). A résztvevők arra jutottak, hogy – Senyin közlése alapján – Gorbacsov „nem mondott sem igent, sem nemet”, ezért a rendkívüli állapotot úgy vezetik be, hogy azt tudatják

455 *Распад СССР. Документы и факты (1986–1992 гг.). Т. II. Архивные документы и материалы* [Москва, Кучково поле, 2016], 33.

456 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 551.

457 *Союз можно было сохранить. Белая книга. Документы и факты о политике М. С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства* [Москва, Апрель-85, 1995], 322.

a közvéleménnyel: Gorbacsov beteg.⁴⁵⁸ A tanácskozás augusztus 19-én hajnali 3 órakor ért véget. A tanácskozás eredményeképpen – Gorbacsov állítólagos cselekvésképtelenségére hivatkozva – létrehozták a Rendkívüli Helyzet Állami Bizottságát (orosz rövidítéssel: GKCSZ). A pártszerveket a GKCSZ támogatására hívták fel.

Hajnali 4 órakor az Alfa különleges osztagok őrizet alá vették Borisz Jelcin orosz elnök moszkvai rezidenciáját (Jelcin augusztus 18-án késő este repült vissza Kazahsztánból), de furcsa módon se a telefont, se a faxot nem kapcsolták ki nála. 4:30-kor Jazov marsall harckészültségbe helyezte a szovjet katonai erőket, és parancsot adott egyes alakulatoknak (többek között a tulai deszantosoknak), hogy vonuljanak be Moszkvába. A kora reggeli órákban gépesített katonai alakulatok, tankok, páncélozott csapatszállító járművek jelentek meg a szovjet főváros utcáin. Más nagyvárosokban, Rigában, Tallinnban, Kijevben fokozott katonai jelenlétet tapasztalhattak az emberek.

A szovjet televízió reggel a *Hattyúk tava* balettet sugározta, híreket nem adtak, innen is lehetett sejteni, hogy valamilyen rendkívüli esemény történt (a *Hattyúk tava* balettelőadás vált az augusztusi „puccs” szimbólumává). Majd a végül mégiscsak megjelenő híradóban a szovjet bemondók rezzenéstelen hanggal és arccal közölték, hogy Mihail Gorbacsov szovjet elnök cselekvésképtelensége miatt Janajev alelnök vette át az államfői jogköröket, és megalakult a GKCSZ. A GKCSZ legfontosabb bejelentése – egyebek mellett, mint a gyülekezési tilalom kihirdetése, és egyes sajtótermékek betiltása – az volt, hogy a *Szovjetunió egész területén a szovjet alkotmány és a szovjet törvények érvényesek*. Ez lényegében érvénytelenítette az 1988-ban kezdődött szuverenitási folyamatot, és restaurálta volna a központi hatalmat a Szovjetunió egész területén, Észtországtól Tádzsikisztánig, Kijevtől Petropavlovsk-Kamcsatszkijig. A GKCSZ kiadott közleménye azt is megállapította, hogy a reformok zsákutcába jutottak, az állam intézményrendszere szétporladóban. Bizonyos politikai erők semmibe veszik a márciusi népszavazás eredményét, cinikus módon a nemzeti érzelmeken játszanak. A rendkívüli állapot idején csak meghatározott lapok jelenhetnek meg, felfüggesztik „a rend helyreállítását zavaró” politikai szervezetek tevékenységét.⁴⁵⁹ Összehívták a szovjet parlament rendkívüli ülését augusztus 26-ára.

Reggel 9 órakor Jelcin orosz elnök, Szilajev miniszterelnök és Haszbulatov parlamenti elnök faxon továbbított felhívást intéztek Oroszország polgáraihoz, miszerint reakciós fordulat zajlik, s követelték Gorbacsov visszahelyezését, azt feltételezve, hogy a szovjet elnök állítólagos betegségéről szóló információ nem felel meg a valóságnak. Általános sztrájkot helyeztek kilátásba. Jelcin folyamatos telefonkontaktusban állt Pavel Gracsoval – akivel nem sokkal korábban személyesen ismerkedett meg. Gracsov arról biztosította Jelcint, még a „puccs” előtt, hogy az orosz elnökhöz hű, és a válságos órákban valóban ennek megfelelően is cselekedett.⁴⁶⁰

458 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Moskva, АСТ, 2010], 477.

459 Август – 91 [Moskva, Политиздат, 1991], 26.

460 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Moskva, РОССПЭН, 2008], 80.

Dél előtt a TASSZ híre szerint a szovjet alkotmánybíróság jóváhagyta a GKCSР rendelkezéseit. 10 órakor a GKCSР elégedetten állapította meg, hogy Jelcinék sztrájk-felhívásához senki nem csatlakozott, s az országban a helyzet nyugodt.

11 óra után ugyanakkor Jelcin, nevezetes, tankon elmondott beszédében érvénytelennek nevezte a GKCSР rendelkezéseit Oroszország területén. Az orosz elnök beszédét közvetítette a televízió, bekerült a híradóba, és a másnapi szovjet lapok többségébe, még a *Pravda*-ba is. Jelcin is felhívást intézett a katonákhoz, miszerint a diktatúra védelmében használják fel őket. Az orosz elnököt továbbra sem izolálták, szabadon mozgott, sőt, a visszaemlékezése szerint a „puccs” idején telefonbeszélgetést is folytatott Janajevvel is.⁴⁶¹

17 órakor kezdődött a GKCSР nemzetközi sajtókonferenciája, amely arról vált emlékezetessé, hogy Janajev keze és a hangja is idegességében remegett. Janajev elmondta a sajtótájékoztatót, hogy követik azt a kurzust, amit Gorbacsov kezdett 1985-ben, és hogy a szovjet elnök vissza fog térni pozíciójába, miután felépült. Tehát a GKCSР nem váltotta le Gorbacsovot, továbbra is őt tekintették az ország legitim vezetőjének, aki majd a megfelelő időben visszatér. A GKCSР a gorbacsovi politikát nevezte meg irányadónak. Érdekes maga a tény, hogy a GKCSР vezetői kiálltak a sajtó nyilvánossága elé, s ezen a sajtótájékoztatót külföldi, nyugati újságírók is részt vettek. Az ideges feszültséggel teli sajtókonferencia mégis rosszul sült el a GKCSР szempontjából. Az egész fellépés azt sugallta, hogy a GKCSР vezetői nem biztosak a dolgukban. (Pavlovot ekkor már idegösszeroppanás miatt kórházba szállították.) Hogy valójában hol van Gorbacsov, azt ekkor senki nem tudta.

18 órakor a szovjet minisztertanács támogatta a GKCSР-t. Este viszont a katonai alakulatok egy része, orosz zászlóval díszítve az orosz parlament épülete, a Fehér Ház elé érkezett. Ekkor ez az 1970-es években felhúzott fehér színű tipikus későszovjet épület volt az orosz hatalom, az orosz szuverenitás szíve, központja. A Fehér Ház elé vonuló csapatokat Alekszandr Lebegy tábornok, a deszantos erők tisztje vezette, aki Gracsov parancsára hivatkozott. Ezzel világossá vált, hogy a katonai erőknek legalább egy része nem a GKCSР-nek, hanem az orosz vezetésnek engedelmeskedik.

Augusztus 19-én este már tízezres tömeg gyülekezett a Fehér Ház, vagyis az orosz szuverenitás védelmében. A tüntetők barikádokat emeltek. A nem az SZKP kontrollja alatt levő tömegtájékoztatási eszközök (melyek közül a legismertebb az 1990-ben alapított *Echo Moszkvi* rádió volt) a helyszínről tudósítottak. A következő nap már százezressé duzzadt a Fehér Ház előtt tüntető tömeg, a civilek – és a velük tartó fegyveres egységek – saját védelmük alá vették az orosz parlament épületét. A GKCSР mellett viszont senki nem tüntetett.

Mint láttuk, augusztus 20-án kellett volna aláírni az új szövetségi szerződést Oroszország (Jelcin), Kazahsztán (Nazarbajev) és Üzbegisztán (Karimov) részvételével. Erre viszont adott körülmények között nem kerülhetett sor. Ha az új szövetségi szerződés aláírásának megakadályozását tekintjük a GKCSР egyik céljának, akkor ez sikerrel járt. Viszont a szovjet tagköztársaságok közül meglepő módon nem egy támogatta a GKCSР-t, amit utólag persze igyekeztek meg nem történné tenni. Örményország, Azerbajdzsán,

461 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 125.

Grúzia (!), Belarusz, Üzbegisztán, Kazahsztán, Ukrajna első embere így vagy úgy, még ha kétértelmű megszólalásokban is, de támogatta a „a puccsot”.⁴⁶² Nazarbajev kazah elnök olyan közleményt adott ki, amelyből azt lehetett kiolvasni, hogy a GKCSZP-t támogatja, de alkalmasint az ellenkezőjét is. Leonyid Kravcsuk ukrán parlamenti elnök azt mondta augusztus 19-én, törvényszerű, hogy az események így alakulnak, ennek be kellett következnie, és a törvényesség betartására hívott fel. A belorusz parlament az egység megőrzésére szólított fel. Gamszahurdia grúz elnök a GKCSZP követelésére a szovjet belügy alá rendelte a grúz fegyveres testületeket.⁴⁶³

Oroszországon kívül egyértelműen elutasították a GKCSZP-t a balti köztársaságok és Kirgizisztán. Augusztus 20-án kikiáltotta a függetlenségét Észtország, a következő napon (már a GKCSZP bukása után) Lettország.

Augusztus 20-án a volgai katonai körzet parancsnoka, Albert Makasov, és a szárazföldi erők főparancsnoka, Valentyin Varennyikov azt követelték a GKCSZP-től, hogy tartóztassák le Jelcint, ami furcsa módon eddig még nem történt meg. A GKCSZP-hez hű (?) alakulatok a Fehér Ház ostromát tervezték. Erre a tervek szerint augusztus 21-én hajnali 3 órakor került volna sor. Gracsov viszont nem vállalta az akciót a várható civil áldozatokra hivatkozva. Az éjjeli órákban a zavaros szituációban három tüntető életét vesztette. 21-én hajnalban a szovjet védelmi minisztérium utasítást adott a csapatok kivonására Moszkvából.

Augusztus 21-én reggel a Fehér Ház védői győzelmüket ünnepelték. Világossá vált, hogy a GKCSZP veszített.

21-én délután a GKCSZP tagjai – Jazov, Krjucskov, Baklanov, valamint Ivasko, Lukjanov, Plehanov – az általuk állítólagosan fogva tartott Gorbacsovhoz menekültek a Krímbe, Janajev saját állítása szerint feloszlatta a GKCSZP-t. Ugyanezen a napon az orosz ügyészség kijelentette, hogy felelősségre vonják a „puccs” résztvevőit.

Este Gorbacsov is bejelentkezett, tudatta, hogy Foroszban van és teljesen egészséges. Azt állította, hogy a „puccsisták” fogva tartották őt. „Jobboldali kísérletként” értékelte a „puccsot”.⁴⁶⁴ Telefonbeszélgetést folytatott Bush amerikai elnökkel. 22-én hajnali 2 órakor érkezett vissza Moszkvába. Vele egy időben repült vissza Krjucskov és Jazov, akiket azonnal letartóztattak a repülőtéren. Még aznap rács mögé került Pavlov, Janajev és mások is. Ez fontos esemény volt, hiszen az orosz ügyészség tartóztattat le szövetségi vezetőket, a szovjet miniszterelnököt, védelmi minisztert, a titkosszolgálat főnökét.

Gorbacsov este tévébeszédet mondott, amelyben államcsínynek minősítette a történeteket. A „puccsista” Pugo belügyminiszter öngyilkos lett. Este tüntető tömeg a Lubjanka téren, a KGB székháza előtt ledöntötte a szovjet titkosszolgálat alapítója,

462 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 592–593.

463 Шеварднадзе Э. А.: *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания* [Москва, Европа, 2009], 240. Gyóni G.: Az augusztusi puccs és Közép-Ázsia in: *Eurázsia.hu*, 1991. 08. 19. <https://www.eurázsia.hu/1991/08/19/az-augusztusi-puccs-es-kozep-azsia/>

464 *Август – 91* [Москва, Политиздат, 1991], 97.



1991. augusztus 22. Moszkva. A szovjet titkosszolgálatok alapítója, Feliks Edmundovics Dzerzsinszkij szobrának ledöntése a KGB székháza előtti Lubjanka téren. Forrás: foto-history.livejournal.com

Feliks Dzerzsinszkij monumentális szobrát, a hatalom egyik szimbólumát. Ez az esemény az oroszországi rendszerváltás egyik fontos jelképévé vált.

Moszkvában a legnagyobb tüntetés a Fehér Háznál zajlott, ahol Jelcint ünnepelték. Ezen megjelent Jakovlev is, aki bejelentette, hogy kilép a pártból.

Augusztus 23-án az orosz vezetés kommunista lapokat tiltott be. És ugyanezen a napon a Fehér Házban tartott orosz parlamenti ülésen – melyet élőben közvetített a televízió – Jelcin nyilvánosan megalázta Gorbacsovot. Amikor a szovjet elnök beszélt, Jelcin odalépett hozzá, és megpróbálta kitépni a kezéből a papírt. Az orosz elnök láthatóan élvezte a helyzetet, ahogyan „megsemmisíti” Gorbacsovot, aki előtt pár évvel ezelőtt még kénytelen volt megalázkodni. A közönség kinevette a megalázott Gorbacsovot és megtapsolta Jelcint. Nyilvánvalóvá vált mindenki számára, hogy ki az ország erős embere. Ugyanezen a napon az orosz vezetés betiltotta az SZKP működését Oroszországban.⁴⁶⁵

Hogyan lehet értékelni az „augusztusi puccsot”?

A puccs után villámgyorsan, már 1991 szeptemberében megjelent Gorbacsov összefoglalója a történekről, ami a hivatallássá vált verziót tartalmazta (kommunista retrográdok összeesküvése a reformok ellen).⁴⁶⁶ Később viszont azt nyilatkozta a puccsról, hogy soha

465 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Moskva, Новый хронограф, 2011], 271.

466 Горбачев М. С.: *Августовский путч* [Moskva, Новости, 1991]



1991. augusztus 23. Az orosz parlament ülésén Borisz Jelcin megalázza Gorbacsov szovjet elnököt.

Forrás: foto-history.livejournal.com

nem fogja elmondani a teljes igazságot.⁴⁶⁷ Nem sokkal a „puccs” után megjelent az a verzió is, hogy az egész Gorbacsov mesterjatszmaja lett volna. Az akkor már csak utóvédharcokat folytató *Pravda* 1991. szeptember 18-i vezércikkében (Georgij Ovcsarenko) erre utalt. A cikk szerint feltűnő, és szinte hihetetlen, hogy a puccsisták (olyan emberekkel, mint a KGB-főnök Krjucskov vagy a vezérkari főnök Jazov) ennyire pancser módon cselekedjenek, nem szígeztették el ellenfeleiket, a média, a televízió szabadon működhetett. S vajon miért van az, hogy a végén a puccsisták az általuk fogva tartott Gorbacsovhoz járultak alá? ⁴⁶⁸

Borisz Jelcin 1994-ben kiadott emlékirataiban még elfogadta a gorbacsovi, hivatalos verziót, később viszont azt állította, a „puccs” Gorbacsov műve volt. Jelcin visszaemlékezése szerint az állítólag fogoly Gorbacsov segítőjén, Csernyajeven keresztül tartotta a kapcsolatot Moszkvával.⁴⁶⁹ Pavlov miniszterelnök 1992 tavaszán azt állította, 1991. augusztus 17-én beszélt Gorbacsovval, aki „mindenről tudott,” és az események az ő jóváhagyásával zajlottak.⁴⁷⁰ Hasonló tartalmú nyilatkozatot tett Lukjanov parlamenti elnök is.⁴⁷¹ Gorbacsov testőrségének parancsnoka, Vjacseszlav Genyeralov szerint a szovjet elnököt

467 Август 91-го. «Всей правды все равно не скажу» in: Эхо <https://echofm.online/programs/intervyu/avgust-91-go-vsej-pravdy-vse-ravno-ne-skazhu>

468 Овчаренко Г.: Тысяча и одна версия путча in: *Правда* 1991. 09. 18.

469 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 90.

470 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 221.

471 Лукьянов А. И.: *Август 91-ого. Был ли заговор?* [Москва, Алгоритм, ЭКСМО, 2010], 156–157.

senki nem izolálta Foroszbán, ő maga mondta azt, hogy beteg, miközben a tengerparton sétálgatott (viszont a külföldi telefonösszeköttetéseit a látszat kedvéért valóban elvágta, hogy a nyugati vezetők ne tudjanak vele kapcsolatba lépni).

Ismerve Gorbacsov természetét, miszerint igyekezett mindig „másokat maga előtt tolni”, és a felelősséget csak akkor vállalta, ha azzal győzelmet lehet aratni, ez a verzió hihető. Nemcsak Gorbacsov „természete”, hanem politikai preferenciája is ezt a verziót erősíti, hiszen a szovjet elnök valóban a Szovjetunió egységének megőrzéséért küzdött. A „puccsal” egy „win-win” szituációt teremtett: ha győz a GKCS, ő – ahogy ezt Janajev is előrebocsátotta – visszatért volna az egyben tartott Szovjetunió élére. Ha pedig vereséget szenved a GKCS, áldozatnak állíthatja be magát, és másokra tolhatja a felelősséget (emlékezhetünk, Alma-Ata, Tbiliszi, Baku, Vilnius esetében is azt kommunikálta, hogy semmiről nem tudott, nem volt köze a véres drámákhoz).

Azt pedig, hogy a GKCS vereséget szenved-e vagy nem, a „népakarat” dönti el. Ez magyarázza, hogy a „puccs” látszólag pancserjellegű volt: a GKCS ellenfelei szabadon tevékenykedhettek, s noha formálisan igyekeztek korlátozni az ellenzéki sajtót, a szovjet televízió tudósításai szabad szellemiségűek voltak. Jelcin helyzetértékelése helytállónak bizonyult: „a nép maga döntötte el, hogy milyen utat választ.”⁴⁷² Bush amerikai elnök is pontos helyzetértékelést adott, amikor azt mondta, a puccsisták alábecsülték a népakaratot.

„Népakarat” alatt természetesen a politikailag aktív közönség akaratát kell érteni, ami nem feltétlen azonos a teljes társadalom akaratával, és könnyen optikai csalódást eredményezhet. Hiszen a politikailag aktív közönség nem azonos a teljes társadalommal. A „puccs” napjaiban az orosz társadalom politikailag aktív része, különösen a nagyvárosokban, Moszkvában, Leningrádban, Szverdlovszkban felsorakozott Borisz Jelcin és az orosz vezetés mellett, a szovjet központi hatalom, a renovált Szovjetunió ellen. Ez volt a döntő. Ugyanakkor alapos okunk van feltételezni, hogy a társadalom többségének akarata nem egyezett a nagyvárosi, politikailag fogékony és aktív, könnyen mobilizálható rétegek értékválasztásával. Ezt nemcsak az a közvélemény-kutatás támasztja alá, amit a KGB felmérésére készítettek 1991 elején, és amiből az derült ki, hogy a társadalom körülbelül 10%-a számítható a szovjet rendszer aktív ellenzékének, kétharmada pedig a rendszer passzív támogatójának tekinthető.⁴⁷³ Az orosz és más egykori szovjet társadalmak későbbi preferenciái arra utalnak, hogy még 1991-ben is többségben lehetett a szovjet rendszert passzívan támogató réteg, amely azonban nem mozdult meg a GKCS idején. 1992 tavaszán, az Oroszországi Tudományos Akadémia Szociológiai Intézetének felmérése szerint a megkérdezettek 70%-a visszaállította volna a Szovjetuniót. 1994 júniusában egy Moszkvában végzett felmérés szerint 68% negatívan viszonyult az ország felbomlásához.⁴⁷⁴

⁴⁷² Август – 91 [Москва, Политиздат, 1991], 3.

⁴⁷³ Крючков В. А.: *На краю пропасти* [Москва, ЭКСМО, 2003], 4.

⁴⁷⁴ Вдовин А. И.: Причины распада Советского Союза в российской научной и публицистической литературе in: *Мир и политика* 2011/12. <http://www.intelros.ru/readroom/mir-i-politika/-12-63-dekabr-2011/13434-prichiny-raspada-sovetskogosoyuza-v-rossiyskoy-nauchnoy-i-publicisticheskoy-literature.html>

Valóban a „népakarat” nyilvánult meg 1991 augusztusának e kritikus napjaiban, de ez a népakarat a társadalom egészéhez képest kisebbségi volt.

Gorbacsov augusztus 24-én lemondott az SZKP főtitkári tisztségéről, és arra szólította fel az SZKP KB-t, hogy oszlassa fel magát. A köztársasági pártszerveknek azt üzenve, csináljanak amit akarnak, ami arról tanúskodik, hogy a szovjet elnök hiábavalónak tartotta a további küzdelmet. Másnap Jelcin orosz állami tulajdonba vette az SZKP oroszországi javait. Ez több ezer ingatlant, sok milliárdnyi készpénzt (rubelt, de dollárt is) jelentett. A Szovjetunió Legfelső Tanácsa augusztus 29-én beszüntette az SZKP tevékenységét az egész Szovjetunió területén. Az augusztus 21. utáni napokban, hetekben gyakorlatilag az összes szovjet tagköztársaság betiltotta saját területén a kommunista párt(ok) működését.

A „puccs” bukása után, miután világossá vált, hogy a Szovjetunió korábbi egységét már nem lehet megőrizni, és az új szövetségi szerződés aláírása is meghiúsult, a központi hatalom a párttal és Gorbacsov elnök tekintélyével együtt szétfoszlott, sorra kiáltották ki függetlenségüket a tagköztársaságok: augusztus 24-én Ukrajna, 25-én Belarusz, 27-én Moldova, 30-án Azerbajdzsán, 31-én Kirgizisztán és Üzbegisztán. Szeptember 9-én Tádzsikisztán. Türkmenisztán októberben, amit megelőzött egy népszavazás, akárcsak Örményországban szeptemberben. A türkmén népszavazáson 94% támogatta a függetlenséget (97%-os részvétel mellett), Örményországban 99% (95%-os részvétel mellett). Novemberre már csak Oroszország és Kazahsztán maradtak a Szovjetunióban.

A „puccs” után megváltozott a moszkvai vezetés álláspontja is a Szovjetunió egységéről. A Kreml most már „elengedte” a balti köztársaságokat. A korábbi hónapokban szerföltött aktív különleges egységeket kivonták a Baltikumból. A Szovjetunió 1991. szeptember 6-án elismerte a három balti köztársaság függetlenségét, tehát önként lemondott ezekről a területről. (Oroszország még augusztus 24-én elismerte a három balti államot).

Szovjetunió végnapjai, Ukrajna jelentősége

1991 szeptemberében ötödik, és utolsó alkalommal ült össze a Népi Küldöttek tanácsa, amely gyakorlatilag feloszlatta önmagát. Szeptemberben a szovjet minisztériumok többségét felszámolták.

A „puccs” után is folytak a tárgyalások az új szövetségi szerződésről, összesen hét változat készült el 1991. szeptember 12. és november 25. között. Nézzük az elsőt és az utolsót. Nem meglepő módon a folyamat egyre inkább a tagállami jogkörök szélesedése felé ment, a centrifugális erők érvényesültek.

Az első szerint az új államot Eurázsiai Szövetségi Államnak nevezték volna (amellett, hogy Szuverén Államok Szövetségének). Az új szövetség önkéntes, egyenjogú társulás, a nemzetközi jog szubjektuma. Egységes az állampolgárság, a határok maradnak.

Van parlamentje (Legfelső Tanács) és elnöke. A hivatalos nyelv az orosz, a főváros Moszkva. Az Eurázsiai Szövetségi Állam, Szuverén Államok Szövetsége a korábbi Szovjetunió jogutódja.⁴⁷⁵

A november 25-i tervezet szerint a Szuverén Államok Szövetsége már konföderáció. A részt vevő államok maguk jelölhetik ki fejlődésük irányát, legfontosabb elvük az emberi jogok tiszteletben tartása. A résztvevő államok maguk alakítják ki politikai berendezkedésüket a demokratikus elvek alapján, a konföderáció a Szovjetunió jogutódja és a nemzetközi szintén egységes államként lép fel, de a részt vevő államok is önálló külpolitikát folytathatnak a szövetségi állam érdekein belül. A csatlakozás önkéntes, létezik szövetségi állampolgárság, a belépő államok határait garantálják. A szövetségi államnak egységes hadserege lesz (marad). A résztvevők egységes gazdasági és politikai térséget alkotnak. Kétkamarás parlament állna fel (Köztársasági Tanács és Szövetségi Tanács). A Köztársasági Tanácsba minden köztársaság 20 képviselőt küldhetne, kivéve Oroszországot, mely 52 képviselőt, és ezen felül minden köztársaság még annyi képviselőt delegálhatna, ahány autonóm területe van. A Szövetségi Tanácsot az egész konföderációban egyenlő lakosságszámmal elosztott választóközetek alapján választották volna. A két kamara közötti jogviszonyok világosan elkülönültek. A Köztársasági Tanács foglalkozott volna az egyes köztársaságok közötti ügyekkel, ratifikálta volna az államközi szerződéseket, hagyta volna jóvá a kormány tagjainak kinevezését. A Szövetségi Tanács a törvények őre lett volna. Az állam feje az elnök (Elnök), akit közvetlenül választanak öt évre, legfeljebb két ciklusra (egymás után). Az elnök (Elnök) az alkotmány garantálója, a hadsereg főparancsnoka, ő képviseli az országot a nemzetközi szintén. Az elnökkel megválasztásra kerül egy alelnök is. Az Államtanács az elnök és a részt vevő államok meg nem határozott vezetőinek tagságával az operatív irányítást végzi. A végrehajtó hatalmat jelentő kormány az elnöknek engedelmeskedik. A minisztereket az elnök jelöli ki, a törvényhozás hagyja jóvá. A főváros Moszkva, a nemzetek közötti érintkezés nyelve az orosz. Az államnak lesz himnusza, címere, zászlaja. Ezt a szerződéstervezetet publikálta a *Pravda* 1991. november 27-én.

Szeptember 16-án nyolc köztársaság jelezte csatlakozási szándékát az új szövetséghez: Oroszország, Belarusz, Azerbajdzsán és az öt közép-ázsiai.⁴⁷⁶ Ukrajna viszont kimaradt. Holott Jelcin és az orosz vezetés 1991 őszén már abban gondolkodott, hogy csak akkor írják alá az új szövetségi megállapodást, ha abban Ukrajna is részt vesz. Ukrajna nélkül nem.⁴⁷⁷

Gorbacsov nemzetközi tekintélye – politikai értelemben – 1991 őszére szinte lenullázódott. A szovjet elnök szinte megalázó módon próbált pénzt szerezni a nyugati országoktól,

475 Договор о Союзе Суверенных Государств. Проект. 12 сентября 1991 г. in: *Gorby.ru* <http://www.gorby.ru/cccp/alliance/>

476 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы*. Кн. 2 [Moszkva, Новости, 1995], 588.

477 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Moszkva, Новый хронограф, 2011], 274.

melyek vezetői már válaszra sem méltatták korábbi hőüket (például John Major brit miniszterelnök, akitől Gorbacsov novemberben 1,5 milliárd dollárt kért).⁴⁷⁸

Október elején Gennagyij Burbulisz orosz államtitkár kijelentette, hogy Oroszország lesz a Szovjetunió jogörököse, ami szemben állt a tervezett szövetségi szerződés szellemiségeivel. Október 28-án az orosz vezetés bejelentette, hogy saját gazdasági reformprogramot kezd, a többi köztársaság nélkül is. Burbulisz felkérte Jegor Gajdar közgazdászt a reform végigvitelére. A Moszkva melletti Arhangelszkoje településen egy dácán éjjel-nappal zajlott a munka a tervezett piaci reformokról.⁴⁷⁹ A gajdari reformok elvi szinten abban különböztek az 500 napos tervtől, hogy először rendelt el árfelszabadítást, melyet majd később követett a privatizáció. A gazdasági értelemben radikális liberális Gajdar írásait olvasva az a benyomásunk támadhat, hogy számára a „piacgazdaság” valamiféle öncél volt, ugyanakkor még azt is kérdésesnek tartotta, hogy az árfelszabadítást követnie kell-e privatizációnak.⁴⁸⁰ Holott a tulajdon következménye a piacgazdaság és nem fordítva.

November 15-én Oroszország beszüntette a szövetségi minisztériumok finanszírozását, és a november végi szövetségi szerződés aláírását is Jelcinék torpedózták meg. Az ok: Oroszország Ukrajna nélkül, csak a közép-ázsiaiakkal nem volt hajlandó belemenni egy új szövetségi államba.⁴⁸¹

1991 december első napjaiban Gorbacsov szinte minden nap találkozott Jelcinnel, aki világossá tette, hogy ebben a formában nem támogatja az új államszövetséget. *Jelcin és Gorbacsov is egyetértett abban, hogy Ukrajna nélkül nincs értelme új szövetségnek.*⁴⁸² Az ukránkérdés, mint oly sokszor korábban az orosz történelemben, megint sorsfordító tényezővé vált.

1991. december 1-jén függetlenségi népszavazásra és elnökválasztásra került sor Ukrajnában. Az ukrainai polgárok 84%-a részt vett a népszavazáson, és a köztársaság minden régiójában többségben voltak azok, akik támogatták Ukrajna önállóságát. Még az orosz többségű Krímben is többen támogatták Ukrajna függetlenségét, mint akik elleneztek azt (54 vs. 42%). Az oroszajkú Donyeck, Luganszk, Odessza, Harkov, Nyikolajev megyékben is 83-89% között volt a függetlenségpártiak aránya, a többi megyében 90% fölött.

Emlékezhetünk, hogy alig kilenc hónappal korábban még – Kijev és Nyugat-Ukrajna kivételével – többségben voltak az unió hívei. Hogy tavasz óta ennyire megváltozott a közhangulat, abban nyilvánvalóan szerepet játszott a Szovjetunióban elhatalmasodó totális deficit, a gazdaság széthullása, és minden, ami ezzel jár: sorok a boltok előtt, üres polcok, feketegazdaság. És persze az augusztusi események nyomán előállt változások, az ukrán függetlenség augusztus 24-én történő kikiáltása.

478 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Moszkva, АСТ, 2010], 552.

479 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 87.

480 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 90.

481 Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Moszkva, Новый хронограф, 2011], 275.

482 Горбачев М. С.: *Декабрь 91. Моя позиция* [Moszkva, Новости, 1992]

A meggyőző népszavazás után december 2-án elsőként Lengyelország ismerte el Ukrajna függetlenségét, Varsót követte Magyarország és Kanada. Még ebben a hónapban megtörtént Ukrajna széles körű nemzetközi elismerése (bár az USA óvatosan csak december 26-án ismerte el, miután a Szovjetunió ténylegesen megszűnt létezni).

December 1-jén a népszavazással együtt került sor az első elnökválasztásra is Ukrajnában. A volt kommunista agitprop vezető, de az ukrán függetlenségi mozgalomban fontos szerepet játszó parlamenti elnök Leonyid Kravcsuk független jelöltként indult. Legkomolyabb kihívója a jobboldali demokrata-nacionalista ellenzék részéről Vjacseszlav Csernovol, a Ruh egyik vezetője volt.

Kravcsuk meggyőző győzelmet aratott. Csaknem 20 millió (19,6) polgár bizalmát nyerte el, ami akkor a szavazók 61,6%-át jelentette. Három megye kivételével Ukrajna összes régiójában győzni tudott. A második helyezett Csernovol is több mint 7 millió szavazatot szerzett, de csak a leginkább nacionalista érzelmű három nyugat-ukrajnai megyében (Lviv, Ivano-Frankivszk, Ternopol) tudott győzni, s ezek éppen azok a megyék, amelyekben már a márciusi népszavazás alkalmával leszavazták a Szovjetuniót. A kommunista múltú Kravcsukot ugyan átlagon felüli, 70% feletti eredménnyel támogatta a Donbassz és az oroszajkú Délkelet-Ukrajna, de Közép-Ukrajna és Zsitomir-Vinnica-Hmelnickij is. Nyert, de átlagánál rosszabb eredményt ért el az orosz többségű Krímben, a főváros Kijevben és Nyugat-Ukrajnában. Kravcsukot tehát a geográfiai-politikai értelemben vett „közép” támogatta, míg az „oroszok” és a nacionalista ukránok körében kevésbé volt népszerű.

Az ukrán függetlenségi népszavazás és elnökválasztás döntő esemény volt, mert kizárta, hogy Ukrajna részt vegyen valamilyen új szövetségi projektben. Ukrajna nélkül a közép-ázsiaiakkal pedig Oroszország sem volt hajlandó új unióra, vagyis nem maradt esély az új szövetségi szerződésre. Ebben az értelemben Ukrajna szerepe volt a döntő abban, hogy a felbomló Szovjetunió helyén ne jöjjön létre egy új integráció. Ezt Borisz Jelcin is jól ismerte fel, ellentétben azokkal az orosz nacionalistákkal – mint például Alekszandr Szolzsenyicin – akik hajlamosak (voltak) lenézni az ukrán nemzettudatot.⁴⁸³ Eduard Sevardnadze is az ukrán faktort tartotta döntőnek a Szovjetunió szétesése szempontjából. Az ukrán függetlenség azt is jelentette, hogy az orosz–európai határ messze keletre tolódott, Oroszország elvesztette az ellenőrzést a szláv népesség jelentős része fölött, a szovjet atomarzenál megosztottá vált, a szovjet ipari kapacitás jelentős része kicsúszott Moszkva kezei közül és több mint tízmillió orosz nemzetiségű ember egy másik állam fennhatósága alá került. Elkerülhetetlenné vált, hogy viták lépjenek fel a szovjet hadsereg, flotta (és terület) elosztásában.⁴⁸⁴

Az ukrán függetlenségi népszavazás után Sztanyiszlav Suskevics belorusz parlamenti elnök a Belorusz SzSzK-ba, közvetlenül a lengyel–szovjet határ mentén fekvő Belovezs

483 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 142.

484 Шеварднадзе Э. А.: *Когда рухнул железный занавес. Встречи и воспоминания* [Москва, Европа, 2009], 223.

természetvédelmi területen levő kormányzati üdülőbe hívta az orosz és ukrán elnököket.⁴⁸⁵ Mielőtt Jelcin elutazott volna Belovezsbe, megbeszélést folytatott Gorbacsovval, melynek legfőbb témája Ukrajna volt⁴⁸⁶, vagyis annak megerősítése, hogy új unió csak akkor lesz, ha abban Ukrajna is részt vesz.

Eredetileg Belovezs legfontosabb témája is Ukrajna lett volna. Jelcin és Kravcsuk között itt és ekkor zajlott az a beszélgetés, melynek során az ukrán elnök világosan tudatta, a december 1-jei népszavazásra hivatkozva, hogy Kijev nem fog részt venni egy poszt-szovjet integrációban. S ezzel eldönt, hogy akkor Oroszország sem. Kravcsuk, amikor erről a beszélgetésről nyilatkozott, mindig aláhúzta, hogy Jelcin Gorbacsov tudtával és beleegyezésével beszélt vele az unió esetleges jövőjéről,⁴⁸⁷ ami azt jelenti, hogy a belovezsi találkozó Gorbacsov jóváhagyásával zajlott.

Itt, Belovezsben 1991. december 8-án Belarusz, Oroszország és Ukrajna – a Szovjetunió egykori alapító tagállamainak – vezetői, Suskevics, Jelcin és Kravcsuk deklarálták, hogy „a Szovjetunió megszűnt a nemzetközi jog alányának lenni”, és a megszűnő állam helyén létrehozzák a három szláv köztársaság szövetségét, a Független Államok Közösségét (FAK), amelyhez csatlakozhat a többi szovjet tagköztársaság is.

Moszkvában Gorbacsov szokás szerint igyekezett hárítani a felelősséget, és azt a látszatot kelteni, hogy semmiről nem tudott. December 9-én magához kérte Jelcint, Suskevicsét és Kravcsukot, ám csak az orosz elnök jelent meg a Kremlben, melyet már amúgy is az ő emberei őriztek (Gorbacsovhoz hű őrség csak az egyik emeleten tartózkodhatott). A szovjet elnök itt elmondta, hogy nem ért egyet a belovezsi nyilatkozattal. Pár nappal később „undorítónak” nevezte a belovezsi megállapodást, és ismételten kijelentette, hogy nem ért egyet ezzel, de semmilyen ellenlépést nem tett, tehát egyszerűen csak hárította a felelősséget.⁴⁸⁸

1991. december 10-én a belorusz és ukrán parlamentek ratifikálták a belovezsi egyezményt. Kijevben 10 képviselő szavazott ellene (288 mellette), Minszkben csak egy képviselő szavazott ellene (Belarusz jövőbeli elnöke, Alekszandr Lukasenko), 263 mellette. December 12-én délután fél kettőkor az orosz parlament is (álló tapsviharban) ratifikálta a belovezsi egyezményt, és érvénytelenítette a Szovjetunió megalapítására vonatkozó szerződést. Ezzel Oroszország is kilépett a Szovjetunióból, melynek immáron formálisan egyetlen tagja maradt, a Kazah SzSzK (Kazahsztán 1991. december 16-án kiáltja ki a függetlenségét.).

Ezután Jelcin orosz elnök felszólította Gorbacsovot, hogy adja át a Kremlben levő rezidenciáját.

December 19-én Jelcin megszüntette a szovjet külügyminisztériumot, másnap az állami bankot, illetve ezek orosz külügyminisztérium és bank lettek. December 24-én

485 Шушкевич С. С.: *Моя жизнь, крушение и воскрешение СССР* [Москва, РОССПЭН, 2012], 5.

486 Горбачев М. С.: *Жизнь и реформы. Кн. 2* [Москва, Новости, 1995], 596.

487 СССР. *Крушение. Восьмая серия* [ВГТРК, 2011], 7-12. ретс

488 Медведев Р. А.: *Советский Союз. Последние годы жизни* [Москва, АСТ, 2010], 556.

Oroszország átvette a Szovjetunió helyét az ENSZ-ben. A következő napon Oroszország nevéből törölték a szovjet és szocialista jelzőket, az ország új neve: Oroszországi Föderáció.

A FÁK-hoz december 11-én csatlakozott Örményország, másnap Moldova. A közép-ázsiai köztársaságok december 12-én Ashabadban közösen döntöttek arról, hogy belépnek. A FÁK-szerződés aláírására december 21-én került sor Alma-Atában, az új szövetséghez csak a baltiak és a polgárháborúba süllyedő Grúzia nem csatlakozott. A FÁK-nak nem volt közös politikai testülete, a felek egyelőre abban állapodtak meg, hogy évente egyszer tanácskozást tartanak.⁴⁸⁹ A köztársasági vezetők itt értesítették Gorbacsovot, hogy megszüntnek tekintik a szovjet elnöki intézményt.

Mihail Szergejevics Gorbacsov 1991. december 25-én este tévébeszédben mondott le, néhány perccel azután, hogy átadta az „atomtáskát”, vagyis az atomfegyverek irányítását Jelcin orosz elnöknek. Gorbacsov lemondóbeszédében elmondta, hogy nem ért egyet a Szovjetunió felbomlásával, és ő végig a Szovjetunió egységének megőrzését tartotta céljának – ami meg is felelt a valóságnak. A mintegy 11 perces beszédben a szovjet elnök rövid összefoglalást adott saját tevékenységének. Elmondta, a reformokat az motiválta, hogy miközben a Szovjetunióknak minden erőforrás a rendelkezésére állt, lakossága mégis rosszabbul élt, mint a fejlett országoké, és lemaradása csak nőtt. A hadsereg szükségletei kolosszális erőforrásokat szívtak el. Mint mondta, reformokat kezdeni kockázatos, de a történelem igazolni fogja az 1985-ben megkezdett demokratikus változásokat, melyek elhozták a szabadságot, amellyel azonban „még nem tudunk élni.” Gorbacsov figyelmeztetett, az ország széthullása katasztrofális következményekkel járhat „mindenki számára.” És azt is intésként fogalmazta meg, hogy a sok szenvedéssel kivívott demokratikus vívmányoktól „semmilyen ürügy” címen nem lehet lemondani, mert akkor minden erőfeszítés hiábavaló volt.⁴⁹⁰

Miközben Gorbacsov beszélt, a szovjet zászlót levonták a Kreml kupolájáról, és a helyére felvonták a fehér-kék-piros orosz trikolt. Ezután az USA szinte azonnal elismerte Oroszországot, Ukrajnát és más volt szovjet tagköztársaságokat.

A szovjet parlament december 26-án feloszlatta saját magát. December 30-án Minszkben a FÁK-államok megállapodtak abban, hogy a területükön állomásozó katonai alakulatok az adott köztársaságok parancsnoksága alá tartoznak, kivéve az ún. stratégiai erőket, melyek a FÁK Egyesített Főparancsnokság (lényegében a volt szovjet védelmi minisztérium) hatáskörébe mennek át, vagyis inkább maradnak. Az viszont nem került tisztázásra, hogy mi tekinthető stratégiai erőnek, ami vitákat szült (mindjárt 1992 elején a szevasztopoli flotta kérdésében Ukrajna és Oroszország között).

A szovjet emberek jelentős része elfogadta azt az értékrendszert, ami a peresztrojka előtt meghatározta a mindennapi életet, s ami nem pusztán az ingyenes oktatást jelentette, hanem a tudás önmagában való értéként kezelését; a valóban létező szociális

489 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 152.

490 *Отставка Горбачева. Заявление 25 декабря 1991 г. Полная версия* <https://www.youtube.com/watch?v=qoVN0AIts6M>

garanciákat; az élet anyagi oldalának viszonylagos jelentéktelenségét; az önzetlenség ethoszát. A szovjet emberek jelentős része aktív alkotó tevékenységet végzett munkában, tudományban, művészetekben, ami nem feltétlen illeszthető az „ellene – mellette” dichotómiába. Sokakban a rendszer bomlása után tudatosult, hogy a szovjet hétköznapiak szürkének tűnő kiszámíthatósága a mindennapi élet boldogságának elválaszthatatlan része, az, amit a biztonság és szociális garanciák kényelme adott.⁴⁹¹ Egyetértve a későszovjet nemzedékről immáron klasszikussá vált monográfiát író Alekszej Jurcsakkal, aligha helytálló az a nézet, amely a szovjet embert akarattalan alávetettként kívánja ábrázolni, és azt feltételezi, hogy csak a nonkonformisták rendelkeztek szabad akarattal.⁴⁹² Az emberek lehettek úgy is szabadok, hogy a „rendszeren kívül” (horribile dictu: a rendszeren belül) helyezték magukat, mert az ember szellemi alkotó tevékenységének lebecsülése azt hinni, hogy az a politikára korlátozódik. Érdekes a Jurcsak által idézett leningrádi fizikusok példája, akik a szovjet korszakban nagy kiváltságokban részesültek. Tanítaniuk nem kellett, csak a tudománnyal foglalkozhattak, s minden, a Szovjetunióban elérhető anyagi erőforrás és privilégium a rendelkezésükre állt, nem beszélve a nagy társadalmi megbecsültségről. Közös szemináriumukon, kirándulásaikon nemcsak a szakmájukról beszélgettek, hanem a hivatalosan tiltott irodalomról, vagy más művészeti, tudományos, hétköznapi dolgokról is. Nem a rendszerrel *szemben* határozták meg magukat, hanem azon *kívül*. Egy később ebből a körből Amerikába szakadt orosz fizikus azt mondta, ez olyan szabadság volt, amiről Amerikában – ahol ideje jelentős részét a pályázatírás és az oktatás veszi el – nem is álmodhat.⁴⁹³

Ez a kiszámítható és viszonylag kényelmes szovjet élet szinte az egyik napról a másikra ért véget, s valóságos hidegzuhanyként zúdult az erre felkészületlen orosz/szovjet társadalomra a kelet-európai újkapitalizmus, „vadkapitalizmus” világa.

491 Юрчак А.: *Это было навсегда, пока не кончилось* [Москва, НЛО, 2014], 45–46.

492 Юрчак А.: *Это было навсегда, пока не кончилось* [Москва, НЛО, 2014], 39.

493 Юрчак А.: *Это было навсегда, пока не кончилось* [Москва, НЛО, 2014], 280–282.

V. Az új Oroszország

Borisz Jelcin 1991 őszén azt ígérte, fél év nehéz, átmeneti időszak vár Oroszországra, de utána érezhető javulás lesz.⁴⁹⁴ A valóságban nem fél év, hanem majdnem egy évtized turbulens időszak és sokszor nélkülözés, egyes régiókban háborús helyzet várt az oroszországiakra, de a volt Szovjetunió csaknem minden tagállamára. A nehéz idők bekövetkeztét fátumként jelezte, hogy a háború óta 1991 novembere volt az első hónap Oroszország történetében, amikor a halálozások száma felülmúlta a születéseket.

A függetlenné váló Oroszország jelentős mértékben a nyugati hitelezőktől függött, hiszen a Szovjetunió jogutódjaként a szovjet államadósságot is örökölte. Ráadásul az országnak 1992-ben havi 3-3,5 millió tonna gabonát kellett vásárolnia, hogy elkerülje az éhínséget. Eközben a volt tagköztársaságok minél nagyobb szeletet akartak kihalászni a közösből, de a felelősséget – saját határaikon túl – Moszkvára hárítva. (Jegor Gajdar visszaemlékezései szerint ebben a tekintetben különösen Fokin ukrán miniszterelnök volt tehetséges). Az alkudozásoknak köszönhetően Oroszország vállalta, hogy az eredetileg 1991 december közepére tervezett árfelszabadítást kitolják két héttel (ami csak elmélyítette az ellátási válságot), s hogy 1992 közepéig nem emeli meg az energiahordozók árát a volt tagköztársaságok számára. Belarusz és Ukrajna cserébe vállalta, hogy élelmiszersegélyt bocsát Oroszország rendelkezésére.⁴⁹⁵

1991 decemberében még Moszkvában is totális áruhiány volt. Az állami boltokban szinte semmilyen áru nem volt kapható, a piacokon dollárban jelzett árcédulák jelentek meg, miközben az átlagos, rubelben kapott fizetés reálértéken 7 dollárt ért.⁴⁹⁶ A korabeli orosz gazdasági vezetők, jellemzően fiatal, harmincas éveikben járó közgazdászok, Jegor Gajdar, Anatolij Csubajsz és más kortársak visszaemlékezéseiben rendre megjelenő érzület, hogy „csak ezt a telet éljük túl”, valóban sokan úgy érezték, hogy éhínség fenyegeti az országot.

Ezért nemcsak szándék, hanem kényszer is volt a hirtelen árfelszabadítás, amit 1992. január 2-ától vezettek be Oroszországban (majd pár nap eltéréssel Türkmenisztánban, Kazahsztánban is). Az eddig limitált árú termékek szabadárassá lettek, kivéve a tejet, kenyeret, kommunális szolgáltatásokat, energiát, közlekedést, ahol egyelőre fennmaradt az állami szabályozás. Ettől kezdve minden eladó maga szabhatta meg terméke árát. Az árfelszabadításnak köszönhetően 1992 elején alig pár nap alatt megteltek az addig üres boltok polcai – jellemzően import, addig jórészt soha nem is látott – árukkal. Az árcédulákon már a megemelt számok szerepeltek, amit sokan szörnyülködve néztek, de legalább volt áru. Hogy feltöltsék a boltokat, eltöröltek minden importkorlátozást.

494 Островский А. В.: *Глупость или измена? Расследование гибели СССР* [Москва, Крымский мост, Форум, 2011], 640.

495 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 142., 144., 151.

496 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 153.

Az árfelszabadításnak elkerülhetetlen velejárója volt az infláció, a rubel gyors értékvesztése. Jegor Gajdar – aki ekkor orosz gazdasági miniszter volt, majd az év közepétől miniszterelnök⁴⁹⁷ – beszámolója szerint az orosz vezetés egy kontrollálatlan hiperinflációtól is tartott, ami nemcsak a pénzt értéktelenítette volna el, hanem az áruellátást is lehetetlenné tette volna. Ezért az orosz reformerek azt az utat választották, a hiperinflációt elkerülendő – a kamatemelésen túl – hogy radikálisan visszafogják az állami kiadásokat, csökkentve az emissziót. Ezt nevezték „sokkterápiának”, azaz a hirtelen áremelkedés együtt járt az állami kiadások radikális csökkentésével. Így is, 1992 januárban 352%-os átlagos áremelkedés volt 1991 decemberéhez képest.⁴⁹⁸ A sokkterápia következtében alig néhány hónap alatt egész életeken át kuporgatott megtakarítások váltak kámforrá – főleg, hogy a szabad valuta-váltást ekkor még nem engedélyezték (a Szovjetunióban a valutázás bűncselekménynek minősült). A fizetések, nyugdíjak értéke szinte semmivé vált. Alig néhány hónap leforgása alatt az oroszországi lakosság tömegei pauperizálódtak. A helyzetet csak súlyosbította, hogy az állam úgy is harcolt a „felesleges pénzmennyiség” ellen, hogy hónapokon át nem fizette ki az állami alkalmazottaknak járó juttatásokat – ami egyébként sokat elárul az akkori orosz vezetők viszonyáról az állampolgárok felé.

Az orosz stabilizációs törekvéseket gyengítette, hogy 1992 első felében még használatban maradt a rubel a volt Szovjetunió egész területén, és az egyes köztársaságok rendelkeztek saját emissziós képességgel, s az orosz intézkedések ellenére „előntötték” a közös térséget rubellel, miközben arra törekedtek, hogy keményvalutáért exportáljanak, ezzel egyidőben mérsékelve az Oroszországba irányuló kivitelt – Jegor Gajdar a volt tagköztársaságokat vádolta meg azzal, hogy illetén módon aláásták az orosz reformok sikerességét. Gajdar megjegyzése szerint különösen Ukrajna brillírozott az „ügyeskedésben”. Kijev a féktelen pénznyomtatással azonban csak időt nyert, hiszen egyszerre jelentkezett az áruhiány és a drágulás. S noha átmenetileg, 1992 első felében Ukrajnában a fizetések magasabbak is voltak, mint Oroszországban, a kijevi politika egy hiperinflációs robbanásnak ágyazott meg, ami 1993-ban be is következett (Ukrajna 1992-ben bevezette saját – eléggé kezdetleges, gyakorlatilag semmilyen védelemmel nem rendelkező, igen könnyen hamisítható – fizetőeszközét, a kupon-karbonavecet, ami rendkívül gyors értékvesztésen ment át, 1993-ban a világtörténelem egyik legsúlyosabb hiperinflációját okozva).⁴⁹⁹

A rubel is gyorsan értékvesztést szenvedett el. 1992 elején még nominálisan 5 rubelbe került egy dollár, májusban már 160 rubelt kellett adni egy amerikai dollárért (egy kenyér ára 15 rubel volt akkor, egy üveg vodka 110 rubelbe került). Csak júliustól engedélyezték a lakossági valutavásárlást. 1992. július 4-én jelent meg az elnöki ukáz, amely lehetővé tette a külföldi tőkebefektetéseket Oroszországban. Ez is értelemszerűen hozzájárult a rubel leértékelődéséhez: 1992. szeptember 1-jén már 220-250 rubelt kellett adni egy dollárért, október 1-jén 310 rubelt, novemberben az árfolyam 440 rubelre emelkedett. (Eközben

497 Hivatalosan: a miniszterelnöki jogkört ellátó miniszter.

498 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 98., 154.

499 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 166., 185.

egy új háromszobás lakás Jekatyerinburgban kb. 10 000 dollárba került. De ugyanennyit kellett fizetni egy új Volga személygépkocsiért is.) 1992 végére nominálisan az oroszországi fizetések tizenkétszeresére emelkedtek 1991 végéhez képest, de reálértékben csak az egy évvel ezelőtti érték 40%-át érték. A rubel értékvesztése természetesen az állami alkalmazottakat, költségvetésből élőket (diákok, nyugdíjasok) érintette a legsúlyosabban. Áprilisban Moszkvában a tanárok és egészségügyi dolgozók tüntettek, sztrájkoltak, lezárták a Tverszkaját, Moszkva egyik fő sugárútját. 1992 tavaszán Moszkvában egy egészségügyi dolgozó 774 rubelt keresett, amikor 1 dollár kb. 180 rubelt ért.⁵⁰⁰

1992 őszén megkezdődött az ún. „vaucseres” (az angol *voucher* ’elismervény’ szóból) privatizáció Oroszországban. Minden állampolgár 10 000 rubel névértékű (eredetileg tehát kb. 35 dollárnyi, és értékét napról napra vesztő) privatizációs csekket kapott, amit 1993. december 31-ig lehetett beváltani (befektetni). Egy csekket csak egyszer és egyszerre (max. 10 000 rubel értékben) lehetett felhasználni, részvényeket szerezni vele vállalatokban. A „vaucserék” anonimek voltak és szabadon értékesíthetők. A privatizációs csekk hivatalos reklámja azt hirdette, hogy a részvények tulajdonossá teszik az embereket, és most mindenki lehetőséget kap arra, hogy boldoggá tegye az életét – vagyis a felelősséget eleve az állampolgárookra hárította.⁵⁰¹

A vaucserék gyorsan elértéktelenedtek, december közepén már csak 6000 (napról napra gyengülő) rubelt adtak a moszkvai tőzsdén ezekért a papírokért. A „vaucseres” privatizációt általában sikertelennek tartják Oroszországban. Eredménye nem az lett, hogy az emberek tulajdonosokká váltak, hanem az, hogy a részvények végül viszonylag szűk körben koncentráálódtak. A pénzügyileg érthető módon képzetlen emberek közül sokan egy üveg vodkáért vagy egy szál kolbászáért adták el részvényeiket, melyeket metróállomásokon, utcán árusítottak.

A földmagántulajdon kérdésében nem tudott dönteni november elején a parlament, az egyes régiókban külön szabályozást tettek lehetővé: megengedve vagy nem megengedve a föld magántulajdonú birtoklását (vagy esetleg csak hosszabb távú bérletét). 1991-től Oroszország számos régiójában népszavazást rendeztek a föld magántulajdonba vételéről. A Mari Köztársaságban, Tuvában, Altajban, Burjátiában tartottak népszavazásokat 1991 és 1998 között a földkérdésről, és a választópolgárok minden esetben elutasították a föld magántulajdonba vételét. Ennek ellenére 1992 első felének a végén már 100 000 farmergazdaság tevékenykedett Oroszországban.⁵⁰² Az 1993-as orosz alkotmány elvben garantálta a földmagántulajdon lehetőségét, ám az évszázados orosz problémát, a földtulajdon kérdését majd csak 2001–2002-ben – Vlagyimir Putyin első elnöki ciklusában – sikerül megnyugtatóan rendezni, biztosítva a föld szabad adásvételének lehetőségét.

A „szuverenitási parádé” a Szovjetunió széthullása után is érezte a hatását Oroszországban. 1990-től Borisz Jelcin felhívására számos oroszországi régió kiáltotta ki

500 Ельцин Б. Н.: *Записки президента* [Москва, РОССПЭН, 2008], 215–216.

501 *Известия* 1992. II. 03.

502 Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 158.

a szuverenitását. Adott helyzetben ennek a moszkvai (szövetségi) központ gyengítése lehetett a célja, de az államszövetség széthullása után a Kreml (megintcsak Jelcin) célja immáron az Oroszországi Föderáció egységének erősítése volt. 1992. március 31-én írták alá az új föderális szövetségi szerződést, de ezt bojkottálta két régió, Tatarsztan és Csecsenföld.

A Tatár Köztársaság Oroszország azon nemzetiségi területei közé tartozik, ahol többségben van a „tituláris nemzet”, azaz a tatárok (1989: 48%, 2002: 53%; oroszok 43% illetve 39%).⁵⁰³ Ráadásul a terület saját, középkorra visszanyúló állami múlttal is rendelkezik, legalábbis a tatárok magukat tekintik Volgai Bulgária és az Arany Horda örökösének. Kazany Oroszország egyik legfontosabb kulturális központja, nagyhirű, 1804-ben alapított egyetemmel, befolyásos értelmiséggel. Az is fontos szempont, hogy Tatarsztan az egyik legfejlettebb oroszországi régió, korszerű iparral (Naberezsnye Cselniben található a híres KAMAZ teherautógyár), és gazdag olajkincsekkel.

1992. március 21-ére referendumot írtak ki Tatarsztanban a köztársaság szuverenitásáról, amit az orosz parlament elítélt, az alkotmánybíróság pedig illegitimnek nevezett. A szuverenitási parádé korábbi élharcosa, Jelcin szintén elítélte a tatár népszavazást, mondván, a referendum szervezői Oroszország meggyengítésén dolgoznak, ugyanakkor a baskír parlament szolidaritásáról biztosította Kazanyt. A tatarsztani népszavazást elég nagy részvétel mellett tartották meg: a szavazásra jogosultak 82%-a jelent meg az urnák előtt, több mint 2 millió ember. A szavazók 61%-a (1,3 millió ember) támogatta a köztársaság szuverenitását, de kis híján 800 ezer ember ellene szavazott. Zömmel a vidéki, falusi körzetekben támogatták a tatár önrendelkezést, a városokban – így Kazanyban is – leszavazták. Nyáron Kazany bejelentette szándékát, hogy kilép a rubelövezetből, de a saját pénz létrehozásának kísérlete megállt azon a szinten, hogy bevezették az ún. „tatár zsetont”, amit csak helyben, kenyérre és rezsiköltségek fedezésére lehetett költeni. Saját külügyi hivatalt hoztak létre. A tatár szuverenitás leginkább talán az önálló tatár rendszám táblákban öltött testet (Oroszország egyetlen régiója sem vezetett be önálló rendszám táblákat Tatárföldön kívül). Tatarsztan bojkottálta az oroszországi politikában való részvételt, így az 1993-as népszavazást és parlamenti választást is.

Moszkva és Kazany között 1994 februárban született megállapodás, amely nagy jogkövet biztosított a tatár köztársaságnak. Ennek alapján elvben konföderációként egyesült Tatarsztan és Oroszország: a szerződés szövege szerint Tatarsztan „szuverén államként csatlakozik Oroszországhoz.” Kazany jogot szerzett arra, hogy saját kapcsolatai legyenek.⁵⁰⁴

A tatarsztani helyzetet sikerült kompromisszumos úton rendezni, de ebben a köztársaságban nem is merült fel komolyan az Oroszországból való kiszakadás lehetősége. Egy esetleges tatár függetlenség már csak azért is illuzórikus, mert a köztársaság nem lenne határos Oroszországon kívül más országokkal, s több ezer kilométerre esne a legközelebbi valódi határ. És a tatár nacionalizmus is inkább csak egyes értelmiségi körök számára vonzó.

503 Gyóni G.: *A történelmi Oroszország népei. Adattár* [Russica Pannonica], 136–139.

504 Договор о разграничении предметов ведения и полномочий государственной власти Российской Федерации и органами государственной власти Республики Татарстан in: *Tatarstan.ru* <https://tatarstan.ru/documents/polnomochia.htm>



Egy részvénykereskedő fiatal nő a moszkvai metróban az 1990-es évek elején.

Forrás: foto-history.livejournal.com

A függetlenség komolyabban merült fel az észak-kaukázusi Karacsáj-Cserkesz köztársaságban, ahol 1992 márciusában arról rendeztek népszavazást, hogy ez a terület az Oroszországi Föderáció része maradjon-e. A voksoláson 67%-os részvétel mellett a szavazók 78%-ra igennel válaszolt.

Oroszország más régióiban is voltak népszavazások, hogy az adott terület jogköreit megnöveljék, jellemzően arról, hogy köztársasági státuszt kapjanak – vélt gazdasági előnyökért. Még 1992-ben, februárban a Krasznojarszki terület képviselői kezdeményezték, hogy a területet nevezzék át Jenyiszeji köztársasággá. 1993 áprilisában Vologda megye kérvényezte a terület köztársasággá alakítását (88% igen, részvétel 69%), és ugyanez történt Szverdlovszk megyében is (83% igen, 67% részvétel). Októberre hasonló népszavazást írtak ki Tomszk megyében, de ez érdektelenségbe fulladt az akkor kiterelbélyesedő politikai válságban (mindössze 24%-os részvétel).

Szimptomatikus volt az ún. Uráli köztársaság terve. Az Uráli köztársaság a gazdag és iparosodott, nagy tudományos potenciállal rendelkező Szverdlovszk megyére terjedt volna ki. Az Uráli köztársaságot a fent említett népszavazás eredménye alapján kiáltották



Az „uráli frank” tervei 1993-ból. Jekatyerinburg, Jelcin Központ, A képet készítette Gyóni Gábor

ki 1993-ban. A köztársaság tervét támogatta Eduard Rosszel szverdlovszki kormányzó és Arkagyij Csernyeckij jekatyerinburgi polgármester is. Megkezdték az uráli alkotmány kidolgozását, és saját pénz bevezetését, amit uráli franknak hívtak volna. 1993 novemberében viszont, miután az orosz alkotmányos válság Borisz Jelcin elnök győzelmével ért véget, a Kreml elcsapta Rosszel kormányzót és feloszlatta a szverdlovszki közgyűlést – jelezve, hogy a szuverenitási parádé véget ért. Az uráli frankok viszont most is ki vannak állítva a jekatyerinburgi múzeumokban.

Tavasszal Szaratov megyében megkezdték a visszaállítandó német autonóm terület határainak kijelölését (ami végül is nem valósult meg).⁵⁰⁵

A csecsenföldi különállásnak már nem kompromisszum, hanem fegyveres konfliktus vetett véget. Abban, hogy az események így alakultak, az is szerepet játszott, hogy Csecsenföld sötét politikai konspirációk színterévé vált.

A csecsen konfliktus még a Szovjetunió széthullása előtt kezdetét vette, de gyökerei ennél is messzebb nyúlnak vissza. A 19. században az Orosz Birodalom csak több évtizedes küzdelem után tudta „pacifikálni” az Észak-Kaukázust keleti részét. A szovjet korszakban az Észak-Kaukázus térségében is megtörtént a föderatív átszervezés, a vajnahok (a csecsenek és a hozzájuk nyelvileg igen közel álló ingusok közös neve) saját köztársaságot kaptak (1922-től csecsen és ingus autonóm területek, majd 1936-tól Csecsen-Ingus köztársaság). Noha a szovjethatalom kezdetben, az észak-kaukázusi népek megnyerése céljából még

⁵⁰⁵ «По решению правительства Союза ССР...» [Нальчик, «Эль-Фа», 2003], 857.

a saríabíróságokat is engedélyezte számukra, de az 1930-as évek felülről kikényszerített modernizációja e tradicionális életvitelű társadalom ellenállását váltotta ki. Az indusztrializáció, urbanizáció, női emancipáció, a hagyományos kaukázusi jogrend, az *adat* helyét átvevő világi jogalkotás valóban kihívást intézett a tradicionális társadalom felé. Külön problémát jelent(ett), hogy a fegyverviselés csaknem általános ebben a régióban. 1944-ben, azzal a váddal, hogy a csecsenek és ingusok együttműködtek a németekkel, az egész népet kitelepítették Közép-Ázsiába, Kazahsztánba.⁵⁰⁶ A kitelepítés azzal a következménnyel járt, hogy a csecsenek még inkább elszigetelődtek, zárt klánrendszerű társadalmuk fennmaradt (vagyis nem modernizálódtak, éppen ellenkezőleg, archaizálódtak), új lakhelyükön folyamatos konfliktusban éltek a kazahokkal, s a szovjet rendszerrel szemben érthetően ellenséges érzületet tápláltak.⁵⁰⁷

A deportált népeket 1956-tól rehabilitálták, a Csecsen-Ingus köztársaságot 1957-ben állították helyre. A hazatért csecsenek és ingusok viszont azzal szembesültek, hogy otthonaikat mások elfoglalták. A köztársaság központja, Groznij ekkor orosz város volt, s a grozniji oroszok közül sokan nem örültek az őslakosok hazatérésének: 1958 augusztusában csecsen–orosz összetűzések voltak a városban. Az oroszok itt *a hatalommal szemben* léptek fel, mondván, az támogatja a csecsenek visszatelepítését. Az 1960-as évektől a csecsenek ismét többségbe kerültek a saját szűkebb hazájukban, körükben – mint minden szovjetunióbeli muszlim népénél – kolosszális demográfiai robbanás volt észlelhető. A késő szovjet korszakban „kitermelődött” egy új csecsen értelmiség, amely a glasznoszty korában már nyíltabban is beszélhetett a népét ért tragédiáról. Eközben az oroszok és csecsenek szinte „párhuzamos társadalmakban” éltek (illetve a csecsen exogámia azt jelenti, hogy csecsen nők nem mehetnek férjhez nem csecsenhez, de fiatal orosz/szláv nők bejöhetnek a csecsen családba, elfogadva annak szabályait, elsősorban a nők alávetett helyzetét), s a csecsenek körében fennmaradtak olyan archaikus elemek is, mint a vérbosszú.⁵⁰⁸ Mindez előrevetítette egy csecsen-orosz konfliktus valószínűségét már a késő szovjet korszakban.

1991-ben, az augusztusi „puccs” idején a csecsen köztársasági vezetés a GKCSF-t támogatta, Dzsohar Dudajev, az 1990-ben alakult Csecsen Nemzeti Tanács vezetője – aki párttag volt, katonatiszt, és Afganisztánban is harcolt – viszont Jelcin mellett állt ki. Dudajev fegyveresei szétkergették a köztársasági (szovjet) hatalmat. Bevezették a csecsen elnöki tisztséget, a választásokat novemberre írták ki (ezt Moszkva illegitimnek tartotta), s ezen Dudajev 90%-os többséggel győzelmet aratott. Elnökként Dudajev 1991 novemberében kinyilvánította Csecsenföld, vagyis „Icskéria” függetlenségét (amit senki nem

506 A második világháború idején a szovjet hatóságok, a kollektív bűnösség elvét alkalmazva a volgai németeket, kalmüköket, meszheti törököket, karacsájokat, balkárokat, kírmi tatárokat tömegesen telepítették át, elsősorban Közép-Ázsiába.

507 Тишков В. А.: *Общество в вооруженном конфликте (этнография чеченской войны)* [Moszkva, Наука, 2001], 80–93.

508 *Историко-культурные традиции народов Северного Кавказа* [Moszkva – Пятигорск – Ставрополь, 2013], 78–82.

ismert el), elszakadását Oroszországtól. Jelcin rendkívüli állapotot vezetett be a köztársaságban. 1992-ben pedig Moszkva leválasztotta Ingusét a Csecsen-Ingus köztársaságból. Közben 1992-ben az ingusok és az oszétok között is etnikai jellegű összecsapások törtek ki.

A csecsen társadalom megosztott volt, s nem állítható, hogy a többség Dudajevet támogatta volna. Dudajev terroruralmat vezetett be, az ellenzéki megmozdulásokat 1993 áprilisában és júniusában is erőszakkal szétverték. A csecsen köztársaságban az államhatalom teljesen szétfoszlott, a gazdaság (ipar) megszűnt, a szociális rendszer (iskolák, kórházak) eltűnt. A férfinépesség számára jóformán csak a fegyveres szolgálat tudott jövedelmet biztosítani. Dudajev rezsimje nem iszlamista volt, inkább világi nacionalista jellegű, illetve csak annyiban iszlamista, amennyiben az megfeleltethető a csecsen nacionalizmus képének. Dudajev uralma idején tömegesen üldözték el az oroszokat Csecsenföldről, már aki maga nem távozott a reménytelen helyzetben. Csecsenföld orosz lakossága pár év alatt lényegében eltűnt (jóformán csak azok a nők maradtak, akik csecsen családtaggá váltak – egyébként Dudajev felesége is orosz nő volt).

Az állami jogrend megszűnésével a köztársaság a bűnözés fészkevé, egyfajta „fekete lyukká” vált, s nemcsak oroszországi, hanem nemzetközi léptékben is. Az 1990-es évek elején Groznij a nemzetközi kábítószer- és fegyverkereskedelem, hamis pénznyomtatás egyik központjává vált. Afganisztánból és a Közel-Keletről Groznijban landoltak az ópium- és kábítószerzállítmányok, melyeket aztán „oroszajkú bűnöző csoportok”, az orosz, grúz, ukrán maffia terített Európában. A volt Szovjetunió területéről Groznijon át került ki a „világpiacra”, vagy inkább a feketepiacra, Afrikába, Latin-Amerikába, a Balkánra az egykori szovjet hadsereg kimeríthetetlennek tűnő állományának illegálisan értékesített része.

Nem pusztán összeesküvéselmélet, hanem bennfentes körökből jövő információ, hogy a Kreml, az orosz vezetés egy ideig a háttérből támogatta Dudajevet. Nem léptek fel ellene, sőt mi több, megkapta a szovjet hadsereg csecsenföldi készleteinek felét. Annak ellenére, hogy a Dudajev-rezim bojkottálta az oroszországi politikában való részvételt, vezető orosz politikusok időnként megfordultak Groznijban. Különösen emlékezetes volt, amikor a legbefolyásosabb orosz nacionalista politikus, Vlagyimir Zsirinovszkij látogatott Groznijba 1993-ban, és támogatásáról biztosította Dudajevet.

Az orosz vezetésnek azért lehetett előnyös a csecsenföldi „fekete lyuk” fenntartása, mert maga is érdekelt volt azokban a machinációkban, melyek itt zajlottak.⁵⁰⁹

A „türelem” 1994 végéig tartott. 1994 novemberében *jelzés nélküli katonák* indítottak támadást Icskéria ellen, de Dudajevék hadserege ezt visszaverte, és több támadót el is fogott. Az elfogott fegyveresek azt állították, hogy ők az orosz hadsereg katonái, de ezt Moszkva tagadta.⁵¹⁰ Miután ez a speciális művelet nem a tervek szerint végződött, az orosz hadsereg immáron nyíltan felvonulva 1994. december 31-én megkezdte Groznij ostromát.

509 Gyóni G.: A csecsen konfliktus in: *Eszmélet* 66. (2005 nyár), 121-133.

510 2014-ben hasonló lesz a Krim elleni orosz támadás, melyet *jelzés nélküli katonák* hajtottak végre. Csak-hogy az az operáció sikeres volt, ami után Moszkva fel is vállalta a felelősséget.

A csecsenföldi háború abból a szempontból is fontos esemény volt, hogy a Jelcint támogató, zömmel liberális értékvilágú, jogvédő tevékenységet kifejtő értelmiségiek az elnök ellen fordultak. Szergej Kovaljov, Valerija Novodvorszkaja úgy gondolták, a csecsen háború vetett véget az orosz demokrácia ígéretének.⁵¹¹ A legnépszerűbb orosz kereskedelmi tévé, a Vlagyimir Guszenszkij oligarcha érdekeltségébe tartozó, 1993-ban alapított NTV kimondottan csecsenbarát tudósításokat közölt. S a csecsen háború miatt nyugati vezetők és véleményformálók is pergőtűz alá vették Jelcint és az orosz vezetést. A nyugati médiában zömmel romantikus színezetben ábrázolták a csecsenföldi eseményeket, hangsúlyozottan etnicizált szellemben, holott a csecsen társadalomnak csak egy kisebbsége vett részt aktívan a szeparatista rezsim támogatásában.

A szövetségi hadsereg 1995 február közepére elfoglalta Groznijt és szétlőtte a Dudajev-hatalom szimbólumát, az elnöki palotát, de ezt hatalmas véráldozatok árán sikerült elérni. Az orosz hadsereg halottakban legalább másfélezer embert veszített másfél hónap alatt, a másik oldalon az áldozatok száma a grozniji civil lakosokat is ideszámítva több tízezerre tehető. A köztársaság teljes területét így sem sikerült elfoglalniuk a szövetségi csapatoknak, a magas hegyvidéki területek az oda visszahúzódott csecsen csapatok ellenőrzése alatt álltak, és Dudajev is elmenekült. 1995 nyarán egy 200 fős terrorista csoport a csecsen Samil Baszajev vezetésével rajtaütött a Sztavropoli területen fekvő Bugyonnovszk város kórházán, ahol mintegy 130 embert megöltek és túszoikat szedtek. Az orosz kormány a túsok életéért cserébe szabad elvonulást garantált Baszajevéknek, akik visszavonultak Csecsenföldre. 1996 elején a dagesztáni Kizljárban hajtottak végre hasonló rajtaütést Szalman Radujev terroristái. 1996-ban és 1998-ban a moszkvai metróban követtek el robbantásokat észak-kaukázusi kötődésű terroristák.

Dudajevet 1996 tavaszán, az orosz elnökválasztási kampány idején ölték meg egy rakétacsapással, amit Jelcin nagy sikerként tudott felmutatni. Az 1996-os választási kampány idején Jelcin még el is látogatott Csecsenföldre, hogy ezzel is demonstrálja az orosz győzelmet.

1996 augusztusában azonban a csecsen fegyveresek rajtaütésszerű támadással visszafoglalták Groznijt. Augusztus 31-én Oroszország és a Csecsen Köztársaság nevében Aszlan Maszhadov, az icskériai kormány vezetője (Dudajevhez hasonlóan szovjet tiszti múlttal rendelkezett)⁵¹² a dagesztáni Haszavjurtban aláírták a békeszerződést, melynek alapján az orosz csapatokat kivonták Csecsenföldről, a terület státuszáról szóló döntést pedig elhalasztották 2001 végéig. Ez lényegében azt jelentette, hogy Oroszország elvesztette az első csecsen háborút. A megalázó haszavjurti békét természetesen nem Jelcin írta alá, hanem Alekszandr Lebegy, aki ezzel a saját politikai karrierjére is keresztet tehetett, pedig az 1996-os elnökválasztásokon jó eredményt ért el rendpárti szólamaival, az „erős ember” szerepében tetszelegve.

511 Gyóni G.: Akik előre látták Oroszország jövőjét in: *Eurázsia.hu* (2024) <https://www.euraszia.hu/2000/03/28/akik-elore-lattak-oroszorszag-jovojet/>

512 Az 1980-as években Magyarországon szolgált, 1991 elején a vilniusi „rendteremtésben” vett részt.

1997-ben Maszhadovot megválasztották Icskéria elnökének, azonban hatalma jóformán csak a félig szétlőtt Groznij városra terjedt ki. A vidéki részekben fegyveres bandák garázdálkodtak, melyek nem engedelmeskedtek Maszhadovnak (a legismertebb ilyen „hadúr” Samil Baszajev terrorista volt). Ekkor jelentek meg nagyobb számban Csecsenföldön nemzetközi (muszlim kötődésű) terroristák is, s következett be egy jelentősebb iszlamizáció, saríatörvények alkalmazásával, nyilvános kivégzésekkel. A terrorcsoportok egyik legfőbb tevékenysége az emberrablás volt.

Moszkva számára természetesen csak ideiglenes engedmény, pillanatnyi megingás volt Haszavjurt. 1999 augusztusában, miután Baszajev terroristái betörték Dagesztánba, és véres házbombantásokra került sor Moszkvában, Volgodonszkban és Dagesztánban, melyekért a csecsen terroristákat tették felelőssé, újabb orosz katonai operáció vette kezdetét, vagyis a második csecsen háború. Ekkor még Borisz Jelcin volt Oroszország elnöke, de az operatív irányítás a Jelcin által utódként megnevezett fiatal miniszterelnök, Vlagyimir Putyin vezetésével zajlott, és a háború befejezése is már 2000 utánra esett, amikor Putyin volt az államfő. A második csecsen háborúban az orosz erők sokkal eredményesebbnek mutatkoztak. 2000 februárra elfoglalták a szinte teljesen szétbombázott Groznijt, az ellenálló fegyveresek a magashegyvidéki peremterületekre szorultak vissza, de folyamatos csapások alatt álltak. A Moszkvához hű csecsen vezetést Ahmad Kadirov, Csecsenföld főmuftija vette át. Ő korábban Dudajev támogatója volt, de átállt a szövetségi erők oldalára.

A 2000-es években még sor került néhány nagyon súlyos terrorcselekményre Oroszországban, melyeket csecsen, illetve észak-kaukázusi kötődésű terroristák követtek el, s csak 2010 után konszolidálódott véglegesen a helyzet Csecsenföldön a 2004-ben terroristámadásban megölt Ahmad Kadirov fia, Ramzan Kadirov keménykezű, az erőszaktól sem visszariadó vezetésével.

Visszatérve az 1990-es évek elejének eseményeire, 1992 decemberre nyilvánvalóvá vált, hogy Oroszország (is) súlyos válságba került. A válság nemcsak gazdasági, hanem politikai természetű is volt, hiszen a még 1990-ben megválasztott „kommunista” törvényhozás, artikulálva az érthető népi elégedetlenséget, lassította a reformokat. Oroszországban, ellentétben a közép-európai országok egy részével, a liberális reformok új törvényhozás megválasztása nélkül indultak meg.⁵¹³

1993 februárban megszerveződött az orosz kommunista párt (KPRF), amely kérelmetlen kritikusa volt Jelcinnek és a liberális reformoknak, de már más jellegű volt, mint a korábbi SZKP. A KPRF természetesen felvállalta a szovjet múlt örökségét, melyet pozitívnak tartott, de már nyíltabban sztálinista lehetett, mint az egykori SZKP, és az orosz nemzeti hagyományok érdekképviselését is megjelentette („pravoszláv sztálinizmus”). Ugyanakkor a párt elnöke, Gennagyij Zjuganov megszólalásaiban a szabadságjogok, szólásszabadság tiszteletben tartását is fontosnak nevezte.

513 Островский А. В.: 1993. *Расстрел «Белого Дома»* [Москва, «Яуза», «ЭКМО», 2008], 30.



Kommunista demonstráció Moszkvában. Vörös zászlók, ikon és Sztálin egy helyen.

Forrás: foto-history.livejournal.com

1993 elején tovább romlott a politikai és gazdasági helyzet. A válság átfogó, alkotmányos jellegűvé vált. Oroszországban (is), módosításokkal, de az 1977-es „brezsnyevi” alkotmány volt még érvényben. Abban Jelcinék és az ellenzék is egyetértett, hogy új alkotmányra van szükség, de másképp képzeltek el az ország jövőjét. Az orosz elnök és környezete prezidenciális köztársaságban gondolkodtak – annak ellenére, hogy Jelcin 1990-ben még károsnak nevezte Oroszország számára az erős egyszemélyi hatalmat. A parlamenti tábor inkább parlamentáris berendezkedést tartott volna jónak (ami formailag közelebb állt a szovjet típusú alkotmányhoz). A manipulált tömegmédiában a Jelcin és parlament közötti ellentét a jó reformerők (Jelcin) és a rossz haladást gátlók (kommunista parlament) harcaként jelent meg. Jelcin folyamatosan azzal vádolta a még 1990-ben megválasztott törvényhozást, hogy gátolja a reformokat. A szembenállás igazi téje az alkotmányos berendezkedés jövője volt.

Jelcin a válság feloldása érdekében közvetlenül a lakossághoz fordult, és népszavazáson kért újabb felhatalmazást politikájához, illetve a parlamenti és elnöki szerepek világos elválasztásához. A népszavazást 1993. április 25-ére írták ki. Négy kérdést intéztek az oroszországiakhoz. 1. Jóváhagyja-e Jelcin elnök politikáját? 2. Jóváhagyja-e azt a társadalom- és gazdaságpolitikát, amit Jelcin elnök és a kormány folytat? 3. Szükségesnek tartja-e hogy soron kívüli elnökválasztásra kerüljön sor? 4. Szükségesnek tartja-e, hogy rendkívüli képviselőválasztásra kerüljön sor?

A hivatalos adatok szerint Jelcin ebből a megmérettetésből is győztesen került ki. Az első kérdésre 58,7%-os igen válasz született. A második kérdésre 53% igen. A harmadik kérdésnél született a legszorosabb eredmény, 49,5%, Jelcin éppenszak megúsztaz az új választást. A negyedik kérdésre adott válasz volt a legegységértelműbb: 67%. Már ezen a népszavazáson kezdtek jól kirajzolódní azok a körvonalak, melyek a későbbi években jellemzőek lesznek az orosz politikai geográfiára. Jelcin ellen szavazott az ún. „vörös övezet”, a Moszkvától délre fekvő „orosz etnográfiai törzsterület”, és Szibériában az Altaj vidéke. Az átalakulás támogatói voltak a nagyvárosok, Moszkva és Szentpétervár, és a jómódúbb Észak, az Urál. A referendum annak is bizonyysága, hogy minden csalódás, nélkülözés és sokk ellenére az oroszországi társadalom, ha csekély többséggel is, de még 1993 tavaszán is kitartott Borisz Jelcin politikája mellett.

Noha a referendum megerősítette Jelcint, az elnök politikájának ellenzéke így is hatalmas volt. Május 1-jén összecsapásokra került sor Moszkvában a kommunista tüntetőők és a rendőri erők között.

Április 30-án publikálták a Jelcin-féle alkotmánytervezetet a sajtóban. Május 8-án látott napvilágot a parlament által elképzelt alkotmány (parlamentáris köztársaság). Jelcin a népszavazás eredményével megerősítve felszólította a parlamentet, hogy osszlassa fel magát. Mivel erre nem került sor, Jelcin szeptember elején hozta meg a végleges döntést, „amiről nem tudott senki”, és aminek a lényege az volt, hogy szét kell kergetni a törvényhozást, ami rendkívül kockázatos lépés volt egy bizonytalan jogi/alkotmányos helyzetben (amikor formálisan még az 1977-es „brezsnyevi” alkotmány volt érvényben). Szeptemberben már nyilvánosabb körben is beszélt arról, bizalmasaival, hogy megkezdí, vagyis inkább végigviszi a támadást a parlament ellen.⁵¹⁴

1993. szeptember 21-én este Jelcin tévébeszédben bejelentette, hogy megkezdődik Oroszország alkotmányos reformja. Feloszlatta a parlamentet, és új választásokat írt ki, ígéretet téve, hogy az új elnökválasztásokat is megtartják. A parlament államsínynek minősítette a történeteket és ellenállt. Miután Valerij Zorkin alkotmánybíró Jelcin parlamentet feloszlato döntését alkotmányellenesnek nevezte, a törvényhozás megfosztotta Jelcint államfői tisztségétől. Ezzel bekövetkezett a végleges, visszavonhatatlan szakítás az elnök és a törvényhozás között, elkerülhetetlenné vált a nyílt összecsapás.

A regionális vezetők közül Brjanszk, Belgorod, Novoszibirszk, Amur vezetői egyértelműen a parlament mellett álltak ki. Ruckoj alelnök a törvényhozás oldalán állt. Viszont az erőszakszervezetek Jelcin mellett sorakoztak fel, 1991-hez hasonlóan megint kulcsszerep jutott Pavel Gracsovnak, aki ekkor már védelmi miniszter volt. A főváros Moszkva, ahol az események kulminálódtak, az elnök pártján állt.⁵¹⁵ Az egyház megbékélése szólított fel.

A Fehér Ház 1991 augusztusában az orosz hatalom, 1993 őszén az orosz parlament székháza. Itt gyülekeztek a parlament hívei, Moszkvában folyamatosak voltak a tüntetések.

⁵¹⁴ Островский А. В.: 1993. *Расстрел «Белого Дома»* [Moszkva, «Яуза», «ЭКМО», 2008], 64., 66.

⁵¹⁵ Зезина М. Р., Малышева О. Г., Малхозова Ф. В., Пихоя Р. Г.: *Человек перемен. Исследование политической биографии Б. Н. Ельцина* [Moszkva, Новый хронограф, 2011], 328.

A parlament épületét az orosz fegyveres erők körülzárták, az épületben lekapcsolták az áramot és a vizet, majd ultimátumot adtak a képviselőknek az épület kiürítésére.

Október 2-án Zjuganov kommunista vezető lényegében Jelcint támogatta, amikor arra szólította fel híveit, hogy ne vegyenek részt a demonstrációkon. Neves oroszországi értelmiségiek, Borisz Vasziljev, Dmitrij Granyin, Dmitrij Lihacsov, Bulat Okudzsava nyílt levélben biztosították az elnököt lojalitásukról.⁵¹⁶

A pattanásig feszült indulatok október 3-án szabadultak el. A parlament hívei Ruckoj és Haszbulatov parlamenti elnök felszólítására elfoglalták a moszkvai polgármesteri hivatalt, majd elindultak az Osztankino, azaz az orosz televízió épületének elfoglalására. Este a tüntetők ostrom alá vették az Osztankinót, de az orosz különleges erők beelődtek az ostromlókba. Legalább 46 ember meghalt. A hivatalos verzió szerint egy kiskatonát megöltek a tüntetők, s ezután kezdődött a lövöldözés. Az áldozatok számáról eltérő információk vannak (90-től 900-ig). Az eseményekben Jelcin pártján aktívan részt vevő Jegor Gajdar 150 halottról írt.⁵¹⁷ Az orosz televízió adása az ostrom ellenére folytatódott, az elnököt támogató közéleti személyiségek, politikusok, színészek Jelcin támogatására szólítottak fel. Október 3-án este Jelcin és az orosz reformkurzus hívei is felvonultak, Moszkva központjában, a Tverszkaján barikádok építésébe kezdtek.

Október 4-én a korai órákban az orosz hadsereg tankjai elkezdtek löni a parlament épületét, és megindult a Fehér Ház ostroma. Sajnos ennek is voltak halálos áldozatai, legalább 18 ember. A bent tartózkodók, köztük Ruckoj alelnök, Haszbulatov parlamenti elnök megadták magukat. A parlament és az elnök szembenállása Borisz Jelcin véres győzelmével ért véget.

1993 októbere után Jelcin véget vetett a szuverenitási parádénak és lépésről lépésre megindult egy új központosítás. A médiát szorosabb kontroll alá veszi a Kreml, és elkezdik kiszorítani a kritikus véleményeket. December 12-ére írták ki az új parlamenti választásokat, és ezzel egyidőben az új alkotmányról szóló népszavazást is. Új elnökválasztást viszont nem tartottak, annak ellenére, hogy ez volt Jelcin ígérete. Az elnök novemberben figyelmeztette a választásokon induló pártokat, hogy ha kritizálják az alkotmánytervezetet, lekapcsolják őket. Szintén ekkor került meghirdetésre az ún. „Jelcin-doktrína”, amelyben Oroszország lényegében a saját érdekszférájának minősítette a posztszovjet térséget, s ez a megközelítés azóta sem változott.

A kortársak úgy értékelték, 1993 októbere Jelcin autoriter fordulatát jelenti, ekkor veszi kezdetét Oroszországban az az egyszemélyi hatalom, amely decemberben alkotmányos megerősítést is nyer. Még Jelcin egyik legfőbb októberi támogatója, Jegor Gajdar is úgy vélte, hogy 1993 őszén született meg Oroszországban az új autoriter rezsim. Jelcin viselkedése is megváltozott. „Cári” allűröket vett fel, miközben elkényelmesedett, elvesztette

516 *Известия* 1993. 10. 03. A nyílt levél meglehetősen csúnya hangvételű volt, hiszen aláírói lefasisztázták és „ostoba gazembereknek” nevezték a velük szemben állókat.

517 Островский А. В.: 1993. *Расстрел «Белого Дома»* [Москва, «Яуза», «ЭКСМО», 2008], 472.; Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 294.

korábbi energiáját. Előtérbe kerültek háttéremberek (például a testőr Korzsakov), akik afféle szürke eminenciásként kezdtek viselkedni.⁵¹⁸

Az új Oroszország születése vérben és erőszakkal történt.

Borisz Jelcin az 1990-es évek elején egyértelműen élvezte a világ egyetlen szuperhatalma, az Egyesült Államok támogatását, hiszen Amerikának is érdekében állt, hogy egy esetleges kommunista visszarendeződés ne tegye semmissé azt a nagy győzelmet, ami váratlanul rászakadt a hidegháború végén. Amikor 1992 júniusában Jelcin Washingtonba látogatott, a Kongresszusban állva ünnepelték az orosz elnököt. Októberben pedig a történelemben először a CIA igazgatója, Robert Gates Moszkvába látogatott.⁵¹⁹ Az orosz vezetés tehát ebben az időszakban úgy operálhatott, hogy maga mögött tudhatta az USA és a tágabb értelemben vett Nyugat támogatását.

1993. december 12-én került tehát sor az első többpárti parlamenti választásra Oroszországban, s ezzel egyidőben népszavazáson az új alkotmányról kellett döntenük a választópolgároknak. A parlamenti választásokon induló jelentősebb pártok a következők voltak. A Kremlt támogató, „udvari liberális”, lényegében hatalmi párt (illetve választási tömörülés) volt az Oroszország Választása (*Vybor Rossziji* - VR), Jegor Gajdar vezetésével, melyet különböző szervezetekből állítottak össze, és személyi, szervezeti ellentétek sokasága hatotta át.⁵²⁰ A Vlagyimir Zsirinovszkij vezette Liberális-Demokrata Párt (LDPR) szemérmetlenül demagóg és orosz nacionalista retorikájával keltett feltűnést. Szintén liberális párt a Grigorij Javlinszkij vezette Alma (*Jabloko*), amely viszont fokozottabb szociális elkötelezettséget is kommunikált. Szellemiségét és szervezettségét illetően ez tekinthető a legnyugatosabb orosz pártnak. Természetesen indult a választásokon a KPRF is. A választási rendszer vegyes jellegű volt, azaz a mandátumok fele pártlistákon, fele egyéni választókerzetekben dőlt el az új, kétkamarás parlamentbe, s a felsőházat is ekkor még választották (régiónként két-két képviselővel).

Az első oroszországi többpárti választások kellemetlen meglepetést hoztak. Győzött a nacionalista, demagóg retorikájú LDPR (23%), a kommunisták csak alig 12%-ot kaptak, a Kreml pártja, az Oroszország választása csak nem egészen 16%-ot. Az orosz liberális reformkurzust támogatták a nagyvárosok, valamint az Urál és az orosz Észak. Az LDPR győzelme nemcsak azt jelezte, hogy az orosz társadalom vevő volt az egészen elképesztő demagóg retorikára, amit Vlagyimir Zsirinovszkij folytatott, de azt is, hogy a kommunista nosztalgia ereje még ekkor is meglehetősen korlátozott maradt, hiszen az LDPR mindenféle retorikai excessus mellett is masszívan antikommunista irányvonalú párt volt, és az is maradt.

Az új orosz alkotmányt is népszavazás erősítette meg ezen a napon. 58%-os többséggel a választópolgárok igent mondtak a szuperprezidenciális rendszert bevezető új orosz alaptörvényre. A tervezetet a Moszkvától délre eső területeken, és Dél-Szibériában – ahol a kommunista elektorátus erős – szavazták le.

⁵¹⁸ Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 295., 304.

⁵¹⁹ Островский А. В.: 1993. *Расстрел «Белого Дома»* [Москва, «Яуза», «ЭКСМО», 2008], 25.

⁵²⁰ Гайдар Е. Т.: *Дни поражений и побед* [ВАГРИУС], 306.

Ezzel véres vajúdás után létrejött az új Oroszország alkotmánya és törvényhozó testülete. Az ország új politikai rendszerének megteremtője Borisz Jelcin, illetve a Jelcin körüli orosz érdekcsoport.

A Szovjetunió Moszkva általi „lebontásának” az volt az ára, feltétele, hogy a posztszovjet térség továbbra is Oroszország érdekszférájának minősül. Ezt deklarálta 1994 elején az ún. „Jelcin-doktrína”, ami szerint a FÁK országok területe „Oroszország különleges befolyási övezete.” Jelcin nyilatkozata szerint a FÁK-országok esetleges instabilitása Oroszország számára is nemzetbiztonsági veszélyt jelent. Oroszország béketeremtőként kíván tevékenykedni a FÁK-térségben, és gondoskodni kíván a határokon kívül rekedt orosz állampolgárokról. Konkrétan meg nevezve a baltiakat, de rájuk utalva – mivel Észtországban és Lettországban az ott élő oroszok többségét megfosztották állampolgárságtól – hangsúlyozta az emberi jogok tiszteletben tartásának fontosságát is. Jelcin azt is leszögezte, Moszkva ellenzi a NATO bővítését „Oroszország nélkül.”⁵²¹

Oroszország az 1990-es években még sikeresen tudta realizálni ezt az elképzelést, noha konfliktusokat kellett vállalnia, de ezekből mindig győztesen tudott kikerülni.

A legfontosabb és legjelentősebb Ukrajna kérdése volt. Ukrajna és Oroszország között igen hamar politikai konfliktus robbant ki a Szevasztopolban állomásozó fekete-tengeri szovjet flotta okán. A FÁK-on belül ez volt az első államközi konfliktus. Január 5-én Ukrajnában az ország területén állomásozó csapatokat elkezdték felesketni az ukrán népre. Ugyanakkor Igor Kaszatonkov, a fekete-tengeri flotta főparancsnoka megtagadta az eskütételt Ukrajnának. Április 9-én Jelcin orosz elnök Moszkva parancsnoksága alá helyezte a fekete-tengeri flottát. A flottára tehát mindkét ország igényt tartott, és 1992 nyarán abban állapodtak meg, hogy átmenetileg a flotta közös lesz (mindkét ország lobogóival), egységes parancsnoksággal.

A fekete-tengeri flotta körüli vita összefonódott a Krím hovatartozásának kérdésével. Noha az 1990. november 19-én Kijevben kötött orosz-ukrán szerződés 6. pontja szerint Oroszország elismerte Ukrajna területét „a jelenleg létező határok mentén”. Ugyanakkor az orosz parlament 1992. január 23-án kétségbe vonta a Krím 1954-es átadásának alkotmányos mivoltát. Mint láttuk, a szovjet vezetés döntése értelmében a Krím 1992-től létre kellett volna jönnie az autonóm köztársaságnak, de közben maga az ország, a Szovjetunió széthullott. Az orosz többségű Krím 1992 februárban saját köztársaságot kiáltottak ki, saját alkotmánnyal, amit így ebben a formában az új ukrán hatalom nem ismert el, noha a félsziget autonóm köztársasági státuszába beleegyezett. 1994 elején a Krím saját elnököt (Jurij Meskov) is választottak, amit Kijev nem ismert el.

A harmadik problémakör az atomfegyverek kérdése volt. A Szovjetunió felbomlása után Oroszországon kívül Belarusz, Ukrajna és Kazahsztán is atomfegyvereket örökölt. Kijev azonban csak biztonsági garanciák fejében volt hajlandó lemondani

521 Стратегическая цель – создать процветающую страну. Выступление Президента России в Федеральной Собрании in: *Российская газета* 1994. 02. 25.

atomarzenáljáról. Márciusban a kiéleződő orosz-ukrán kapcsolatok árnyékában Kravcsuk leállította az Ukrajnában található atomfegyverek kivonását.

Az orosz-ukrán problémakört majd csak Ukrajna második elnöke, Leonyid Kucsma idején sikerül – átmenetileg – rendezni Moszkvának és Kijevnek. Míg Kravcsuk elnöksége idején jobboldali fordulatot vett és Európához kívánta volna közelíteni Ukrajnát, Kucsma úgy nyerte meg az 1994-es elnökválasztásokat, hogy az Oroszországgal való kapcsolatok normalizálását ígérte. Ez meg is történt. 1994 decemberében Budapesten történt ama megállapodás véglegesítése, melynek alapján Ukrajna lemondott atomfegyvereiről, cserébe azért, hogy az Egyesült Királyság, az USA és Oroszország garantálták Ukrajna határait.

A krími politikai válságot szintén az oroszbarát Kucsma elnök rendezte – Oroszország passzivitása mellett – 1995 elején alkut kötött a krími elitekkel, és Meskov „elnököt” távozásra kényszerítette. A Krími Autonóm Köztársaságot beillesztették az ukrajnai jogrendbe.

A flotta kérdése 1995-ben rendeződött átmenetileg, júniusban Szocsiban Ukrajna és Oroszország megállapodást kötött, miszerint a flotta 81,7%-át kapja Oroszország, a többit Ukrajna. 1997-ben pedig arról állapodtak meg a felek, hogy az orosz flotta bázisát képező szeszasztopoli kikötőt Oroszország 2017-ig bérli.

Oroszország valószínűleg azért „engedte el” a Krímet 1995-ben, mert Moszkva számára fontosabb volt egész Ukrajna, mint csak a Krím, és akkor még valóban úgy tűnt, hogy Ukrajna alapvetően az orosz érdekszférában marad. Másrészt a csecsen válság közepette Oroszország számára is fontosabb szempont volt a határok tiszteletben tartása. Ha kompromisszumokkal is, de az 1990-es években Moszkva sikeresen tudta realizálni az érdekeit Ukrajnában.

Belaruszban szintén Moszkva érdekeinek megfelelően alakultak az események. A Belaruszt 1990 és 1994 között ténylegesen vezető Sztanyiszlav Suskevics parlamenti elnök nyugatbarát politikát igyekezett folytatni, ekkor még Bill Clinton amerikai elnök is ellátogatott Minszkbe. Az első elnökválasztást csak 1994-re írták ki, s itt az oroszbarát Alekszandr Lukasenko győzött. Lukasenko egyértelműen elköteleződött Moszkva mellett, 1996-ban létrejött a belorusz-orosz szövetségi állam, mely inkább csak jelképes értelmű szerveződés maradt. Abban, hogy Lukasenko egyszemélyi uralma megvalósulhatott Belaruszban, az is szerepet játszott, hogy az ország elnöki rendszerű alkotmányt vezetett be, s valós pártrendszer mai napig nem alakul ki.

Moldovában 1992-ben fegyveres konfliktus bontakozott ki, miután márciusban moldovai politikai erők azt kérték Iliescu román elnöktől, hogy a román hadsereg szállja meg az országot az ott élő „románok” védelmében. Noha Bukarest nyíltan nem avatkozott be, Moldova Dnyeszteren túli részén, ahol zömmel orosz és ukrán népesség él gyakorlatilag megszűnt a kisinyovi kormány fennhatósága. A moldovai vezetés ultimátumot adott a dnyesztermentieknek, hogy március 17. 18 óráig szabadítsák fel a területet.

Április 1-jén Jelcin Oroszország hatáskörébe rendelte a Moldovában (Dnyesztermentén) állomásozó szovjet 14. hadsereget, Ruckoj orosz alelnök pedig a Dnyeszter-mellékre utazott. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy Oroszország a saját hatáskörébe vonta a Dnyeszter vidékét.

A moldovai hadsereg ennek ellenére június 21-éről 22-ére virradó éjjel támadásba lendült a Dnyeszter mellékén. A támadás a Benderiben, Dubosszariban állomásozó 14. orosz hadsereget is érintette. Ennek az élén Alekszandr Lebegy állt, aki az augusztusi „puccs” idején már bizonyította az orosz vezetés iránti hűségét. Lebegy irányításával az orosz hadsereg gyors győzelmet aratott a moldovai erőkkal szemben. A moldovai támadás kudarcot vallott, a kormányt a parlament leváltotta. Július 3-án Mircea Snegur moldovai elnök „Canossát járt” Moszkvába. Az 1992. július 21-én Moszkvában aláírt egyezmény szerint háromoldalú békemegállapodás jött létre, Moldova, Oroszország és külön a Dnyeszter mente részvételével. Ez gyakorlatilag legalizálta a Dnyeszter menti köztársaságot (Moldova részeként) és Oroszországot különleges státusszal ruházta fel a térségben (Ukrajna annak ellenére üdvözölte a megállapodást, hogy őt kihagyták belőle).

Oroszország katonai erőt mutatott és győzött.

Időrendben Grúzia az első volt szovjet tagköztársaság, amely a fegyveres konfliktus mocsarába süllyedt. Mindjárt január 2-án, alig egy héttel a Szovjetunió megszűnése után a grúz ellenzék elfoglalta a helyi tévét, megostromolta az elnöki palotát, és kinyilvánította, hogy átveszi a hatalmat. Gamszahurdia elnök Jerevánba menekült, majd onnan Mingréliába ment, felkelést szítva az ideiglenes kormány ellen.⁵²²

A néhány éve még irigyelt napfényes üdülőparadicsomot, Grúziát pusztító polgárháborús konfliktus emésztette fel, és az itt is bevezetett sokkterápia tömeges elnyomorodást eredményezett. Az ország humanitárius segélyekre, élelmiszerszállítmányokra szorult. A gyors elnyomorodást jelzi, hogy tömegessé vált Grúziában a tehervonatok fosztogatása.

Az 1992 március elején Tbiliszibe három évi távollét után visszatérő Eduard Sevardnadzét megmentőként várta a grúz társadalom. Az ideiglenes hatalmi szervként felállított Államtanács élén Sevardnadze kénytelen volt kiegyezni Dél-Oszétiával, ahol 1992. januárban népszavazást tartottak arról, hogy a terület Oroszországhoz csatlakozzon, majd ezután orosz „békefenntartók” nyomultak be a területre. 1992 júniusában az Oroszország közvetítésével Szocsiban kötött megállapodás szerint noha Dél-Oszétia formálisan Grúzia része maradt, de orosz békefenntartók állomásozhattak területén.

Látható, hogy Grúziában és Moldovában is hasonló események zajlottak, mindkét helyen orosz katonai beavatkozás történt, amelynek valós társadalmi bázisa volt a román és grúz nacionalizmussal szemben álló területeken. Mindkét orosz beavatkozás sikeres volt, és végső soron Moszkva pozícióit erősítette Moldova és Grúzia egészében is: mindkét helyen megbukott a nacionalista kormányzat, Kisinyov és Tbiliszi is kénytelen volt megegyezést keresni Moszkvával.

Gamszahurdia eközben Oroszország lázadó területére, Groznijba menekült, és onnan intézett felhívásokat hazája népéhez, lázadásra biztatva őket.

Grúzia egy másik szakadár területén, Abháziában Gamszahurdia hívei foglyul ejtették a grúz belügyminisztert, Roman Gvencadzét. Kiszabadítása ürügyén 1992. augusztus

522 В Западной Грузии объявлено чрезвычайное положение in: *Известия* 1992. 01. 17.

14-én a grúz hadsereg operációba kezdett Abháziában. A grúz csapatok elfoglalták Szuhumit és Gagrát is, kontroll alá vették a grúz(abház)-orosz határt.

Októberben Eduard Sevardnadze támogatói nyertek a grúziai választásokon, ő maga pedig parlamenti elnök lett. Ezeket a választásokat részben még megtartották Abháziában és Dél-Oszétiában is (november 10-én Sevardnadze még Szuhumiba is el tudott látogatni, utolsóként a grúz vezetők közül). Azonban az abházok 1992 októberében ellentámadást kezdtek. Vissza tudták foglalni Gagrát, majd 1993 őszén elfoglalták Szuhumit is. Az abházokat jelentős számú oroszországi, észak-kaukázusi harcos támogatta. Az itteni harcokban tűnt fel, az abházok oldalán Samil Baszajev, a későbbi csecsen terroristavezér. A grúzok tömegesen menekültek el, vagy űzték el őket Abháziából.

Az abház offenzívával egyidőben Gamszahurdia még létező hívei is támadásba lendültek Abháziától délre, Zugdídiben. Sevardnadze kénytelen volt békét kérni, ami 1994 tavaszán Moszkvában a már ismert séma szerint hoztak tető alá: Abházia ugyan Grúzia területeként került elismerésre, de FÁK (valójában orosz) békefenntartók állomásoztak benne.

A Szovjetunió széthullása azt az illúziót keltette, hogy a karabahi válságot is gyorsan le lehet zárni. 1992. január 31-én 12 órakor általános támadást kezdett az azerbajdzsán hadsereg Hegyi Karabah ellen (a karabahi autonómiát az azerbajdzsán parlament még 1991 novemberében megszüntette). A támadás pár nap alatt kifulladt. Február 25–26-án az örmények több száz azerit (civilket, gyerekeket is) mészároltak le a karabahi Hodzsaliban. A kudarcok hatására az azeri parlament leváltotta az 1991. szeptember 8-án majd 99%-os szavazataránnyal megválasztott Mutalibov elnököt. Ideiglenesen, a választásokig Jagub Mamedov parlamenti elnök vette át az államfői teendőket.

Mutalibov 1992. május 14-én visszatért Bakuba, az azerbajdzsán parlament eltörölte korábbi, az államfőt leváltó döntését és a nyárra új elnökválasztást írt ki. Másnap ötvenezeres tömeg tüntetett Bakuban Mutalibov ellen. Fegyveres összecsapások törtek ki a Mutalibovhoz hű erők és az ellenzék között. Estére az ellenzék elfoglalta egész Bakut, beleértve a televíziót és a parlament épületét is, Mutalibov eltűnt. Örményország, kihasználva a helyzetet, korridort létesített Karabah és Örményország között.

A június 7-ei elnökválasztást a nacionalista, eredetileg filológus végzettségű Abulfaz Elcsibej nyert meg. A választások után újabb offenzívába kezdett az azerbajdzsán hadsereg Karabahban, de az is kudarcot vallott. Elcsibej hangsúlyozottan török- és nyugatbarát, Oroszországgal szemben kritikus politikába kezdett. Orosz támogatással fegyveres lázadás tört ki Elcsibej ellen Suret Hüseynov tábornok vezetésével. Az azerbajdzsán parlament 1993 júniusában bizalmatlansági indítványt adott be Elcsibej ellen, augusztusban népszavazáson az emberek több mint 90% az elnök távozására voksolt. Az októberre kiírt elnökválasztásokon pedig majd 99%-os többséggel győzött a visszatérő Gejdar Alijev, aki 2003-as haláláig marad Azerbajdzsán élén, Elcsibej ellenzékebe került. Grúziához hasonlóan tehát Azerbajdzsánban is a volt párttitkár tért vissza a hatalomba, orosz támogatással.

Közép-Ázsiában, Türkmenisztánban már 1992-ben megkezdődött a személyi kultusz kiépítése. Már 1992-ben számos utca, tér, iskola vette fel Szaparmurat Nyijazov nevét,

s a későbbi években egészen extrém formát öltött az elnök személyi kultusza (aranyozott szobrokkal, a bankjegyeken az ő képével, a születésnapja de facto állami ünneppé nyilvánításával)⁵²³. Az 1992 júniusi elnökválasztásokon Nyijazov 99,5%-ot szerzett. Nyijazov mindvégig megmaradt lojálisnak Oroszország felé.⁵²⁴ Együttműködött az orosz elittel, különösen jó volt kapcsolata volt Eduard Rosszel szverdlovszki kormányzóval.

Türkmenisztán a semlegesség politikáját deklarálta, nem sietett csatlakozni a poszt-szovjet együttműködésekhez, de ez a semlegesség Moszkvának volt kedvező, amennyiben Irán és a Közép-Ázsiában nagy ambíciókkal fellépő Törökország felé húzott falat.

1993-tól ingyenesé tették a vizet, a gázt, az elektromos áramot. Az árak az egész poszt-szovjet térségen belül a legalacsonyabbak maradtak, de ezzel egyidőben az ország elzárkózott.

Kazahsztán szintén lojális maradt Moszkvához. 1992 májusában Nurszultan Nazar-bajev elnök az USA-ba látogatott, és találkozott Bush elnökkel is. Jelcin után ő volt a második poszt-szovjet államfő, aki Washingtonban tárgyalt az amerikai elnökkel. Egy ideig úgy tűnhetett, hogy Kazahsztán viszonylag liberális úton halad – szemben a keményebb-autoriterebb türkmén-üzbég pályával.

Tádzsikisztán sorsa alakult a legszerencsétlenebbül, hiszen az ország véres polgárháborúba sodródott. 1991. november 24-én tartottak elnökválasztásokat, amit Ramon Nabijev parlamenti elnök megnyert. A séma tehát ugyanaz, mint Oroszországban, Üzbegisztánban, Kazahsztánban, Türkmenisztánban, de azzal a fontos különbséggel, hogy Tádzsikisztánban erős ellenzéki jelölt is volt, az iszlamista Davlat Hudonazarov, aki a szavazatok több mint 30%-át szerezte meg.

1992 május elején ellenzéki (iszlamista) tüntetők körbevették az elnöki palotát, 5-én elfoglalták azt és a televízió épületét. Ellenzéki fegyveresek vették át a főváros ellenőrzését. Júniusban a parlament felszólította Nabijev elnököt, hogy tegyen lépéseket a rend helyreállítására. Az állami intézmények hatalmának szétfoszlását jelezte, hogy augusztus 24-én Dusanbében a nyílt utcán végezték ki az ország főügyészét, Nurullo Huvajdulajevet. Augusztus 31-én tüntetők elfoglalták a kormány épületét, ostrom alá vették az elnöki rezidenciát. Szeptember 2-án a parlament lényegében megfosztotta Nabijevet az elnöki hatalmától, aki szeptember 7-én a dusanbei repülőtér várótermében lemondott (1993 tavaszán szívinfarktus végzett vele). Az iszlamista erők Afganisztánból kaptak támogatást. Novemberben megszűnt a vasúti forgalom Dusanbe és a külvilág között.

A konfliktusba kívülről beavatkozott Üzbegisztán és Oroszország is. A régi szovjet-afgán határvonalon továbbra is az orosz 201. gépesített lövészhadosztály teljesített szolgálatot. Moszkva és Taskent érdeke is az volt, hogy Tádzsikisztán megmaradjon világi államnak. A világi erők favoritja Emomali Rahmonov parlamenti elnök lett, aki üzbég és orosz támogatással fokozatosan megszilárdította hatalmát (1994-től elnök).

⁵²³ Nyijazov születésnapjára időzítették A türkmén lobogó ünnepét.

⁵²⁴ Сапармурат Ниязов: «Нам вместе шагать с Россией дальше» in: *Известия* 1992. 08. 07.

Üzbegisztán sajátossága abban állt, hogy fővárosa, Taskent, Közép-Ázsia legnagyobb városa és egyetlen igazi „metropolisza”, viszonylag jelentősnek mondható „liberális” réteggel. Továbbá, Üzbegisztánban több mint egymillió orosz élt ekkor még. Mindjárt 1992. január 16–17-én diáktüntetések törtek ki Taskentben.⁵²⁵ A tüntetések kiváltó oka az árfelszabadítás volt, de hogy éppen az egyetemi diákok álltak az események központjában, azzal is magyarázható, hogy e politikailag aktív réteg bízott a változások erejében. Az országban az első elnök, a volt kommunista funkcionárius Iszlám Karimov épített ki világi diktatúrát, és egészen 2016-os haláláig nem adta át a hatalmat.

1992. június 7-én lebontották Közép-Ázsia legnagyobb, Taskentben álló Lenin-szobrát. A taskenti Lenin-szobor még látta, ahogy május 15-én Oroszország, Kazahsztán, Üzbegisztán, Türkmenisztán, Tádzsikisztán és Örményország aláírták a kollektív védelmi szerződést (ODKB), a volt szovjet tagállamok egy részét tömörítő katonai szervezet megalapítását. Látható, hogy főleg a közép-ázsiai országok igyekeztek megőrizni a védelmi együttműködést Moszkvával. Üzbegisztán megmaradt Oroszország szövetségésének a tádzsikisztáni polgárháborúban is.

A Baltikumban, Észtországban 1992 szeptemberében tartották az első parlamenti választásokat, ahol viszont nem szavazhattak a „nem állampolgárok”, vagyis többségében oroszok. Azt viszont demokratikus módon döntötték el, hogy ez a jogfosztás megvalósuljon. Még 1992 júniusában tartottak népszavazást, melyen csak a válaszadók 46%-a támogatta a „nem állampolgárok” szavazati jogát.

Észtország nagyon gyorsan és praktikusán, már 1992 júniustól bevezette saját új pénzt, a koronát. Júliustól vízumkényszert érvényesített Oroszország vonatkozásában. Az észt–orosz viszony terheltté vált az állampolgársági törvény miatt. Októberben Oroszország felfüggesztette csapatai kivonását a Baltikumból az emberi jogok megsértése miatt. Az észt nehézségekre utal, hogy 1992 augusztusától csak hétvégenként volt melegvíz az észt fővárosban.

Litvániában 1992 októberében bizonyos termékekre (cukor, liszt) jegyrendszert voltak kénytelenek bevezetni. Október–novemberben a litvániai választásokon a baloldali Litvánia Demokratikus Munkapártja (ez a Szovjetunió Kommunista Pártjából 1989. december 21-én kivált Litván Kommunista Párt utódpartja) aratott nagy győzelmet, ami feltűnést keltett Európa-szerte, hiszen Litvánia volt az első szovjet tagköztársaság, amely kikiáltotta függetlenségét, és elsőként itt következett be baloldali (választói) revans is.

1992-ben, a barcelonai nyári olimpián még közös FÁK csapat indult. A FÁK válogatott megnyerte az olimpiai éremtáblázatot, tulajdonképpen ezzel búcsúzott a Szovjetunió (1972, München óta a szovjet csapat minden olimpiát megnyert, ahol indult).

Év végére lezárult a szovjet örökségről szóló tárgyalási folyamat. Eszerint Oroszország a Szovjetunió egyedüli jogörököse. Moszkvára hárul a szovjet államadósság, de az egykori

525 Петров М. К.: Политическая стабильность в условиях командно-административного режима in: *Постсоветская Центральная Азия* [Москва, Восточная литература, 1998], 94–121.

szovjet külügyön is (utolsóként, 1992. november 23-án Ukrajna egyezett bele ebbe az alkuba).

Összességében az látható, hogy a Szovjetunió széthullása után a jelszavaknak sikerült az akaratát érvényesítenie a volt Szovjetunió területén, kivéve talán a Baltikumot. Az 1990-es években bekövetkezett hatalomváltások Belaruszban, Ukrajnában, Grúziában, Azerbajdzsánban, Tádzsikisztánban Moszkva jóváhagyásával vagy akár a szándékával mentek végbe. A Szovjetunió széthullása után tehát Oroszország „birodalmi metropolisza”, hatalmi legitimáló funkciói még jóideig működtek, tulajdonképpen az 1990-es évek egészében. Lényegében Moszkva döntötte el, hogy mi legyen Minszkben, Kijevben, Kijevben, Kijevben, Bakuban, Tbiliszipben, Dusanbépben. Ebben a tekintetben a helyzet a 2000-es években kezd majd megváltozni, Oroszország szempontjából előnytelenül.

Epilógus

Jelcin előzetes ígéretével szemben az 1993-as válság után nem került sor új elnökválasztásra Oroszországban. 1996 nyarára írták ki a következő elnökválasztást, s az előzetes esélyek ekkor már Jelcin ellen szóltak. Ha 1993 végén az oroszországi társadalom még nem kívánta vissza a kommunistákat, két évvel később, az 1995-ben tartott parlamenti választásokon már a KPRF végzett az első helyen. Jelcin népszerűsége romokban hevert, s a legtöbben úgy vélték, hogy a kommunista pártelnök, Gennagyij Zjuganov lesz Oroszország legközelebbi elnöke. Noha a kommunista pártvezetőt a vörös restauráció rémének festették le, Zjuganov a szovjet nosztalgia mellett igyekezett az „új világ” felé is gesztusokat tenni, még Davosba is ellátogatott, a világ egyik legnagyobb befektetői fórumára, ahol biztosította a résztvevőket az orosz reformok visszafordíthatatlanságáról.

Az 1996-os elnökválasztási kampány során Jelcin óriási pénzügyi és politikai támogatást kapott a nyugati országoktól, rendkívül drága és intenzív kampányt folytatott. Ez valószínűleg fontos szerepet játszott abban, hogy sikerült fordítania, és – noha szükség volt második fordulóra – megnyerte az elnökválasztásokat. Jelcin győzelméhez az adminisztratív erőforrásokat is felhasználták, a nagy föderális és kereskedelmi televíziók Jelcin-párti propagandát folytattak, miközben a kommunistákat igyekeztek kiszorítani. Oroszországban azóta is viták tárgyát képezi az 1996-os elnökválasztás, gyakran felbukkanó vélekedést, hogy az eredmények manipuláltak voltak. Maga Dmitrij Medvegyev, Oroszország harmadik elnöke nyilatkozott úgy 2011-ben, hogy az 1996-os elnökválasztást „mindenki tudja ki nyerte meg, de az nem Jelcin volt.” Ha a vád igaz, akkor tehát a politikai választások manipulációinak gyakorlata még az 1990-es évekre nyúlik vissza.

Mint ahogy szinte minden, ami a 2000-es évek óta történt Oroszországban, megtalálja a maga közvetlen előzményét az 1990-es években.

Már Jelcin idején az akkor legfontosabb tömegtájékoztatási eszközök, a föderális tévécsatornák a Kreml kontrollja alatt álltak (még ha az 1990-es években Jelcinnek lekötelezett oligarchákon keresztül is). A választások, meglehet, manipuláltak voltak (legalábbis az 1996-os elnökválasztások esetében ez komolyan felmerült). Az 1990-es évek végén az ún. Szkuratov-ügy (amikor Jurij Szkuratov orosz főügyész a Jelcin-család korrupciós ügyei után kezdett nyomozni, kegyetlen lejáratozó kampány indult ellene és végül el is csapták) azt jelezte: az elnök személye érinthetetlen, nem lehet igazságszolgáltatási eljárás céltáblája. A Jelcin elnökkel szemben nyíltan fellépők közül volt olyan, aki meglehetősen rejtélyes módon távozott az élők sorából, mint Lev Rohlin tábornok 1998-ban. Az 1990-es években kialakult oligarchikus berendezkedés a későbbiekben sem változott a lényegét illetően. A Jelcin-doktrína alapján Moszkva a saját érdekszférájának tekintette a posztsovjét a térséget, s ezt a tételt ma is alapvető fundamentumnak tartja Oroszország – jelentős részben ez okozta az ukrajnai tragédiát 2014 után. A különbség csak annyi, hogy az 1990-es években az orosz politika ebben a tekintetben sikeresebb volt, mint 2000 után. Ami a Nyugathoz való viszonyt illeti, annak ellenére, hogy a vezető nyugati hatalmak végig támogatták

Jelcint, olyan kritikus periódusokban is, mint az 1993 őszi válság vagy az 1996-os elnökválasztás, az évtized végére mégis megromlott Moszkva kapcsolata korábbi pártfogóival. Ennek oka a NATO keleti terjeszkedése, és a Jugoszlávia elleni NATO-támadás volt. 1999-ben már Jelcin a maga nyers stílusában arra emlékeztette Clinton elnököt, hogy Oroszország atomhatalom, és Amerika nem diktálhat a világnak. Ugyanakkor a Kínával való kapcsolatok elmélyültek. Jelcin idején fordult elő az is, hogy az orosz fegyveres erők jelzés nélküli katonákat vetettek be, 1994-ben Csecsenföldön.

Egyszóval, azok a negatívnak mondott jelenségek, melyekkel a putyini Oroszországot szokták jellemezni, már az 1990-es években alapvető szervező elemei voltak az orosz politikának. Egyenes a folytonosság a jelcini és a putyini Oroszország között, még ha a két elnök teljesen más karakterű személyiség is. Hogy hogyan alakult Oroszország sorsa 1993 után, arról talán egy következő kötetben beszélünk.

